
SEVİNC SADIQOVA

**MÜASİR AZƏRBAYCAN
DİLİNİN LEKSİKOLOGİYASI:
DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİNİN
LİŊVİSTİK-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ
ƏSASINDA**

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 26.11.2014-cü il
tarixli, 1176 sayılı Əmrinə əsasən
dərs vəsaiti kimi çap olunur.*

- 16624 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı - 2014

ELMİ REDAKTOR: HƏSƏN MİRZƏYEV
*Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə
 elmlər doktoru, professor*

RƏYÇİLƏR: BULUDXAN XƏLİLOV
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
 professor*

QARA MƏŞƏDİYEV
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
 professor*

MAHİRƏ HÜSEYNOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sevinc Sərhad qızı Sadıqova. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: Dərələyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında (dərs vəsaiti), Bakı, ADPU, 2014, 194 səh.

Dərs vəsaitində Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi tarixinə nəzər salınır, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının tarixi və coğrafiyası haqqında məlumat verilir, Dərələyəz mahalı toponimlərinin – oykonim, oronim və hidronimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili verilir, bu ərazidəki ayrı-ayrı toponimlərin yayılma arealı göstərilir. Əsərdən bakalavrlar, magistrantlar, doktorantlar, müəllimlər və geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilərlər.

ÖN SÖZ

Məlum olduğu üzrə, son bir neçə onillikdə Azərbaycan onomastikasında, Azərbaycan toponimikasında böyük nailiyyətlər qazanılmış, bir sıra bölgələrin toponimləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, xüsusilə də hal-hazırda itirilmiş torpaqlarımızda olan yer-yurd adları – toponimləri hələ də kifayət qədər tədqiqata cəlb edilməmişdir. Belə bölgələrdən biri də Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) Dərələyəz mahalıdır. Bu baxımdan Sadıqova Sevinc Sərhad qızının “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: Dərələyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında” mövzusunda yazdığı bu əsər çox aktual bir məsələyə həsr olunmuşdur. Doğrudur, Dərələyəz toponimlərini ilk dəfə mən tədqiqata cəlb etmişəm. Lakin mən bu mövzunu ümumi şəkildə tədqiq etmişəm. Müəllif burada, başlıca olaraq, mənim toxunmadığım məsələləri şərh etmişdir. B.Budaqov, Q.Qeybullayev, İ.Bayramov və b. Dərələyəzdəki bəzi toponimlər haqqında ara-sıra, bu və ya başqa münasibətlə söhbət açmışlar. Lakin ilk dəfədir ki, bu mövzu tam əhatəli şəkildə S.S.Sadıqova tərəfindən tədqiqata cəlb edilir.

Azərbaycan dili tarixinin bir sıra problemlərini daha dərinədən öyrənmək, xüsusən dilimizin yazıyaqədərki dövrünü işıqlandırmaq, eləcə də istər Qafqazda, istərsə də qədim Azərbaycan ərazisində türkdilli xalqların tarixən mövcudluğunu əsaslandırmaq üçün Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlər çox faydalı və qiymətli mənbədir. Buna görə də Sevinc Sərhad qızı Sadıqovanın tədqiq etdiyi həmin bu mövzu təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumiyyətlə, türkologiya və xalqımızın tarixi üçün aktualdır. Belə ki, Qərbi Azərbaycanda türk mənşəli yer-yurd adlarını bədxah qonşularımız ermənilər dəyişdirmiş, qədim toponimlərimiz erməni dilinə məxsus adlarla əvəz edilmişdir. Bu baxımdan erməni şovinistlərinin tapdağı altında olan torpaqlarımızın toponimlərini toplamaq, onların

areallarını üzə çıxarmaq üçün müəllif xeyli axtarış aparmış, maraqlı və çox aktual olan bu məsələni tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuş və məqsədinə nail olmuşdur.

Əsər giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Əsərin girişində Dərələyəz mahalının tarixi coğrafiyası və Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi tarixi haqqında söhbət açılır və ətraflı məlumat verilir. Əsərin I fəslı “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oykonimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili”, II fəslı “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oronimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili”, III fəslı “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının hidronimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili” adlanır və bu fəsillərdə oykonim, oronim və hidronimlər ətraflı, geniş, dəqiq və dərin şəkildə şərh edilmişdir. Müəllif ilk dəfə olaraq, Dərələyəz mahalında olan oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin leksik-semantik mənə növləri (etnonimlərdən törənən oykonimlər, antroponimlərdən törənən oykonimlər, hidronimlərdən törənən oykonimlər, oronimlərdən törənən oykonimlər, zoonimlərdən törənən oykonimlər, fitonimlərdən törənən oykonimlər, müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oykonimlər, apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlər, ktematonimlərdən törənən oykonimlər; etnonimlərdən törənən oronimlər, antroponimlərdən törənən oronimlər, hidronimlərdən törənən oronimlər, oronimlərdən törənən oronimlər, zoonimlərdən törənən oronimlər, fitonimlərdən törənən oronimlər, müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimlər, oykonimlərdən törənən oronimlər, apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimlər; etnonimlərdən törənən hidronimlər, antroponimlərdən törənən hidronimlər, oronimlərdən törənən hidronimlər, oykonimlərdən törənən hidronimlər, zoonimlərdən törənən hidronimlər, fitonimlərdən törənən hidronimlər, müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən hidronimlər, əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərdən törənən hidronimlər, apelyativ leksik vahidlərdən törənən hidronimlər) müəyyənləşdirmiş, üzə çıxarmışdır.

Müəllif, həmçinin, ilk dəfə olaraq, Dərələyəz toponimlərinin yaranmasında iştirak edən şəkilçiləri müəyyənləşdirmişdir. Bundan başqa, o, Dərələyəz toponimlərinin sintaktik xüsusiyyətlərini də araşdırmış, ismi və feili birləşmə modelində olan toponimlərin xarakterik cəhətlərini və yaranma yollarını müəyyənləşdirmişdir.

Əsər yazılarkən tarixi-müqayisəli, təsviri, areal metodlardan, qarşılaşdırma, tutuşdurma və etimoloji üsullardan səmərəli şəkildə istifadə edilmişdir. Əsərin elmi apparaturası zəngindir və əhatəlidir. Əsərdə 200-dən çox mənbədən istifadə olunmuşdur ki, bunların böyük bir qismi xarici dildə yazılan ədəbiyyatdan ibarətdir.

Müəllif bir çox toponimlərin coğrafi mövqeyini, mənə və mənşəyini, fonetik, leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini elmi faktlar əsasında düzgün və dəqiq şəkildə üzə çıxarmışdır.

Əsər sadə dildə yazılmışdır. Müəllif öz fikirlərini aydın şəkildə ifadə etmiş, onları dil faktları ilə əsaslandırılmış, konkret nəticələrə gəlmişdir. Əsərdəki fəsillər, burada olan bölmə və yarım bölmələr bir-birini tamamlayır, biri digəri üçün dayaq rolunu oynayır. Ümumiyyətlə, müəllif hər üç fəsildə qarşıya qoyduğu məsələləri hərtərəfli şəkildə şərh edə bilmiş, türkologiya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyi üçün çox dəyərli və maraqlı faktlar üzə çıxarmışdır.

Əsərin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, müəllifin üzə çıxardığı faktlar və gəldiyi nəticələr doğma torpaqlarımıza zorla sahib olan ermənilərin uydurma fikirlərinə, tarixi faktları dəyişdirmək cəhdlərinə, Azərbaycan toponimlərini öz dillərinə uyğunlaşdırmaq istəklərinə ən yaxşı cavabdır, ən kəskin tənqiddir.

*Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor Həsən İbrahim oğlu Mirzəyev*

GİRİŞ

Toponimlər xalqın tarixini öyrənmək işində xüsusi rol oynayır: biz toponimlər vasitəsilə xalqın ona məxsus qəbilə, tayfa, sülalə, yer-yurd, şəxs və s. adlarının ətraflı öyrənilməsinə nail ola bilir və bunları nəsildən nəslə ötürə bilirik. Azərbaycan xalqının tarixən hansı ərazilərdə məskunlaşmasını, ayrı-ayrı bölgələrdə olan müxtəlif oronimik obyektlərin, yaşayış məskənlərinin, tarixi abidələrin kimə məxsus olduğunu toponimlər vasitəsi ilə üzə çıxara bilirik. Məhz bu baxımdan toponimlərin ətraflı öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsi olan Qərbi Azərbaycanda hal-hazırda Ermənistan dövləti mövcuddur. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalı 1931-ci oktyabrın 15-də Ermənistan hökuməti tərəfindən iki rayona – Keşkənd (Yeğeqnadzor) və Əzizbəyov (Vayk) rayonlarına bölünmüşdür, ərazisi 2308 kv.km-i əhatə edir, bu sahədən 1134 kv.km Yeğeqnadzor (Keşkənd//Keşişkənd) rayonunun, 1174 kv.km isə Əzizbəyov (Paşalı, Vayk) rayonunun payına düşür. Uzun müddət Dərələyəz mahalı ilə Şərur bir inzibati bölgüyə aid edilmiş və bu gah Naxçıvan əyalətinin, gah da İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzası adlandırılmışdır. Keşkənd rayonu 1931-ci ildən 1935-ci ilə qədər Keşişkənd, 1935-ci ildən 1956-cı ilə qədər Mikoyan, 1956-cı il oktyabrın 12-dən Əzizbəyov, 1957-ci ildən sonra isə Yeğeqnadzor (Qamışlı dəre) adlandırılmışdır. Əzizbəyov rayonu isə 1931-ci ildən Paşalı, 1956-cı ildən Əzizbəyov, 1988-ci ildən Vayk adlandırılmışdır. Dərələyəz mahalı 10 rayonun – Vedi (Ararat), Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis), Qarakilsə (Sisyan), Kəlbəcər, Şahbuz, Babək, Sədərək, Kəngərli və Şərur rayonları ilə həmsərhəddir.

Ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalında külli miqdarda tarixi abidələr

vardır. İndiki Ermənistan ərazisində olan abidələrin böyük bir qismi Dərələyəzdədir: Ayısəsi//Qayısəsindəki Gələsən-görəsən məbədi (VII-VIII əsrlər), Herher-Qoşavəng məbədi (VIII-IX əsrlər), Gindivaz monastırı (X əsr), Qoşavəng, Ərgəz//Ərqazan piri (XIII əsr), Güneyvəng, Əxi-Təvəkkül zaviyəsi (XII-XIII əsrlər), Amağu//Anabat məbədi (XIII əsr), Ələyəzdə hərbi kilsə (XIII əsr), Tanaqatı//Qaravəng məbədi (XIII əsr), Dədəli körpüsü (XIII əsr), Erdəpin məbədi (XIII-XIV əsrlər), Qıl-körpü//Qabaxlı körpüsü (XIII-XIV əsrlər), Başkənd//Gülvəng məbədi (XIII-XIV əsrlər), Şah Abbas//Səlim karvansarası (XIV əsr), Ağkənd karvansarası (XIV əsr), Alıxan pəyəsi körpüsü (XIV əsr), Həsənkənd körpüsü (XIV əsr), Salsal qalası (orta əsrlər), Ələyəz məbədi (XIV əsr), Soylan körpüsü (XVII əsr), Dəmərov piri, Qoduxvəng//Xırdavəng, Qabaxlı məbədi, Hosdun məbədi, Ələyəz kilsəsi (Ələyəz kəndində 8 məbəd var) və s. Bütün Qafqazı qarış-qarış gəzən alman səyyahı və tarixçisi İ.Şopen Dərələyəzin füsunkar təbiətinə valeh olaraq demişdi ki, “Dərələyəz Qafqazın İsveçrəsidir” (225.350). Bu səbəbdəndir ki, bütün tarix boyu Dərələyəz xarici istiləçilərin, həmçinin nankor ermənilərin diqqətini cəlb etmişdir. Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq, Dərələyəz mahalı ermənilər tərəfindən daha çox hücumlara, basqınlara məruz qalan bölgələrdən biri olmuşdur.

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türk-mənçay müqaviləsindən sonra ermənilər minilliklər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Dərələyəz mahalına kütləvi surətdə köçürülməyə başlamış, Rusiya İmperiyasının dəstəyi ilə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından təcridcən sıxışdırılıb çıxarılmış, mərhələlərlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Həmin dövrdə Dərələyəz mahalında əhalinin zorla qovulması, deportasiyası başlamış, yaşayış məntəqələrinin dağıdılması və ləğv olunması 1988-ci ilə qədər mərhələlərlə davam etmişdir, **48 kənd bir dəfə** (Keşkənd – 1828, Abana, Daşkənd – 1832, Kalafalıq – 1905,

Ağdərə, Ağcakənd, Axtacul, Axurlu, Aşağı Canı, Baxçacıq, Bəyzadə, Bilək, Ceyranlı, Cığatay, Çanaxçı, Daşaltı, Daşxərmən, Daylaxlı, Dədəli, Dəmirçilər, Əkərək, Əlidərəsi, Əliqışlağı, Ərəbxəncəri, Ərəbkənd, Əsgərkənd, Əskikənd, Əxili, Gənəli, Gənzək, Göyərçin, Gümüşxana, İlanlı, İtqıran-Levis, Kaha, Göyabbas, Qoşavəng, QurbankəsİLən, Quşçu, Quşçu-bilək, Qılıçlı, Qayalı, Qaralar, Qanlı, Mozrov, Maratuz – 1918, Erdəpin – 1933, Çırxalı – 1988), **49 kənd 2 dəfə** (Həsənkənd – 1828, 1830; Azader//Azadək, Köhnəkənd – 1828, 1832; Kələkulux – 1828, 1852; Coşalı – 1828, 1932; Geneşik – 1831, 1832; Ağsu – 1879, 1905; Aynəzir//Əynəzir, Başkənd, Əyər, Qoytul, Qızılqışlaq – 1897, 1905; Qalakənd – 1898, 1905; Almalı (Canı) – 1905, 1907; İrind – 1905, 1912; Almalı, Aşağı Sallı, Ərgəz, Qaravəng – 1905, 1918; Leyliqaçan – 1918, 1920; Kömürlü – 1918, 1921; Dərəkənd – 1918, 1922; Ağkilsə, Alxanpəyəsi, Bülbülölən, Güneyvəng – 1918, 1923; Ağxaç – 1918, 1926; Qısır//Qısırkaraba – 1918, 1931; Canı, Hosdun, Hüseynqulular, Ertiş – 1918, 1939; Arxac, Arınc – 1918, 1948; Ardaraz, Bulaqlar, Cul, Heşin, Horbadıg, Qurdqulaq, Qozulca – 1918, 1949; Hortun (Yuxarı Çanaxçı) – 1918, 1950; Qabaqlı (Zeytə Qabaqlısı) – 1918, 1951; Ayısəsi, Ələyöz, Gülüdüzü, Gülüstan, Qovuşuq, Qabaxlı – 1918, 1988), **16 kənd 3 dəfə** (Moz – 1828, 1830, 1918; Gindivaz – 1905, 1918, 1931; Herher, Qışdaq // Qışlaq – 1905, 1918, 1949; Qaraqaya – 1905, 1981, 1988; Gəndərə - 1918, 1928, 1930; Çaykənd – 1918, 1948, 1949; İstisu, Kotanlı, Məmərza//Məmmədrza – 1918, 1949, 1988; Gabut, Gomur, Köçbək – 1918, 1952, 1988; Amağı (Əməğu), Gədikvəng (Qoduxvəng), Qalaser – 1918, 1987, 1988), **4 kənd 4 dəfə** (Arpa – 1897, 1905, 1918, 1926; Çivə - 1905, 1918, 1949, 1950; Xaçik // Xaçın – 1905, 1918, 1927, 1931; Hors – 1905, 1918, 1949, 1988), **1 kənd 5 dəfə** (Ağkənd – 1905, 1918, 1948, 1953, 1988) deportasiyaya məruz qalmış, dağıdılmış və ləğv olunmuş, əhalisi zorakılıqla qovulmuşdur (118.768-772).

Azərbaycanlıların sıxışdırılıb qovulması ilə paralel olaraq, ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi prosesi də başlamışdır. Belə ki, 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən Dərələyəz mahalına 2773 erməni köçürülüb məskunlaşdırılmışdır (225.622). Bundan sonra azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməyə başlamışdır. Bu addəyişmə prosesinin nəticəsində 03.01.1935-ci ildə *Goytur – Getap; Keşişkənd – Mikoyan; Keşişkənd rayonu – Mikoyan rayonu; Həsənkənd – Şatin; Paşalı – Əzizbəyov; İtqıran – Gülüstan; Sultanbəy – Bartsruni*; 10.09.1946-cı ildə *Ayısəsi – Qızılgül; Əyənzur – Axavnadzor; Arpa – Areni; Əyər – Aqarakadzor; Başkənd – Varnaşen; Yengicə - Qandzak; Qurdqulax – Boloraberd; Ortakənd – Qladzor; Erdəpin – Yeğegis*; 12.11.1946-cı ildə *Almalı – Xndzorut; Quşçu – Keçid*; 19.04.1950-ci ildə *Cul – Artavan*; 12.10.1956-cı ildə *Soylan – Əzizbəyov; Soylan rayonu – Əzizbəyov rayonu*; 08.07.1957-ci ildə *Əzizbəyov (Paşalı) – Zəritap*; 06.12.1957-ci ildə *Mikoyan (Keşişkənd) rayonu – Yeğeqnadzor rayonu; Mikoyan (Keşişkənd) – Yeğeqnadzor*; 27.02.1960-cı ildə *Terp – Saravan*; 03.07.1968-ci ildə *Ağkənd – Ağnadzor; Horadiz – Oradis; Gabut – Kapuyt*; 25.01.1978-ci ildə *Daylaxlı – Arin*; 19.04.1991-ci ildə *Qovuşuq – Yermon; Qızılgül – Areta; Əzizbəyov (Soylan) – Vayk; Əzizbəyov (Soylan) rayonu – Vayk rayonu; Ələyöz – Yeğegis; Zeytə - Zedsa; Köçbəy – Hedzor; Gomur – Komk; Gülüstan – Nor Aznaberd; Gülüdüz – Vardahovit; Çaykənd – Getik və dəyişilmə tarixi dəqiq məlum olmayan - Qoturvan – Qoduxvəng; Qoduxvəng (Qoturvan) – Gədikvəng; Kotanlı – Karmraşen; Səfolar – Cermuk* adlandırılmışdır (118.750-767).

Ümumilikdə, Ermənistanda XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırım siyasətini tədqiqatçılar dörd mərhələyə ayırırlar: 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991. Qeyd olunmalıdır ki, 1828-ci ildən – ermənilərin Türkiyə və İran ərazisindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək məskunlaşdığı vaxtdan 1905-ci ilə qədər bu proses gizli şəkildə,

1905-ci ildən sonra isə açıq şəkildə həyata keçirilmişdir. Bütün bu proseslər dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş versə də, onlara heç vaxt hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız ümummilli liderimiz, dünya miqyaslı siyasətçi **Heydər Əliyev** bu məsələlərlə əlaqədar 1997-ci ilin dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-ci ilin martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci ilin avqustun 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır. 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanda deyilir: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışlar. Mərhələ-ınərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən, min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir”. Bu fərmanda azərbaycanlıların soyqırımı məruz qalması faktı, 22 avqust 2001-ci il tarixli fərmanda isə Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin saxtarkılıqla dəyişdirilməsi, tarixi faktların təhrif edilməsi faktı özünün hüquqi-siyasi qiymətini almışdır: “Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989-cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir.” Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev kursunun mahir davamçısı, prezidentimiz cənab İlham Əliyev 30 mart 2004-cü il tarixində demişdir: “Erməni millətçiləri tərə-

findən xalqımıza qarşı aparılan soyqırım və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu siyasətin məqsədi azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi. Öz mənfur və təhlükəli siyasətlərini gerçəkləşdirmək üçün onlar müxtəlif üsul və vasitələrdən, tarixin saxtalaşdırılmasından, siyasi təxribatlardan istifadə etmiş, dövlət səviyyəsində davakar millətçiliyi, separatizmi və qonşu xalqlara qarşı təcavüzü dəstəkləmişlər. Bu məqsədlə Ermənistan və ayrı-ayrı xarici dövlətlərdə milli-mədəni, dini, siyasi və hətta terrorçu təşkilatlar qurmuş, erməni diasporunun və lobbisinin imkanlarını səfərbər etmişlər.”

Göründüyü kimi, göstərilən bu fərmanlar Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri tarixi faktlar əsasında, hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyi tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda toponimika müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin ikinci yarısında formalaşsa da, bu elmin əsası çox qədim dövrlərdən qoyulmuşdur. Azərbaycanın bir çox toponimlərinin adları antik yunan və roma yazıçılarının əsərlərində çəkilmişdir. Bunlara qısaca nəzər salaq: hələ bizim eradan əvvəl VI-V əsrdə yaşamış Hekatey Miletski “Zemleopisaniye” əsərində, bizim eradan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodot 9 cildlik “Tarix” əsərində, eramızdan əvvəl 64-63-cü və bizim eranın 23-24-cü illərində yaşamış Strabon 17 cildlik “Coğrafiya” əsərində, eramızın 168-ci ilində vəfat etmiş Klavdi Ptolomey “Qeoqrafiçeskoe rukovodstvo” əsərində, Roma ensiklopedisti Plini Sekund (b.e. 23-79-cu illərində yaşamışdır), onun müasiri, yəhudi tarixçisi İosif Flavi və digər müəlliflər Azərbaycanın (Qafqaz Albaniyasının, Aranın) bir sıra yer adlarını öz əsərlərində vermiş və onları müəyyən dərəcədə izah etməyə çalışmışlar. Azərbaycanın ilk orta əsrlər toponimiyasına aid ən qiymətli faktlar Zaqafqaziya mənbələrində öz əksini daha geniş şəkildə tapmışdır. V əsr erməni tarixçiləri Favst Buzand, Yeğişe, Parplı Lazar, Movses Xore-

natsi və başqaları bir çox toponimlərimizi xatırladırlar. VII əsr “Erməni coğrafiyası”nda, VII əsrin sonlarında yaşamış Alban tarixçisi Moisey Kalankatvatsinin “Alban tarixi” əsərində, 1130-cu ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş Mxitar Qoşun “Alban xronikası” əsərində, XII əsr müəllifi gəncəli Kirakos Qandzaketinin əsərində və V-XIII əsr gürcü mənbələrində Albaniya əyalətlərinin hamısının adı çəkilir, bu zonanın bir çox əsas coğrafi obyektlərinin və tayfalarının adları çəkilməklə yanaşı, yeri gəldikcə onların bir qismi haqqında məlumat da verilir. IX-XIII əsrlərin ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində həmin dövrlərdə Azərbaycanın toponimləri haqqında çox zəngin məlumat vardır. Yaqut Həməvinin (1179-1229) “Mucam əl-buldan” (“Ölkələrin əlifba üzrə siyahısı”), Həmdullah Qəzvininin (1280-1349) “Nüzhet əl-qülob” (“Ürək nəşəsi”), X əsr anonim fars mənbəyi “Hüdüd əl-Ələm” və XIV-XV əsrlər Azərbaycan coğrafiyaşünası Əbd-ər-Rəşid əl-Bakuvinin “Kitab təlxis əl-əsər və əcaib əl-malik əl-qəhhar” (“Abidələrə dair kitabların ixtisarı və qüdrətli çarın möcüzələri”) əsəri çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Məşhur Azərbaycan səyyahı Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1838) Azərbaycanın və səyahət etdiyi ərazilərin coğrafi adlarının izahını vermişdir. Daha sonra A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində bir çox tayfa və yer adlarını izah etmiş, onların mənşəyi haqqında çox maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

Görkəmli alman alimlərindən H.Hubşmanın, K.F.Qanın, B.N.Zaxoderin, İ.Markvartın, türk alimi Zəki Validi Toğanın, İran alimi Seyid Əhməd Kəsrəvinin, Azərbaycan alimi M.Vəliyevin (Baharlının) Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində V.V.Radlov, V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, N.V.Katanov, A.N.Kononov, N.A.Baskakov və başqa türkoqlar türk mənşəli onimlər haqqında sanballı əsərlər yaratmışlar. Bundan baş-

qa müxtəlif quberniyalara aid məlumat kitabları, D.D.Paqirevin “Qafqazın beşverstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi”, 1881-1929-cu illərdə çap olunan “Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri məcmuəsi” və hərbi sənədlərdə türkmənşəli toponimlərinin bütün tiplərinə rast gəlinir.

Uzun fasilədən sonra Azərbaycan toponimlərinin mütəmiz tədqiqinə 50-ci illərdən sonra başlanmışdır. Həmin dövrlərdə Ə.Dəmirçizadə, M.Seyidov, A.Axundov, T.Hacıyev, A.Qurbanov, Q.Qeybullayev, Ə.Hüseynzadə, Y.Yusifov, K.Əliyev, T.Əhmədov, S.Q.Mehrəliyev, V.Qukasyan, M.Adilov, Ş.M.Sədiyev və başqa alimlərimiz onomastikanın müxtəlif sahələri üzrə xeyli iş görmüşlər. Bundan başqa, S.Mollazadə, B.Budaqov, F.Cəlilov, C.Cəfərov, Q.Məşədiyev, R.Yüzbaşov, Ə.Abdullayev, A.Həsənov və bir çoxları ayrı-ayrı tarixi toponimlər barədə, toponimlərin leksik-semantik qrupları və s. haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

1960-cı ildə Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti Yanında Toponimika bölməsi, 1967-ci ildə Azərbaycan Ali Soveti yanında toponimika komissiyası, 1972-ci ildə Elmlər Akademiyası yanında toponimika şurası, 1973-cü ildə Coğrafiya İnstitutunda toponimika şöbəsinin açılması, 1974-cü ildə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş birinci, 1981-ci ildə isə ikinci konfransın keçirilməsi toponimiyanın sahələr üzrə öyrənilməsinə şərait yaratdı. 1986-cı ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda Onomastika mərkəzinin açılması, elə həmin ildən bu günədək (1986–I, 1988–II, 1990–III, 1992–IV, 1994–V, 1996–VI, 1998–VII, 1999–VIII, 2000–IX, 2002–X, 2004–XI, 2006–XII, 2008–XIII) elmi konfransların keçirilməsi onomastik vahidlərin, xüsusilə toponimlərin tarixinin, coğrafi yerləşməsinin, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə geniş imkan açdı. Həmin konfransların tezislərinin çap edilməsinin böyük elmi-praktik əhəmiyyəti vardır. A.Qurbanov “Azərbaycan onomastikası” (103), “Azərbaycan dilinin onomastikası” (105), M.Adilov və A.Paşayevin “Azərbaycan ono-

mastikası” (2), Y.Yusifov və S.Kərimovun “Toponimikanın əsasları” (159), R.D.İsrafilova, Q.İ.Məşədiyev, Q.H.Cəfərovun “Azərbaycan dilinin onomastikası” (85), Q.İ.Məşədiyevin “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri” (109), N.Məmmədovun “Azərbaycanın yer adları (Oronimiya)” (107), V.H.Əliyevin “Azərbaycanın toponimiyası” (60) kitablarında toponimlər müxtəlif cəhətlərdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Toponimikanın ümumi problemləri ilə yanaşı, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər də mövcuddur: Ə.İ.Əliyev “Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimiyası” (Şamaxor, Tovuz, Qazax, Gədəbəy) mövzusunda namizədlik dissertasiyası, G.M.Məmmədov “Muğan və Salyan düzənlikləri coğrafi adlarının tədqiqi” mövzusunda namizədlik dissertasiyası, S.Mollazadə “Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimiyası” (Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ, Quba, Xaçmaz) monoqrafiyasını, M.Ə. Məmmədov “Lənkəran ovalığının toponimiyası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası, A.Ş.Hacıyev “Azərbaycanın şərq rayonları (Sabirabad, Saatlı, İmişli) toponimlərinin linqvistik təhlili” mövzusunda namizədlik dissertasiyası, E.B.Nuriyev “Böyük Qafqazın cənub yamacındakı (Mazımçay və Göyçay arası) yaşayış məntəqəsi adlarının tədqiqi” mövzusunda namizədlik dissertasiyası, F.R.Xalıqov “Mil-Qarabağ düzü rayonlarının toponimiyası” (Ağdam, Ağcabədi, Bərdə) mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmışlar. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olmayan tarixi torpaqlarımızın toponimlərinin tədqiqi sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür: V.İsrafilov “Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı”, Q.Ə.Hacıyeva “Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri” və s.

Azərbaycan toponimlərinin zonalar üzrə öyrənilməsi işi bu günlərə qədər davam edir. Bunun əsas səbəbi isə, toponimləri hələ tam, əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmiş bölgələrin mövcudluğudur. Belə bölgələrdən biri də Qərbi Azər-

baycandır. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsi sahəsində artıq bir sıra tədqiqatlar mövcuddur: S.Mirmahmudova “Ermənistanda türk mənşəli yer adları” (112), Ə.Rüstəmov “Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun yer-yurd adları” (133), K.İ. Səmədova “Qərbi Azərbaycan - indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları” (151) mövzusunda namizədlik dissertasiyaları, B.Ə.Budaqovun “Didərginlər” (32) məqalələr toplusunun “Ermənistanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adları” hissəsində, “Türk uluslarının yer yaddaşı” (29) əsərinin “Ermənistanın türk toponimləri” fəslində, Q.Qeybullayevin “Qədim türklər və Ermənistan” (101) əsərinin “Ermənistanda qədim türk mənşəli toponimlər” fəslində, Q.Məşədiyevin “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri” (109), “Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsində (SMOMPK) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili” (110), “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” (45), Ə.Ələkbərlinin “Qədim türk-oğuz yurdu “Ermənistan” (52), A.Bayramovun “Qədim oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri)” (20) əsərlərində Qərbi Azərbaycan toponimləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin ümummillə liderimiz H.Əliyevin və prezident İ.Əliyevin yuxarıda göstərdiyimiz fərmanlarından sonra Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsinin yeni mərhələsi başlandı. B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin (28), Ə.Ələkbərlinin (53, 54, 55), İ.Bayramovun (25, 26, 27) əsərlərində ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan toponimləri, H.Mirzəyevin (114,117,118,119,120,121) əsərlərində isə bilavasitə Dərələyəz mahalının toponimləri tədqiqata cəlb olunmuşdur: “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası”nda Dərələyəz mahalı ərazisindəki 132 toponim, B.Ə. Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə 329 toponim (oykonimlər – 289, oronimlər – 32, hidronimlər – 6, digər toponimlər – 2), İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri”

kitabında 183 toponim (oykonimlər – 128, oronimlər – 16, hidronimlər – 23, digər toponimlər – 16), H.Mirzəyevin “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabında 162 toponim tədqiq olunmuşdur.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, müxtəlif zamanlarda çap edilən əsərlərdə, məqalə və kitablarda Dərələyəz toponimləri haqqında bir sıra maraqlı fikirlər söylənsə də, həmin toponimlərin linqvistik-etimoloji xüsusiyyətlərinin geniş və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunması zəruridir, buna böyük ehtiyac vardır.

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin (oykonim, oronim və hidronimlərin) linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, onları kompleks şəkildə araşdırmaq, həmin toponimlərin ilkin variantlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlər toplanmış və sistemləşdirilmiş, onlar müəyyən növlərinə görə qruplaşdırılmış və onların elmi təhlili verilmişdir. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində tarixən mövcud olmuş və müxtəlif ictimai-siyasi proseslər nəticəsində itib getmiş, unudulmuş toponimlər Azərbaycan, erməni və rus mənbələri əsasında müəyyənləşdirilərək araşdırılmışdır.

Dərələyəz mahalının, həmçinin bütün Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) köklü sakinlərinin Azərbaycan türkləri olduğu konkret mənbələr və faktlar əsasında sübuta yetirilmişdir. Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin coğrafi mövqeyi, yaranma tarixi, məna və mənşəyi, dil xüsusiyyətləri, fonetik, leksik-semantik, struktur və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılıb müəyyən edilmiş, bu ərazidə olan toponimlərin, xüsusilə də etnotoponimlərin areallıq xüsusiyyətləri və yayılma coğrafiyası müəyyənləşdirilmişdir.

I F Ə S İ L QƏRBI AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ OYKONİMLƏRİNİN LİŖVİSTİK-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Toponimiyanın tərkib hissəsi olan oykonimlər insan yaşayan məskənlərin (şəhər, kənd, qəsəbə, oba, yurd, qışlaq, yaylaq və s.) adını bildirir. Oykonimləri öyrənən sahə oykonimika adlanır. Oykonimlərin meydana gəlməsi tarixini, inkişafını, qanunauyğunluqlarını, fəaliyyət prosesini və onların leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənən bilik sahəsinə oykonimika deyilir (2.52).

1.1.Dərələyəz mahalı oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri: Oykonimlər əsasən, bir sistem olaraq, etnonim, antroponim, zoonim, fitonim, hidronim, oronim və s. əsasında yaransa da, bu yollarla yaranan oykonimlər arasında nisbət eyni deyildir. Dərələyəz ərazisində etnonimlər əsasında formalaşan oykonimlər çoxluq təşkil edir ki, bunun da səbəblərindən biri bu ərazinin yerli əhalisinin öz tarixini, soy-kökünü, qədim tayfa, qəbilə, sülalə, nəsil adlarını əbədiləşdirmək məqsədilə kəndləri və digər yaşayış məntəqələrini tayfa və nəsil adları ilə adlandırması olmuşdur. Ümumiyyətlə, Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış oykonimləri araşdıraraq onları qruplaşdırarkən, aşağıdakı yarımqruplara ayırmaq məqsədəuyğundur:

- 1.1.1.Etnonimlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.2.Antroponimlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.3.Hidronimlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.4.Oronimlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.5.Zoonimlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.6.Fitonimlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.7.Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.8.Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlər;
- 1.1.9.Abidə adlarından törənən oykonimlər.

1.1.1. Etonimlərdən törənən oykonimlər: Qərbi Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinən ayrı-ayrı coğrafi adlar uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, həm də aid olduğu xalqın – azəri türklərinin və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu ərazidə baş vermiş ictimai, iqtisadi və siyasi proseslərin bir sıra özünəməxsus cəhətlərini də özündə əks etdirmiş və bunlar da bir çox toponimlərin yaranma və formalaşmasının əsas amili olmuşdur. Əlbəttə, bu üsulla yaranmış toponimlərin hamısının hansı tarixi dövrlərin məhsulu olduğunu, onların hansı ekstralingvistik faktorlarla əlaqədar yaranmasını və nəyi özündə əks etdirdiyini təyin etmək bir sıra cəhətlərinə görə çətin olsa da, bir qisminin yaranma yollarını və səbəblərini bərpa etmək mümkündür. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ən qədim toponimlərin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən, tayfa, qəbilə və nəsil adları ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Məhz bu səbəbdən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında qeydə aldığımız yer-yurd adlarının, yaşayış məntəqələrinin adlarının böyük bir hissəsini və ən qədim layını etnonimlər əsasında yarananlar təşkil edir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz etnotoponimlər Dərələyəz mahalında yaşayan azərbaycanlıların keçdiyi tarixi inkişaf yolu, məşğuliyyəti və mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı faktlarla zəngindir. Əlavə etməliyik ki, “Azərbaycan dili leksikasının bir hissəsini təşkil edən etnonimlər dilimizdə başqa söz və qruplardan fərqli olaraq daha qədim fonetik, qrammatik, leksik, semantik xüsusiyyətlərə malikdir” (51.31).

Xalqın qədim tarixi, iqtisadi-siyasi həyatı, məişəti, peşə və sənəti, mifologiyası və bir çox başqa sahələr tayfa adlarından törənən etnotoponimlərdə əks olunur. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, tayfa, tirə, nəsil, qəbilə adlarından törənən yer-yurd adları daha qədimdir. Q.Məşədiyev qeyd edir ki: “Tayfa və nəsil adları vasitəsilə formalaşan kənd adlarını tarixi baxımdan daha qədim hesab etmək lazım gəlir. Belə adları çox vaxt etimoloji cəhətdən təhlil etmək də mümkün

olmur və ya buna ehtiyac hiss edilmir. Bununla belə, toponimik tədqiqatlarda nəsil, tayfa adları ilə bağlı olan yer adlarının müəyyənləşdirilməsində bir çox hallarda müqayisələrə də ehtiyac duyulur” (109.97).

Görkəmli rus tədqiqatçısı A.V.Superanskaya yazır: “Toponimik nomenlərin cərgəsi insan fəaliyyəti ilə möhkəm bağlıdır. Ayrı-ayrı adamların xüsusi adları, ləqəblər və familiyaları toponimləşərək toponimik cərgə yaradır” (218.89-90). O, tayfa, nəsil, soy adlarından ibarət olan toponimləri genotoponim, qəbilə, xalq, millət adlarından ibarət olanları isə etnotoponim adlandırır. Daha sonra qeyd edir ki, şəcərə, soy adları coğrafi adlarda daha çox qorunduğu üçün çox vaxt anlaşılmaz olur (218.94). Qəbilə, tayfa, nəsil, soy, şəcərə adlarını çox vaxt fərqləndirmək çətinlik yaratdığı üçün həmin semantik qrupa daxil olan coğrafi adları etnotoponim kimi vermək daha məqsədəuyğun olar. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində etnotoponimlərin formalaşması xüsusi bir sistem təşkil edir. Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, tayfa adları xalqın yaşadığı tarixi-coğrafi ərazisini, əlaqədar olduğu tayfayı müəyyən edir. Müasir dilimizdə hansı qədim qəbilə və tayfa birliklərinin dil ünsürü olmasını bildirir (43.4).

Dərələyəz mahalı ərazisində də bir sıra qədim türk soylu tayfaların yaşaması bu bölgənin toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Bu tayfa adlarından törənən toponimlərin bir çox paralelləri türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərə (Orta Asiya, Balkan ölkələri, Qafqaz, İran, Türkiyə, Volqaboyu, Çin, İraq) yayılmışdır. Dərələyəz mahalının toponimiyasında əks olunan toponimlərin – oykonimlərin bir çoxu qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, şəxs adlarından törənən etnooykonimlərdir. Bunlardan Quşçu, Gənzək, Cığatay, Cul, Çivə, Herher, Hors, Hortun, Hosdun, Arpa, Ayısəsi, Dəmirçilər, Çanaxçı, Kotanlı, Şorca, Ələyəz, Ərgəz, Xaçın, Zirək və s. oykonimlər xüsusi maraq doğurur.

1.1.1.1. “as//az” etnonimindən törənən oykonimlər: Dərələyəz ərazisində qeyd alınmış Ələyəz, Ərgəz, Azader, Mağovuz, Oğbin, Xaçın, Ağxaç, Qaraxaç oykonimləri ən qədim türk etnosu olan *as//az* etnonimindən törənmişdir. Ələyəz kəndi Dərələyəz ərazisində mövcud olan ən qədim etnotoponimlərdən biridir. Ələyəz adı Qərbi Azərbaycanda iki yerdədir: biri İrəvan yaxınlığında, Amasiya sərhəddində uca dağın və yaylağın adıdır. Bu etnotoponim haqqında məlumat verən A.Bayramov yazır: “Ələyəz // Alagöz // Alakas // Aladağ hündürlüyü 4090 metr, sahəsi 8800 kv.km olan dağın və silsilənin adıdır. M.Xorenasidə Arakas kimi qeyd edilir. Oronim qədim türkmənşəli *kas* (*as//az* – S.S.) // *kaspi* tayfa adını əks etdirir. Ələyəz Alakas fonetik variantın yerli dialektal tələffüzündən irəli gələn dağ adıdır” (20.201). İkinci Ələyəz isə Dərələyəzdə kənd adıdır, Arpaçayın bir qolunun üstündə yerləşir. Hətta burada olan kəndlər Ələyəz dərəsi adı ilə də məşhurdur. Ələyəz dərəsinə *Həsənkənd*, *Hosdun*, *Ələyəz*, *Güneyvəng*, *Qovuşuq*, *Qabaxlı*, *Ayısəsi (Qayısəsi)*, *Qalaser*, *Nəbilər*, *Gülüdüz*, *Canı*, *Qaraqaya*, *Qoduxvəng*, *Erdəpin*, *Horbadıq* kəndləri daxildir. Arpaçayın bir qolu üstündə yerləşən bu kəndlərə Ələyəz dərəsi deyilir və bu, Ələyəz kəndinin adı ilə adlanır. Bunun başlıca səbəbi odur ki, ən qədim dövrlərdən bu kənd mərkəz olmuşdur. Q.Qeybullayev *Ələyəz//Alagöz* oronimi ilə *Ələyəz* oykoniminin eyni mənşədən olmadığını bildirir. O, *Ələyəz//Alagöz* oronimini “başmda, zirvəsində geniş batıqlı” mənasında, *Ələyəz//Alagöz* oykonimini isə *alagöz* tayfa adını əks etdirən etnotoponim kimi izah edir (28.118). XIX əsrdə Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsində Alagöz, Naxçıvan qəzasında Alagöz-Məzrə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz kənd xarabalığı, Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Alagöz kənd xarabalığı, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz çayı, Qars əyalətinin Ərdəhan dairəsində Alagöz adları ilə mənşəcə eynidir (198.10). Adın birinci komponenti olan *ala* sözü türk dillərində “geniş,

böyük, uca” mənasında işlənir (216.755). Bir qrup alimlər alın, alp sözlərinin də uca mənasında işləndiyini söyləmişlər. Azərbaycan dilində alaqaçı – böyük qaçı, darvaza mənasında işlənir. Bu sözün *ələ* formasına düşməsi isə Azərbaycan dilinin cənub dialektinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn fonetik dəyişmədir. Sözü ikinci komponenti isə *yəz // qəz // kas // xəz // güz // uz // az // as* fonetik variantlarında işlənən tayfa adıdır. Deməli, Ələyəz etnotoponimi *Alagöz*, *Alağaz*, *Alaaz*, *Ələyəz*, *Ələquz*, *Ələoğuz* variantlarında işlənmiş və *böyük kaslar*, *böyük xəzlər*, *böyük quzlar*, *böyük azlar...* mənasını bildirmişdir.

Bir faktı qeyd etməliyik ki, Ələyəz etnotoponimi barədə məlumat verən professor H.Mirzəyev yazır: “Sal-sal qalasının ətəyində, Ələyəz kəndi ilə Hosdun kəndinin arasında olan qədim xaraba, ölü şəhəri ermənilər “Elekez” adı ilə adlandıırırlar. Buradakı “*ele*” sözü “*ələ*”-“*ala*” sözünün dəyişmiş formasıdır. “*Kiz*” hissəsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, “*kiz*” sözü “*kəz*”, “*yəz*”, “*kas*”, “*qəz*”, “*güz*”, “*oğuz*”, “*az*” tayfa adının dəyişmiş formasıdır (117.123). Bu fakt onu göstərir ki, qədim xaraba şəhərin adı ilə Ələyəz kəndinin adı eyni mənşəlidir.

Ələyəz oykoniminə mənşəcə yaxın olan yer adlarından biri də *Ərgəz* kəndidir. Hər iki etnotoponimin kökündə eyni tayfanın adını əks etdirən söz dayanır. Belə ki, *Ərgəz* toponimi *Ər oğuz* – *Ərgüz* – *Ərgəz* şəklində fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Mənası *ər oğuzların*, *oğuz ərlərinin* (igidlərinin) yaşayış məskəni kimi başa düşülməlidir. Bu toponimin qədim türk dilində “*dağın gün düşən tərəfi*” mənasında işlənən *er//ir* sözünün fonetik forması olan *ər* sözü ilə “*gədiyin ən aşağı yeri*” mənasında işlənən *gəz* sözünün birləşməsindən yaranması fikrini irəli sürənlər də vardır. Ancaq fikrimizcə, bu adın əsasında *gəz // xəz // kas // az // as* etnonimi dayanır. Bu mülahizəni əsaslandırmaq üçün professor T.Hacıyev və K.Vəliyevin “Azərbaycan dili tarixi” əsərinə müraciət edək: “quz – qədim quzların (oğuzların) adıdır... *Xəz-Quz-Qəz-Kas* eyni sözün

fonetik silsiləsidir. Bu toponim hissəciklərinin əsasında qədim türk etnonimi olan oğuz sözü dayanır. Görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartoldun təsdiq etdiyinə görə, oğuzlar ən qədim türk etnoslarından, başqa türkdilli tayfaların yaranmasında da oğuz ulu başlanğıc olmuşdur. Şübhəsiz ki, qədim türk tayfalarının adları *az*, *uz*, *quz*, *oğuz* həm etnik varlıq, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən çıxır” (70.26-27). Deyilənləri bir daha təsdiq etmək üçün Q.Qeybullayev və M.Seyidovun fikirlərinə nəzər salmaq kifayətdir (178.56; 99.35-37; 146.108-110,410).

Qeyd etməliyik ki, **Ərgəz** toponiminin başqa bir adı da vardır: erməni alimlərinin 1986-cı ildə çıxardığı lüğətdə Ərgəz kəndi Arqazan adı ilə verilmişdir. Ərgəz // Oğuz sözündən diqqəti yayındırmaq üçün Arqazan sözünü işlətmişdilər. Ancaq əgər onlar nəticəni yaxşı düşünsəydilər, bu variantı verməzdilər. Arqazan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qazan xanın adı ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da göstərilir ki, boylardakı qəhrəmanlar Göyçədə, Şərurda, Əlincə qalasında olmuşlar. Göyçədən Əlincə qalasına, Şərura getmək üçün yol yalnız Dərələyəzdəndir. Ərgəz piri də, ermənilərin Arqazan adlandırdığı yer də Arpaçayın bir qolunun üstündədir. Tarixi faktlar göstərir ki, Sədərək kəndi ilə Əlincə qalasının arasında olan yer Əgrək, Səgrək qardaşlarının olubdur. Çox güman ki, Sədərək sözü də Səddi Əgrək – Əgrəkin səddi, Əgrəkin ərazisi mənasındadır. Qazan xan isə Şərurdan təxminən 30-40km gündöğanda olan Ərgəz kəndində yerləşmişdir. Ə.Ələkbərli “Qərbi Azərbaycan abidələri” (55.116) kitabında bu məsələyə toxunmuşdur və həqiqiliyini sübut etmişdir. Belə güman etmək olar ki, Qazan xan Göyçənin Altuntaxtı deyilən yerindən Əlincəyə, Şərura gedərkən bu iqamətgahında dincəlmiş, istirahət etmişdir. S.Babayev Naxçıvanda Qazan xanın adı ilə bağlı Qazançı, Qazançılar kəndləri, Qazan yaylağı, Qazan göl, Qazangöl dağı, Qazangöl aşırımını, Qazanköç və Qazan yurdu yaylaqları, Qazançı qalası, Qazançı mineral bulağı kimi onomastik vahidləri göstərmişdir (16.93-100). Bu faktlar bir daha sübut edir ki, bu

ərazilər hələ çox qədim dövrlərdən türk-oğuz tayfalarının doğma yurd-yuvası olmuşdur.

Dərələyəzdəki **Azader** oykonomi barədə danışmadan əvvəl “Zəkəriyyə Akulislinin gündəliyi”ndə (Yerevan, 1939) rast gəlinən Azata-der və Urdivar toponimlərinə (177.14) nəzər salaq. Q.Qeybullayev Urdivar adını müasir Ordubad toponimi ilə eyniləşdirir (177.146). Dərələyəz mahalı Naxçıvanla həmsərhəd olduğundan Ordubadla bir cərgədə verilən Azata-der toponiminin məhz Dərələyəzdəki Azader oykonomi olması ehtimalı böyükdür. B.Budaqov və Q.Qeybullayev Azader (Azadek) oykonomi barədə belə izahat vermişlər: “Qədim türk dillərində *asu* “qırmızı gil” və farsca *tek* “torpaq”, “suxur”, ya da həmin dildə *dək* “yağışdan sonra su ilə dolan şoran çökəklik”, “şor göl”, “şoran torpaq”, “bitkisiz yer” sözlərindən ibarətdir. Ola bilər ki, bu toponim Azad şəhər adı ilə bağlıdır. Həmdullah Qəzvini (XIV) Ordubaddan 30km aralıda Gilançayın üstündə Azad şəhərinin yerləşdiyini yazır. Onda bu kəndin adı Azad və deh, farsca “kənd” sözlərindən ibarətdir” (28.113). Göründüyü kimi, müəlliflər yekdil rəyə gələ bilməmişlər, lakin verilən etimoloji izahların nə birincisi, nə də ikincisi ilə razılaşmaq olmaz. Qeyd edək ki, Zəngibasar mahalında Azadaşen, Qırxbulaq mahalında Azaklar, Ordubadda Aza, Tovuzda Azafı, Astarada Azaru, Xocavənddə Azıx kəndləri (8.276-277) *az* komponentli adların natamam siyahısıdır. Fikrimizcə, bu adların əsasını ən qədim tayfa birləşməsi olan *as//az* etnonimi təşkil edir. Azader sözünün ikinci komponenti *ad//at* isə sözlərə artırılan cəm şəkilçisidir (54.135).

“Bütövlükdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin etnogenezində ilk və başlanğıc mənbə olan aslar ümumdünya tarixinin ilk mərhələlərində pozulmaz izləri və həlledici rolu olan xalqdır. Elə bu başdan deyək ki, dünyanın ən böyük və qədim qitəsi olan Asiya qitəsi də asların adı ilə adlandırılmışdır. Strabon onları (yəni asları) Asiya qitəsinin əsl sahib-sakinləri adlandırmışdır. Bir sıra etnotoponimlər, o

cümlədən As şəhəri (Perm), Aspadan (İsfəhan), Aslanbul (İstanbul), Assam şəhəri (indi Hindistanda Assam ştatı və Qurd as pur vilayəti vardır) və s. birbaşa as tayfalarının adı ilə bağlıdır. Əlavə edək ki, Azərbaycan, Ayas (tan) – Hayastan, Astarkan – Həştərxan və s. çoxsaylı toponim, etnotoponim, antroponimlər də asların adını əks etdirir. Bu isə tarix üçün danılmaz faktdır. Strabon bir sıra qədim tayfaların asların nəslə olduğunu dönə-dönə xatırlatmışdır (39.122-123).

“Az – Köğmən dağlarında yaşayan xalq. V.V.Bartoldun yazdığına görə, az xalqı Sayan dağları ilə Altay dağları arasında yaşamışdır. Az xalqı uyğurların da daxil olduğu telə qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur. Uyğur dili göytürk dilinə çox yaxındır. Az dili qədim uyğur dilinə yaxın olduğundan, deməli, göytürk dilinə də yaxındır. Az xalqı haqqında Çin qaynaqları da, Avropa mənbələri də məlumat vermir” (129.263).

Qədim türk yazılı abidələrində Tonyukukun şərəfinə yazılmış abidədə azlar haqqında deyilir: “...çölgi az ari bultım. Özüm az yirim, anı bil... (...çöldə yaşayan az (qəbiləsindən) adam tapdım. Az torpağı öz doğma yurdum, onu bil...)” (154.247). Müasir dövrdə mövcud olan türk xalqları içərisində bu etnosun daha çox hansı türk budağında üstünlük təşkil etməsini söyləmək olduqca çətindir. Yəqin ki, onlar bütün türk soyları ilə qaynayıb-qarıxmış, lakin onların izləri külli miqdarda coğrafi adın tərkibində qalmışdır. “Asların yaşadığı yerlər, məmləkətlər, vilayətlər də yeri gəldikcə qədim müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış və bəziləri indi də qalmaqdadır. Strabonun kitabında Aseya (Meqapoliyada yaşayış yeri), Asina şəhəri (Lakonikdə və Messenidə), As şəhəri və As yaşayış yeri (Arqolidə), Askalon yer adı (Finikiyada), Askaniya vilayəti, Askulum, Aspion satraplığı, Aspledon, Asporem, Astirlər şəhəri, Astasoba (Efiopiyada), Asturiya vilayəti (İberiyada) və s. iri yaşayış yerləri ilə yanaşı Askani çay və As çəmənliyi kimi mikrotoponimlər də asların fəvqəladə qüdrətə malik bir xalq olduğunu sübut edir. Bu müəllifin qələmində aslar qədər ardıcıl

təkrar olunan və yer-yurd adlarında aslar qədər əks olunan ikinci bir xalq və ya tayfa adına rast gəlmək olmur (39.123). Qədim türk dastanlarından olan “Manas” dastanı haqqında məlumat verən B.Xəlilov qeyd edir ki: “Manas “man” və “as” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Man” sözü “qoçaq, igid, yenilməz” mənasını, “as” isə soy, qəbilə adını bildirir. Mənası “qoçaq, igid, yenilməz as” deməkdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “as” qədim tayfalardan biridir. Bu tayfa adı Azərbaycan, Asiya sözlərində də işlənir” (78.110).

Araz, Azər, Azərbaycan, Qafqaz, Xaçmaz, Səlmas, Aşqabad (Askabad), Astara, Asa və s. yer-yurd adları, habelə, qırğız (kırkas), xakas (kakaas), tobas (tubas), qaqauz (kakaas), tölös (tölö as) və s. kimi həm qədim, həm də müasir etnonimlərin az və ya aslarla bağlı yarandığını söyləmək mümkündür. *Az//as* etnonimini tədqiq edən F.Cəlilov qeyd edir ki, özbək, altay, qaraqalpaq və s. türkdilli xalqların tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən *az//as* etnoniminə hələ qədim türk yazılarında “az budun” (az xalqı) şəklində rast gəlmək olur. Orta əsr mənbələrində türkdilli *az* tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya və Altaya qədər yayılmışdır, lakin daha qədim mənbələr (xett, urartu, latın, erməni və s.) *az* etnonimini Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət edir. Bu mənbələrdə *az* sözü etnonim və etnotoponim kimi xatırlanır: Azzı ölkəsi (xett), Aza//Haza məntəqəsi (latın), Aza etnotoponimi (urartu) və nəhayət, indiki Aza kəndi (Naxçıvanda). Əfqanıstan ərazisindəki Oruzqan//Uruzqan toponimini tədqiq edən R.Eyvazova onun birinci komponentini *az*, *uz*, *quz*, *oğuz* adlarıyla bağlayıb eyni mənşəli hesab edir və qeyd edir ki, qədim türk tayfa adları *az*, *uz*, *quz*, *oğuz* həm etnik varlıq, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən törəyir (46.153). *Az//as* etnoniminin “uz//öz” variantlarında işlənməsini Dərələyəz mahalının Ələyəz kəndindəki **Mağovuz** məhəlləsinin və **Oğbin** kəndinin, o cümlədən Laçın rayonunun Mağovuz kəndinin adlarında da görürük. Maqov-Uz və Çıraq-Uz oykonimlərinə

tədqiq edən Q.Qeybullayev onların Uz etnonimi əsasında yaranmış olduğunu qeyd edir və göstərir ki, “uzlar qərbi türk tayfa birliklərinə daxil olmuş və orta əsrlərin başlanğıcında peçeneqlərdən şərqdə yaşamışlar. X əsr müəllifi Konstantin Baqryanorodniy yazır ki, uzlar, peçeneq və xəzərlərlə qonşuluqda yaşamışlar. Balazuridə (IX əsr) Uz toponiminin, Yakutidə (XIII əsr) Uz şəhər və vilayətinin Arranda qeydə alınması diqqəti cəlb edir” (177.66). Qərbi Azərbaycanın Qafan rayonunda da Mağovuz kəndi vardır: oykonimin birinci komponentinin həm “Maku toponimindən” (28.330), həm də “muq//muğ türk etnonimindən” (61.242) yaranması fikri bildirilir. İkinci fikir daha düzgündür, çünki muğ//muq tayfaları Azərbaycanın, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən olmuşlar və onların izi Dərələyəzdə yalnız Mağovuz adında deyil, həm də Muğanlı oykonimində qalmışdır ki, bu oykonim barədə bir qədər sonra məlumat verəcəyik. **Oğbin** oykoniminə gəldikdə isə, adın etimologiyasını, mənşəyini araşdırmaq üçün mənbələrdə bu adın hansı formalarda verilməsinə nəzər salaq: Oqbun (225.611), Ozbin (226.90), Voğbin (45.341), Özbin (119.247) fonetik variantlarında verilən bu oykonimi Oxbin – Ox binəsi kimi izah etmişlər (118.408). Lakin fikrimizcə, bu ad Oz bin – oz binəsi // uz binəsi sözlərinin birləşməsindən yaranaraq *uzların, azların* yaşadığı, məskunlaşdığı yer mənasını bildirir. Məhz bu səbəbdən də bəzi mənbələrdə Ozbin, Özbin formasında öz əksini tapmışdır.

As//az tayfaları öz izini Dərələyəz ərazisində daha bir oykonimdə - **Xaçik** // **Xaçın** kəndinin adında qoruyub saxlamışdır. *As//az* tayfa adının müxtəlif fonetik variantları barədə (*az//as//kas//xəz//yəz//qəz//ğuz//uz//gəz//ğəz//xas//xaç*) yuxarıda məlumat vermişdik. **Xaçik**//**Xaçın** kəndinin adı da bu etnonim əsasında yaranmışdır. Kəndin adı **Xaçın** olmuşdur, bəzi mənbələrdə də (215) məhz bu şəkildə qeydə alınmışdır, sonradan isə **Xaçik** formasında da işlənmişdir. Adm etnonim olmasını sübut edən amillərdən biri bu adın geniş bir areala malik

olmasıdır. Qərbi Azərbaycanda **Xaç** (İrəvan əyalətinin Kökcə nahiyəsi), **Xaçkilsə** (Aleksandropol qəzasında, indiki Artik rayonu), **Xaçaparaq** (Zəngibasar mahalı), **Xaçaparaq** (Xinzirək nahiyəsi), **Xaçatı** (Qafan rayonu), **Xaçbulaq** (Abaran mahalı), **Xaçvəng** (Karbi nahiyəsi), **Xaçquş** (Qırxbulaq nahiyəsi), **Xaçdaş** (Zəngəzur qəzası), **Xaçdaş** (Zəngəzur qəzasında dağ), **Xaçik** (Dərələyəz), **Xaçınxut** (Qafan rayonunda dağ), **Xaçkilsə** (Şirakel), **Xaçkəri** (Karbi nahiyəsi), **Xaçgədik** (Sürməli qəzası), **Xaçlı** (Karbi nahiyəsi), **Xaçlı** (Vedi nahiyəsi), **Xaçar** (Göyçə mahalı), **Xaşlıdağ** (Zəngəzur qəzası), **Xaştabad** (Sisyan rayonu), **Xaşxaş** // **Xaçdaş** (Sürməli qəzasında dağ) (28.401-402) toponimləri, Şimali Azərbaycanda **Xaçınabad** (Beyləqan), **Xaçındərbətli** (Ağdam), **Xaçınyalı** (Laçın), **Xaçmas** (Xocalı), **Xaçmas** (Oğuz) (8.300) oykonimləri məhz bu kökdəndir. 1727-ci ilə aid sənəddən məlum olur ki, Qarabağın beş mahalından birinin adı **Xaçın** mahalı olmuşdur, bu mahalda **Xaçın** kəndi, **Vərəndə** mahalında isə **Xaçmaç** kəndi qeydə alınmışdır (100.149-150). Bundan başqa, Qarabağda **Xaçın** çayı da vardır. Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycandakı bu toponimləri iki şəkildə izah etmişlər: 1. “**Xaç**” komponenti ilə başlayan bəzi toponimlər orta əsrlərdə titul bildirən xacə “sahib”, “müəllim”, “hörmətli” sözündəndir (məsələn: **Xaçaparaq** – xacəyə məxsus paraq, mal-qara saxlamaq üçün hasarlanmış yer; **Xaçatı** – Xacə və deh – “kənd” sözlərinin birləşməsindən ibarətdir; **Xaçquş** – xacə və türkcə *koş, qoş* – “köçəbə” sözlərindən ibarətdir; **Xaçik** – xacə və Azərbaycan dilində kiçildici *-cik* şəkilçisindən ibarətdir və s.); 2. **Xaç** komponentli adların forma xüsusiyyətinə görə (yəni *xaç* formasında) adlanması (məsələn: **Xaçdaş** – üstündə *xaç*şəkilli daşları olan dağ; **Xaştabad** – *xaç* daşları olan yerdə kənd və s.) (28.401-402). Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki xacə sözü Azərbaycana ərəb istilasından sonra gəlmişdir, bu sözün iştirakı ilə toponimin yaranması da ən tezi həmin dövrə (VII-IX əsrlər) düşə bilər. **Xaçın** adının isə daha erkən tarixi mənbələrdə adı çəkilir. Alban tarixçisi Musa

Kalankatlı Xaçen, Mxitar Qoş Xaçen və nəhayət Əbu Dulaf (X əsr) Xaçin toponimlərini qeyd etmişlər. Deməli, artıq həmin zamana qədər Xaçen/Xaçin toponimləri formalaşmışdı. Bu da həmin toponimlərin daha qədim dövrlərdə türkmənşəli *kas* (*as-kas-xas-xaç*) tayfalarının adından yaranmasını bir daha sübut edir.

Tərkibində “xaç” komponenti olan adların xaç işarəsi ilə, forma xüsusiyyətinə görə adlanması fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Dərələyəzdə Ağxaç və Qaraxaç adında kəndlər də vardır. Əgər toponimlərin tərkibindəki xaç sözü forma xüsusiyyətinə görə verilərsə, onda bu sözün kənd adı ilə nə əlaqəsi ola bilər? Bu toponimlərin, o cümlədən Xaçik//Xaçin toponiminin xaç hissəsi *kas* etnoniminin dəyişmiş formasıdır. “Türk dillərində məxrəcləri yaxın olan səslər bir-birinə, o cümlədən “k” səsi “x” səsinə (k-x), “ç” səsi də “s” səsinə (ç-s) çevrilə bilər. Dilçilik ədəbiyyatında buna aid istənilən qədər misallar vardır (118.326). Toponimlərin birinci komponentinə gəldikdə isə, ağ sözünün əski mənaları “*kiçik, balaca, xırda*”, eyni zamanda “*ışıqlı, nurlu, uca, yüksək*”, qara sözünün isə “*böyük, yekə, əzəmətli, qüvvətli*” mənaları olmuşdur.

As//az komponentli coğrafi adların siyahısını bu etnonimin iştirakı ilə yaranan külli miqdarda makro və mikro toponimləri qeyd etməklə uzatmaq olar. Lakin fikrimizi burada yekunlaşdıraraq demək istəyirik ki, bu etnos qədim türk yurdu olan Dərələyəz mahalının yer-yurd adlarına da öz damğasını vurmuşdur: Ələyəz, Ərgəz, Azader, Xaçın, Ağxaç, Qaraxaç, Mağovuz, Oğbin oykonimləri müxtəlif fonetik variantlarda *as//az* etnosunun adını yaşadır və bu torpaqların türklərin ulu əcdadlarının məskən saldığı yer olduğunu sübut edir.

1.1.1.2. “hors” etnonimindən törənən oykonimlər: Dərələyəz ərazisində bir neçə oykonim vardır ki, bunlar eyni kökdən hors etnonimindən yaranmış toponimlərdir: **Hors, Hosdun, Hortun, Horbadıq** oykonimləri hal-hazırda müxtəlif fonetik variantlarda işlənsələr də, bunlar hors etnonimindən

törənən yer adlarıdır. Bu oykonimlərin yaranması haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, Hors oykonimi əksər mənbələrdə etnotoponim kimi, Hosdun, Hortun, Horbadıq oykonimləri isə relyef quruluşuna görə adlandırılan toponimlər kimi verilir: “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə Hosdun oykonimi: “Danışqda əvvəlinə “h” səsinin əlavə olunması ilə türk dillərində *östən, östən* – “çaydan çəkilmiş suvarma kanalı”, “arx”, “kiçik çay” sözüdür” (28.415) formasında, Hortun oykonimi: “Danışqda əvvəlinə “h” səsinin əlavə olunması ilə türk dillərində *or* “qala səddi” və *ton* “təpə” sözlərindən ibarətdir” (28.415) formasında, Horbadıq oykonimi isə: “Monqolca qürbə “üç” sözüdür olmaqla “Üç (təpəli) dağ” mənasındadır” (28.414) formasında izah olunur. “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri”ndə Hosdun oykonimi: “türk dilində “çay ağızı, mənsəb” mənasında işlənən *os* sözü ilə türk dilində “bağlı, sərbəst çıxışı olmayan” mənasında işlənən *tun* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir” (26.599) formasında, Horbadıq oykonimi: “...türk dilində “çuxur, xəndək”, “yarğan” mənalarında işlənən *or* sözü ilə, fars dilində “kənd, qışlaq” mənasında işlənən *değ* (*dex*) sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Türk dilində “yarğan, çuxur”, “xəndək” mənasında işlənən *or* (*hor*) sözü erməni dilində *xor*, *xorf* formalarında işlənir. Toponimin əvvəlindəki “h” samiti əlavə edilmiş səsdir. *Or* (*hor*) və *değ* sözlərinin arasındakı “ba” isə bitişdiricidir” (26.597) formasında izah olunur.

Horbadıq oykoniminin mənşəyindən danışarkən H.Mirzəyev belə bir mülahizə yürüdür: “Məlum olduğu kimi, qədim türk dillərində “*art//ard*” sözü dağ, dağlıq, dağ keçidi, aşırım mənalarında işlənmişdir. Belə bir fakt da məlumdur ki, qədim türk dillərində, proto-türk dövrünün ilk çağlarında saitlər tələffüz edilərkən boğazda tutulma halları baş vermiş və saitdən qabaq “h”, “q”, “x” samit səsləri eşidilmişdir (“*azər – xəzər*”, “Azərbaycan – Xəzərbaycan”, “hat – at”, “aş – xaş”, “ör – hör”

və s.). Yuxarıdakı dil faktlarından belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Horbadıq toponiminin birinci tərəfi dağ, dağ keçidi mənasını bildirən “hart – hard, hort, hord, art, ort” sözü ilə bağlıdır. Toponimin ikinci tərəfi isə batıq sözüdür. Dağ batığı, dağ keçidindəki batıq, dağdakı çala mənasında işlənmişdir” (118.268). Beləliklə, müəllif bu adın relyefə görə yaranması fikrini bildirir. Hortun oykoniminin mənşəyini araşdıran Ə.Ələkbərli bu adın *art//ort + hun*, yəni dağlıq ərazidə yaşayan (*art* qədim türk dillərində dağ mənasındadır) hunlar anlamında olduğu versiyasını irəli sürür (53.484).

Göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqatçıları Hosdun, Hortun, Horbadıq oykonimlərinin relyef quruluşuna görə adlandırılması fikrinə üstünlük veriblər. Lakin fikrimizcə, bu toponimlər *hors* etnonimi əsasında formalaşmışdır. Çünki bu ərazidə *hors* etnonimi əsasında yaranmış eyni adlı oykonim – *Hors* kəndi vardır. *Hors* qədim türk tayfalarından birinin adı olmuşdur və geniş arealda (Şimali və Cənubi Azərbaycanda, İranda, Əfqanıstanda, Orta Asiyada, Şimali Qafqazda, Rusiyada) yayılmış bir sıra toponimlər bu etnonim əsasında formalaşmışdır. Qeyd edək ki, bu etnotoponimə bir sıra qədim mənbələrdə müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlirik. Belə ki, erməni müəllifi Böyük Vardan (XIII əsr) bu adı Qoroz, alban tarixçisi Musa Kalankatlı Qoroz (177.9), ərəb müəllifi Balazuri (IX əsr) Xirs (177.11), Yeğişe (V əsr) Xırsan, Lazar Parbesi (V əsr) Xursan, “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Xorsvem (Xors qayası), IX-X əsr ərəb mənbələrində Xors, Xurs, Xirs (177.143), 1590-cı ilin yazılı mənbələrində Xors (35.59) kimi müxtəlif fonetik variantlarda qeyd etmişlər. Qədim erməni mənbələrində Albaniyanın şimal-şərqində Xursan, Xrsan tayfa adının III əsrin əvvəllərinə aid hadisələrdə adının çəkilməsindən görünür ki, xurslar (xorslar, horslar) və savarlar təxminən eyni vaxtda burada məskun idilər. Q.Qeybullayev qeyd edir ki, Ptolomeydən bəri bütün qədim mənbələrdə bu etnonim və toponim müxtəlif dillərin fonetik qanunlarına

uyğun şəkildə yazılmışdır. Ona görə də bu ad *Xurs, Xors, Qors, Gorus, Xoros* formalarında özünü göstərmişdir. Musa Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində Artsaxda Qoroz adlı qalanın adını çəkir. Akademik Ziya Bünyadovun fikrincə, *Qorz* toponimi sonrakı *Qoris* (indiki Gorus) mahalının adında qalmışdır. Keçən əsrdə Ermənistanın Aleksandropol qəzasında *Qors* adlı azərbaycanlı kəndi vardı. Zəngəzur qəzasında isə Gerus (Gorus) və Geros adlı yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir. 1727-ci ilə aid mənbədə Qarabağda Xorus adlı yaşayış məntəqəsi göstərilir. İndi bu toponim Tərtər rayonunda Xoruzlu kəndinin adında qalmışdır. Naxçıvanda kəngərlərin məskun olduğu bir kənd indi də Xurs adlanır. Deməli, mənşəcə xurs (*hors*) tayfası kəngərlərlə əlaqədardır. Qazax-Ağstafa rayonları ərazisində də kəngər tayfaları olmuşdur. Keçən əsrə aid ədəbiyyatda həmin zonada da Xorus (Gorus) dağ adı qeyd olunmuşdur. Bu zona Albaniyanın Girdman əyalətinə daxil idi. Girdman əyalətinin hakiminin adı isə V əsrdə Xurs idi. Bu qədim türk tayfası Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərində məskun olmuşdur. Keçən əsrə aid ədəbiyyatda Gürcüstanın Axalkalaki qəzasında Xorosdağ, Axalsik qəzasında Qoroz-xaraba (dağılmış kənd yeri), Kutaisi qəzasında Xorosdaq toponimləri qeyd olunmuşdur. Klavdi Ptolomey Xurs kimi qeyd etdiyi tayfanın Şimali Qafqazda yaşadığını yazmışdır. Q.Qeybullayev bu münasibətlə qeyd edir ki, keçən əsrdə tərtib edilmiş beş verstlik xəritənin adlar göstəricisində Stavropol quberniyasında Geros, Dağıstanın Qaytaq-Tabasaran mahalında Xurusun, Ter əyalətinin Qroznı mahalında Xursan-Qala yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir. Göründüyü kimi, bu tayfanın adı mənbələrdə Xurs, Xoros, Qoroz formalarındadır. Güman ki, bu etnonim qur komponentindən və Altay dilləri ailəsində cəm bildirən “s” şəkilçisindən (“o” səsi birləşdirici) ibarət olub Qorlar mənasını verir (100.102-104). Hosdun, Hortun, Horbadıq toponimləri də *hors* etnonimi əsasında formalaşmışdır. Belə ki, **Hosdun** toponimi *hors* tayfa adına “-dun” (-*tun*, -*tın*, -*dın*, -*tin*, -*din*; -

ın, -in, -un, -ün) şəkilçisinin artırılması ilə (*hors+dun = Horsdun*) yaranmışdır. *-dun* hissəciyi türk dillərində tarixən müstəqil söz olmuşdur, isimlərə artırılaraq məkan mənası (istirahət yeri, sakit yer) bildirən sözlər əmələ gətirmişdir (184.567; 216.341-345; 171.740). Azərbaycanın bir sıra bölgələrində *-dın//din//dun//dün* şəkilçisinin isimlərə artırılaraq yer adları əmələ gətirdiyini görmək olar. Ağcabədidə Qiyamadin, Gələbədin, Naxçıvanda Zeynəddin, Culfada Camaldın, Ağdaş və Qəbələdə Qaradəyin, Şamaxıda Keşməddin kənd adları bunu təsdiqləyir (7.125-155-165-172-176-210). Canlı danışığda Horsdun sözündəki “r” səsi düşmüşdür, çünki üç samitin yanaşı işlənməsi türk dilləri üçün xarakterik deyildir. **Hortun** oykonimi də eyni üsulla yaranmışdır: *hors* etnoniminə *-tun (-un, -dun, -tun)* -məkan anlayışı bildirən şəkilçi artırılmış, tələffüzdə üç samit səsin yanaşı gəlməsi çətinlik yaratdığı üçün “s” samiti düşmüşdür.

Horbadıg oykonimi isə mürəkkəb quruluşa malikdir: *hors* etnonimi ilə *batıq* sözünün birləşməsindən yaranaraq Horsbatıgı formasında olmuşdur. “Kənd yoxuşun üstündə, uca dağların, dağ yamaclarının ətəyindəki çalada, nisbətən batıq yerdə yerləşir. Kənd ilə dağın ətəyində də böyük bir çala vardır. Bura Dəmirtəpə dağında baş vermiş böyük vulkan yerinin ətəyidir. Bəlkə də uca dağın ətəyindəki bu böyük çala-çuxur yer bizim eradan qabaq baş vermiş həmin vulkan nəticəsində yaranmışdır” (118.268). Horsbatıgı adı tələffüz zamanı fonetik dəyişikliyə uğramış, “s” və “ı” səsləri düşərək Horbadıg şəklinə düşmüşdür.

Beləliklə, Hosdun və Hortun adlarının mənası *horsların yaşadığı, dincəlmək, istirahət etmək üçün dayandığı yer*, Horbadıg adı isə *horsların yaşadığı, məskunlaşdığı batıq (dəre, çökəklik)* deməkdir.

1.1.1.3. “sirak//şirak” etnonimindən törənən oykonimlər: Dərələyəz ərazisindəki ən qədim etnotoponimlərdən biri **Zirəkdir**. Bu kənd Zirək çayının (Arpaçayın bir qolu)

sahilində, Cermuq (İsitsu) qəsəbəsinin yaxınlığındadır. Mənbələrdə Zirək // Zirək // Sirak (28.264; 117.302; 20.34) fonetik variantlarında verilən bu toponim *sirak* etnonimini əks etdirir. “Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə birləşməsindən biri Siraq//Şiraq//Sir –lərdir. Bu qəbilə birləşməsi Saqlar, Arsaqlar, Varsaqlar, Oğuzlarla qohum qəbilə birləşməsi olmuşdur” (157.47). Qədim türk yazılı abidələrində sir xalqının türk olduğu göstərilir və onlarla bağlı bir neçə dəfə məlumat verilir: “Türk sir bodun yerintə bod kalmadı (Türk-sir xalqının ölkəsində (xanlıq) taxtı qalmadı); Türk sir bodun yerintə idi yorımazun (Türk-sir xalqının ölkəsində hökmdar olmasının) (154.246).

Sirak tayfası hələ qədim dövrlərdən məşhur olduğu üçün onun adına bir sıra antik dövr müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik. Belə ki, Heradotun, Polienin, Strabonun, Ptolomeyin əsərlərində sirak tayfası haqqında bir sıra maraqlı məlumatlar vardır. “Siraqlar eradan qabaq birinci minillikdən tutmuş ta yeni eranın VII-VIII yüzilliyinə qədər tarix səhnəsində başlıca olaraq hərbi-demokrat qəbilə birləşməsi olmuşdur... Siraqlar//Şiraqlar//Sirlər Orta Asiya, Kuban, Öngafqaz, Qafqaz, o sıradan Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistanda yaşamışlar. Strabonun dediyinə görə, Ön Qafqazdakı düzənlik “Siraq düzənliyi” adlanırdı. VII yüzilliyin bilgini A.Şiraqasinin “Coğrafiya” əsəri üzərində aparılan araşdırmadan aydın olur ki, Şiraqlar//Siraqlar Ağvan//Alban və Arsaq – Qarabağ arasındakı torpaqlarda yaşamışlar; bu torpaqlar çoxdan onların adı ilə adlanırmış. Misal üçün, Ağvan – Albanın ərazisinə daxil olan Qambecan böyük vilayətindəki, müstəqil xaqanlığında Şiraq // Siraq çölü (ərazisi 3730 km olan) Ararat vilayətindəki Şiraq//Siraq, Şiraq vilayəti, Şiraq kəndi, Şiraqşad vilayəti, Şiraqavan (Şiraqların yaşadığı yer), Azərbaycanın qərbindəki Şiraq çölü və s.Sirak//şirak etnoniminin mənasına gəldikdə isə, tədqiqatçıların əksəriyyəti bu adın oda sitayişlə bağlı yaranması fikrini irəli sürürlər. Məlumdur ki, qədim tayfa, qəbilə və xalqların əksəriyyəti ulu babalarının inanc yeri olan baş on-

qonun, tanrının adını özlərinə ad götürmüşlər. Sıraqlar da ən qədim dövrlərdən oda, işığa, nura sitayiş etdiklərinə görə, onların onqonu od, işıq olmuşdur. “Sıraqlar//Şıraqlar//Şirlər özlərini ulu babasının, ulu onqonunun, ulu tanrısının adı ilə adlandırmışlar... Sıraq//Şıraq “ışıq, şüa verən”, “şüa buraxan” mənəsindədir” (146.54-55). Sirak tayfa adının şirak//zirak formasına düşməsi türk dilləri üçün xarakterik olan s//ş/z səsdəyişməsi nəticəsində baş vermişdir.

Dərələyəz ərazisindəki daha bir oykonim – **Çıraqlı** kəndi də sirak etnonimindən törənmişdir. “Bir sıra türk dillərində “yar” “ışıqlı”, “ışıq buraxmaq”, “parlamaq”, “yarı işıqlandırmaq”, “ışıqlı olmaq” deməkdir. Şor, Saqay və başqa türk dillərindəki “çar”(i) “yar”la fonetik variantdır və onun da “ışıqlı”, həmin sözdən yaranmış “çarıq”ıqın – (çar + ıq) “ışıqlı”, “çar(it) – (çar + it)”ın isə “ışıqlandırmaq” mənaları vardır. “Çarıq”, “çarıt” sözlərinin kökü “çar” olub “ışıq” deməkdir (“yar” kimi “çıraq // çar + aq” sözü də “çar” – “ışıq”la bir kökdəndir). Onda “çıraq” – “ışıq buraxan” deməkdir. Belə olduqda “çıraq”la “sıraqlar // sıraqlar // şıraqlar // şıraqlar birmənalıdır” (146.56). Müasir türk dillərinin bir çoxunda, məsələn qırğız dilində “çıraq” əvəzinə “şıraqlar”, “şirak” deyilir (20.36). Deməli, hər iki oykonim – Zirək və Çıraxlı kəndləri qədim türk etnosu olan *sirak* // *şirak* tayfasının adından törənmişdir və bu etnonim ən qədim dövrlərdən həmin tayfanın oda tapınması, oda, işığa sitayiş etməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Şimali Azərbaycanda Ağdam rayonunda Çıraxlı, Kəlbəcərdə Çıraqlı, Daşkəsən, Laçın və Şamaxıda Çıraqlı, Xocavənddə Çıraqlı kəndləri (8.285-286) ilə mənşəcə eynidir. Z.Bünyadov I Şah Abbasın vaxtında Qızılbaş tayfalarından birinin adının Çıraqlı olmasını və onların mənşəcə qədim türk-mənşəli sirak tayfasına mənsub olduqlarını yazır (34). 1588-ci ilə aid mənbədə Qarabağda yaşayan bir ulus Çıraqlı adlanır (35.424). XIX əsrdə Azərbaycanda Qılınçlı tayfasının bir qolu Çıraqlı idi. Qərbi Azərbaycanda 2 Çıraqlı kəndi (Sürməli və

Axuryan r.), Çıraylı kəndi (Zarzəmin nahiyəsi), Çıraqlı adlı qala (Ələyəz və Şirakqala kəndləri arasında), Çıraqlıbaş dağı, Çıraqlı qışlağı (Zarzəmin nahiyəsi) və Çıraqlı kəndi (Ağcaqala mahalı) qeydə alınmışdır (28.424-425). Fikrimizi yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, Dərələyəzdəki Zirək və Çıraxlı (Çıraqoğlu) oykonimləri türk mənşəli *sirak* etnonimi əsasında yaranmışdır.

1.1.1.4. “qayı//kayı” etnonimindən törənən oykonimlər: Dərələyəz ərazisində olan ən maraqlı etnotoponimlərdən biri kimi *qayı//kayı* etnonimindən törənən *Ayısəsi // Qayısəsi* və *Qayalı* oykonimlərini göstərmək olar. *Qayı* qədim türk tayfalarından birinin adıdır. “Oğuznamə” şəcərəsinə görə, Oğuzdan sonra onun yerinə oğlu Gün xan keçir. Mənbələrdən aydın olur ki, Gün xanın dörd oğlundan birinin adı *Kayı//Qayı* olmuşdur. Sonralar zaman-zaman bu ad etnonimə çevrilərək 24 Oğuz tayfasından birinin adı olmuşdur. Türk dillərində şəxs adının tayfa adına, tayfa adının yer adına, yer adının yenidən tayfa adına keçməsi bir sistem təşkil edir. Mənbələrdə kayıların Çindən tutmuş Kiçik Asiyaya qədər yayıldığı qeyd olunur. *Kayı // Qayı* tayfa adının “məhkəm” anlamında olduğu göstərilir (66.213). *Kayı // Qayı* tayfa adının semantik mənası ilə - “məhkəm, bərk” mənası ilə bağlı olan bir sıra leksik vahidlər indi də qalmaqdadır: qaya, qayım (məhkəm), qayıq, qandal, qandalaq, qayıq, qadaq, qaymaq, qaynaq və s.

Faruq Sümər “Oğuzlar” əsərində göstərir ki, XVI əsrdə Anadoluda qayı tayfasının (boyunun) adında 90 kənd və 6 əkin yeri olmuşdur. Daha sonra qeyd edir ki, “...kayılar oğuzların ən qədim, ən köklü və ən şərəfli boylarından biri idi. Müsəlmanın oğuz hökmdarı Əli xan dövründə Amunun sol sahilində yaşayan və döyüşə 40000 atlı çıxaran oğuzların başçısı Kayıdan Qorqud bəy idi” (66.222,402).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da qayı tayfa adı kimi xatırlanır: “Axır zamanda xanlıq geri – Qayıya dəkə, kimsənə əllərində almaya, axır zaman olub qiyamət qopunca”

(89.11). Q.Qeybullayev Azərbaycan toponimiyasında izləri olan 17 oğuz etnoniminin adını çəkir: avşar, kayı, karık, bayat, eymur, iva, qarkın, cevaldar, bayandur, bəkdili, dükər, qarauy-lu, xələc, kanqlı, qarabölük, çəpni və salor. Bu sıralamada ikinci yerdə kayı tayfasının adını çəkən müəllif qeyd edir ki, bir sıra Azərbaycan oykonimlərində “qaya” komponenti vardır: Ballıqaya (Qubadlı r.), Qayabaşı (Oğuz r.), Qayadibi (Tovuz r.), Qayadalı (Quba r.), Qaraqaya (Qax, Şamaxı, İsmayilli, Yardımlı r-ri). Bu toponimlərdə “qaya” sözünün öz leksik mənasında işlənməsinə inanmaq olar. Lakin Qubadlı və Bərdə rayonlarında iki Qayalı kəndinin adı *kayı* tayfa adından və mənsubiyyət bildiren “lı” şəkilçisindən yaranmışdır. XIX əsrdə qeyd olunmuş Qayalı-qışlaq və Qaya-xaraba adları da bu etnonimlə bağlıdır (177.51-52).

Qayı//Kayı etnoniminin arealı çox genişdir. Belə ki, yuxarıda göstərilənlərdən başqa, Qərbi Azərbaycanın Ağbaba bölgəsində Kayulu (dağ), Kayuluc (bulaq), Qayulu Düzkənd, Qayulu Ciftəli, Qayulu Qazançı və s. toponimlər olmuşdur. Kayılarla bağlı olaraq, Türkiyədə 100-dən çox kənd olmuşdur (66.402). Kırmda da Kayıan, Kayıanlı, Kayışık, Kayıman, Kayılı, Kayıeli adlı kəndlər olmuşdur (228.86).

Dərələyəz ərazisindəki Ayısəsi//Qayısəsi etnooykoniminin izahı ilə əlaqədar müxtəlif fərqli fikirlər də mövcuddur: “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə bu toponim evenkcə *aksa* “qaya”, “hündür sahil”, mancurca “*yaksa*” – girintili-çıxıntılı sahil, *eksa* – “qaya” sözüdür – kimi izah olunur (28.116). Digər bir fikrə görə, toponim vəhşi heyvan mənasında işlənən ayı sözü ilə türk dilində “bataqlıq”, “iymiş”, “qoxumuş”, “nəm”, “rütubətli” mənasında işlənən *sas//sası* sözü əsasında əmələ gəlmişdir (26.53). Bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz, çünki evenk və mancur dillərindən alınmış sözlərin birləşməsi ilə hər hansı bir oykonimin yaranması, qədim dövrlərdən bəri əhalisi sırf azərbaycanlılardan ibarət olan Dərələyəz mahalı üçün xarakterik deyildir.

İkinci fikrə gəldikdə isə, Dərələyəz mahalı dağlıq, dağətəyi, yaşıllığı bol olan ərazilərdədir, burada bataqlıq, iyənmiş, rütubətli ərazilər yoxdur, bu səbəbdən də böyük bir kəndin məhz bu adla adlandırılması və ya belə əlverişsiz şəraitdə salınması həqiqətə uyğun deyildir. *Qayı* tayfa adının mənasını açıqlayan M.Seyidov iki mülahizə irəli sürür: “*Qayı//Qay* adı “qa” və “ay” tərkiblərindən yaranmışdır. “*Qa*” bir sıra türk dillərində, o sıradan Altay, teleut dillərində “ayı”, “ayı balası” deməkdir. İrəlidə “*Ay*”ın isə “yaradıcı”, “yaradıcı başlanğıc”, “insan yaradan”, “ilahi” mənalərini yazdıq. “*Ay*” sözü “*Qa*”ya birləşməklə qəbilə, “*Qa*” (ayı)-nın adı heyvan olmadığını, yaradıcı, zoomorfik onqon olduğunu gözə çarpdırmışdır. Onda *Qayı//Qay(ı)* yaradıcı, yaxşıistər başlanğıc ayı deməkdir. Görünür ki, Oğuzların bir qolunda qa (ayı) onqonu geniş yayılmışdır. Elə buna görə də qəbilə özünü öz onqonunun adı ilə adlandırmışdır. *Qayı//Qay* qəbiləsinin adı başqa bir mifoloji inamla da bağlı yarana bilər. Azərbaycanlıların ulu babaları dağa, qayaya, daşa tapınmışlar. Onlar inanmışlar ki, dağ onların ulu babalarını, analarını yaratmış, insanı pis ruhlardan, qüvvələrdən qorumuş, insana şairlik, qanlıq-şamanlıq vermişdir. Belə bir mifik görüşlə yaşayan əski azərbaycanlı qəbilə birləşməsi özünə, inandığı dağın, daşın, qayanın adını qoymuşdur. Ola bilər ki, “*Qayı//Qay* qəbiləsinin adı “qaya” və “ay” tərkiblərindən yaranmışdır. “*Qaya*” (böyük daş) ilə “ay” birləşməsi, qaynayıb-qarışarkən “qaya” sözündəki “aya” düşmüş və “*Qaya//Qay*” fonetik şəkli yaranmışdır. *Qaya* – ay – *Qayı//Qayı* yaradıcı, ilahi qaya mənasındadır” (146.35-36). Müəllif hər iki fikri göstərsə də, bunlardan hansına üstünlük verdiyini, hansı fikrin həqiqətə daha çox uyğun olduğunu bildirməmişdir.

Fikrimizcə, *Ayısəsi//Qayısəsi* toponimi məhz *qayı//kayı* tayfaları ilə əlaqədar olan etnotoponimdir və adın mənası “məhkəm, sərt, bərk” deməkdir. Toponimin geniş areala malik olması bu fikri bir daha təsdiq edir.

1.1.1.5.Sənət, peşə, məşğuliyyətlə bağlı etnonimlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz ərazisində bir qrup etnotoponim vardır ki, bunlar sənət, peşə, məşğuliyyətlə bağlı olan etnonimləri əks etdirir. **Axta, Çanaxçı, Kotanlı, Dəmirçilər** oykonimləri məhz bu qəbildən olan etnotoponimlərdir.

Axta: türk xalqları köçəri həyat sürdüüyü və maldarlıqla məşğul olduqları üçün onlarda erkək mal, qoyun və atları axtalayanlar peşəsi geniş yayılmış və bu peşənin sahibləri *axtaçı* adlandırılmışlar. T.Əhmədov (48.28) və Q.Qeybullayev (177.57) *axtaçı* etnonimini maldarlıqla məşğul olub yarım-köçəri həyat keçirən padarların bir qolu olduğunu qeyd ediblər. Q.Qeybullayev axtaçı etnoniminin I Axtaçı, II Axtaçı, Axtaçı-yekəqurşaqlı, Çöl-axtaçı, Axtaçı Soltanbəyli, Axtaçı-göyəli, Axtaçı-yolçubəyli və b. tirələrini göstərmişdir (177.57). Axtaçı sözünün etimologiyasından bəhs edən H.Mirzəyev qeyd edir ki, “axta” sözü ilə “ağ – a:ğ” sözü bir mənə yuvasından təşəkkül tapmışdır. Qədim türk dillərində “ağ” sözü iki budun, iki paçanın arası, iki paça arasındakı sahə, zolaq, tumanın, alt paltarın arası, ortası, çıxıntı, çiv, paza oxşar çıxıntı, çaladakı çıxıntı mənasında işlənmişdir. Müasir dilimizdə olan “ağət”, “tumanın ağı”, “şalvarın ağı” sözü də həmin *ağ* sözü ilə bağlıdır. “Axta” sözü isə toxumu, dənəsi, yumrusu (xayası) çıxarılmış, burulmuş, çevrilmiş at, adam, meyvə mənasında işlənmiş və işlənəkdədir”(118.104).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də yuxarıdakı fikirlərə uyğun mənə verilmişdir: 1. Erkəklik vəziləri kəsilib çıxarılmış, xayası burulmuş qoç, öküz; 2. Tumu, çeyirdəyi çıxarılmış gilə, gavalı; Tumu, çeyirdəyi çıxarılmış quru zoğal; 3. Yəhər qaltağının üstünə çəkilən gön (9.79). *Axtaçı* sözünün sənət, peşə anlamında işlənməsi barədə isə tədqiqatçıların maraqlı fikirləri vardır: “Axtaçı etnonimi *axta* “at ilxısı” və -çi “peşə, sənət, məşğuliyyət” mənəli düzəltmə isimlər əmələ gətirən şəkilçi hissələrindən ibarət olub, “atabaxan mehtər” mənası daşıyır. Görünür, tayfa ilk əvvəllər atçılıqla məşğul oldu-

ğuna görə ona belə ad verilmişdir (48.28). İ.Şahbazov “Coğrafi adların xəritəsi” adlı məqaləsində Axtaçı oykonimi haqqında yazır: “Çingiz xan hakimiyyət başına gələndən sonra bir sıra vəzifələr yaratmışdır. Məsələn, ev adamlarını idarə edənə -çerbi, atlara baxana və onları sərəya düzənə -axtaçı (monqollar ata akta deyiblər), ox və yay daşıyan dörd nəfərə -xorçı və s. deyiblər. Deməli, axtaçı Çingiz xan səltənətində böyük vəzifə hesab edilibdir. Bəlkə də Axtaçı adlı nəsil və kəndlər monqolların bu vəzifələrdə xidmət edən adamlarının adı ilə bağlıdır” (152.36-37).

Türklərin böyük bir əraziyə yayılması ilə əlaqədar türk mənşəli *axta//axtaçı* tayfası da öz izini geniş bir arealda qoymuşdur. Azərbaycan Respublikasında Axtaçı (Ağsu), Axtaçı (Kürdəmir), Axtaçı, Axtaçı Muğan, Axtaçı Şirvan (Sabirabad), Axtaxana (Cəlilabad), Birinci Axtaçı, İkinci Axtaçı, Çöl Axtaçı, Axtaçı Göyyal, Axtaçı Yolçubəyli (Sabirabad) (68.43), XIX əsr mənbələrində Axtaçı Salyan, Axtaçı Sultanbəyli, Axtaçı Kəkəli adlı kəndlər (48.28), Qərbi Azərbaycanda Axta (Dərəçiçək), Axta, Axtacul (Dərələyəz), Axta (Sürməli), Axta çayı (Sürməli), Axtalı (Qafan) (28.133), Axtaxan (Gərnibasar), Axtaxana (Talin mahalı), Türkiyədə Axtaxana (İqdır) kəndlərini göstərmək olar. 1930-cu ildə Qərbi Azərbaycanın Dərəçiçək mahalı ərazisində yaradılan rayonun da adı Axta olmuşdur. Bu etnotoponimə tarixi mənbələrdə də rast gəlirik: Şah I Təhməsinin 1598-ci ilə aid fərmanında Qərbi Azərbaycan ərazisində Axtabad şəhərinin adı çəkilmişdir. Gürcüstandakı Axtala kurtort, Ukraynadakı Axtırka şəhər, Həştərxan vilayətindəki Axtubinsk şəhər, Volqa çayının sol qolu olan Axtuba çay adları da eyni kökdəndir (54.385). Bundan başqa, Krım ərazisində “Küçük Axtaçı” və “Aktaçı” toponimləri (186.131) və Çürüksu çayının yuxarı axınında Baxçasaray yaxınlığında Aktaçı (Aktaçı) adlı oronim (189.144-160), Başqırdıstan respublikasında Axta və İran ərazisində Axtaçı adlı oykonimlər vardır (159.171,179).

Axtaçı//Axta adlı oykonimlərlə əlaqədar M.Nuriyeva yazır: “Keçmişdə axtaçılar Tyan-Şan dağlarının (Tanrı dağı) ətəklərində yaşayan qırğızlarda və hazırda Özbəkistanın Fərqanə vilayətindəki qıpçaqlarda bir tayfadır. Ermənistanda tarixi Axta adı Çarinsavan adı ilə, Axtaxana – Dzorastan, Aşağı Axta isə Hrazdan şəhər adı ilə, Kırmda Kır Axtaçı (Darevka), Küçük Axtaçı (indi Kulikovka), Aktaçı Kaban (indi Volnoye), Aktaçı (Turmanovka), Buzav Aktaçı (Urajaynoye) əvəzlənmişdir” (128.28).

Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış maraqlı etnotoponimlərdən biri də Axtacul kəndidir. Bu etnooykonim *axta* etnonimi və qədim türk tayfası olan *cul* (Dərələyəzdə eyni adlı oykonim də vardır) etnoniminin birləşməsindən yaranmışdır. *Axtaçı//Axta* toponiminin arealından göründüyü kimi, bu etnonim öz izlərini çox geniş bir ərazidə əbədiləşdirmişdir.

Bu qrupa daxil olan ikinci oykonim **Çanaxçıdır**. Bir sıra faktları nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Çanaxçı toponimi türk tayfalarından birinin adıdır. T.Əhmədov (49.53), V.Qukasyan (158.90), İ.Bayramov (26.604), V.Əliyev (61.267) bu adın Çanaxçı türk etnonimi əsasında əmələ gələn etnotoponim olması fikrini irəli sürürlər. H.Mirzəyev yazır: “Çanaxçı toponimi doğrudan da tayfa, qəbilə adıdır. Ola bilsin ki, bu söz peşə ilə bağlı da əmələ gəlmişdir. Qədim dövrlərdə ağac kəsiyinin içini oyub ölçü vahidi kimi (taxıl ölçən qab) istifadə edər və buna çanaq deyirdilər. Bəzi rayonlarda indi də bu ölçü vahidindən istifadə olunur. Bu qabı (çanağı) düzəldən nəslə, tayfaya da çanaxçılar deyirmişlər (117.107).

Bu toponimi tədqiq edənlərdən biri də Ə.Ələkbərli olmuşdur: “XIX yüzildə Qafqazda Çanaxçı adlı 8 kənd olmuşdur (Əsgəranda, Qafanda, Calaloğluda, Gürcüstanda və s.). Bolqarıstanda isə hətta 11 kənd Çanaxçı adlanmışdır. Bundan başqa, Araz çayının Çanaxçı adlı qolu, Türkmənistanda Çanaxçı, Qazaxıstanda Çanak, Moldovada Çenak toponimləri qeydə

alınmışdır. Türkiyədəki məşhur Çanaqqala şəhərinin adı da eyni kökdəndir. Toponimin ümumtürk səciyyəsi bu tayfa adının daha dərin qatlarına varmağa sövq edir və xatırladıriq ki, Ağ hun türklərinə mənsub olan türkmanlar öz adlarını Oğuz xanın oğlu Dağ xanın nəslindən olan Salur xandan almışdılar. Həmin Salur xandan ki, 962-ci ildə islam dinini qəbul edərək özünü Qara xan və ya Çanağ, qəbiləsini isə bütperəst türklərdən ayıraraq, “türkman”, yəni “türk imanlı” adlandırmışdı. Çanaxçı tayfa adının məhz Çanağın qəbiləsi, tərəfdarları anlamında həmin vaxtdan yaranması və Avropadan Asiyaya qədər türklərin islamlaşmış təbəqəsinə şamil edərək geniş yayılması tamamilə mümkündür” (53.492). Bizcə, əgər qəbilə türkman adlandırılmışdısa, onun çanağ adlanması fikri inandırıcı deyil. Çanaxçı oykonimi eyni adlı tayfanın sənət, peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar (çanaq düzəldənlər) adlandırılmışdır.

Çanaxçı etnotoponiminin arealı çox genişdir: Azərbaycanda Çanaxçı (Xankəndi // Əsgərən rayonu), Türkmənistanda Çanaxçı, Özbəkistanda Çanok, Qazaxıstanda Çanak, qədim oğuz yurdu olan Qafanda Çanaxçı, Gürcüstanda Çanaxçı, Qərbi Azərbaycanın Calaloğlu (Stepanavan) rayonunda Çanaxçı, Moldaviyada Çenak formasında işlənir (159.172-173,175-176; 7.114,207; 45.156; 180.5).

Bu qrupa daxil olan üçüncü oykonim **Kotanlı** kəndidir. Bu oykonim Kotançı adı ilə də tanınır. “Tarixən əkinçilikdə kotan işlədən tayfaya Kotançı deyərmişlər. Türk dillərində “kotan” sözü “*saban*”, “kotançı” sözü isə “*sabançı*” formasında da işlənmişdir” (118.313). Kotanlı // Kotançı (Sabanlı // Sabançı) oykoniminin arealı göstərir ki, bu ad etnonim mənşəlidir.

Bu qrupa daxil olan dördüncü toponim **Dəmirçilər** oykonimidir. Qeyd edək ki, bu adda toponim Qərbi Azərbaycanda yalnız Dərələyəzdə deyil, Zəngibasar mahalında Dəmirçi, Karbi nahiyəsində (Dəmirçi), Taşır rayonunda Dəmirçilər, İrəvan qəzasında Dəmirçili, Göyçə mahalında Dəmirçi poqos,

Zəngibasar mahalında Dəmirçi şöllü adları da qeydə alınmışdır (28.233). Bundan başqa, Kalinino rayonunda Dəmirçilər, Ararat (Vedi) rayonunda Dəmirçi Cəfərli kəndləri mövcuddur (26.270,271). Şimali Azərbaycan ərazisində Bərdə rayonunun Alpout sovetliyinə daxil olan Qaradəmirçi, Qaradəmirçi sovetliyinə daxil olan Birinci Qaradəmirçi, İkinci Qaradəmirçi kəndlərini; Qazax rayonunun Birinci Şıxlı sovetliyinə daxil olan Dəmirçilər, Dəmirçilər sovetliyinə daxil olan Dəmirçilər kəndlərini; Qubadlı rayonunun Dondarlı sovetliyinə daxil olan Dəmirçilər kəndini; Kəlbəcər rayonunun Seyidlər sovetliyinə daxil olan Dəmirçidam kəndini; Tərtər rayonunun Dəmirçilər sovetliyinə daxil olan Dəmirçilər kəndini; Şamaxı rayonunun Dəmirçi sovetliyinə daxil olan Dəmirçi kəndini; Naxçıvan Muxtar Respublikası, Şərur rayonunun Dəmirçi sovetliyinə daxil olan Dəmirçi kəndini; Dağlıq Qarabağın Xankəndi şəhəri ərazisinə daxil olan Dəmirçilər kəndlərini misal göstərmək olar. Lakin bu toponimin arealı yalnız Şimali və Qərbi Azərbaycanla məhdudlaşmır. Gürcüstan, Türkiyə, İran, Türkmənistan, Özbəkistan, Başqırdistan, Abxaziya, Krım ərazilərində də bu toponimə rast gəlirik. Belə ki, Gürcüstanın Bolnisi rayonunda Dəmirli kəndi, Dmanisi rayonunda Böyük Dəmirçihəsənli (indi Qızılkilsə), Kiçik Dəmirçihəsənli (indi Şindilər) kəndləri olmuşdur. Türk tədqiqatçısı Erk Yurtsever Türkiyə ərazisində Dəmir//Dəmirçi tərkibli 217 oykonimin olduğunu qeyd edir (231.135). İran ərazisindəki dəmirçi tayfasının adını yaşadan yer-yurd adları barədə T.İbrahimov yazır ki, Meşginin köçəri şahsevənləri içərisində bir dəmirçili tayfası vardır. Oturaq yaşayış tərzini keçirənlərdən Şuşa və Zəngəzurda Dəmirçilər kəndi; Qazaxda Dəmirçilər kəndi və Dəmirbəyli; Cavanşirdə Qara Dəmirçi kəndləri, Ərdəbil vilayətində Dəmirçi, Dəmirçi xarabası, Aşağı və Yuxarı Dəmirçi dərəsi, Dəmirçili kəndləri, Qarabağda iki Dəmirçi kəndi; Miyandab və Nocadeh vilayətlərində Dəmirçi kəndləri; Qaşqay elinin şordərəli, şeşbluki

tayfalarında ahəngər (dəmirçi) tirələrinin adı bu tayfanın adı ilə bağlıdır (82.92,93).

Dəmirçi etnoniminin türkmənlərdə əlili tayfasının bir tirəsi, yüzbaşı nəslinin bir hissəsi olduğunu yazan S.Ataniyazov bu adın “dəmir ustası” mənası daşdığını və bu etnonimə Azərbaycanda da rast gəldiyini qeyd edir. Q.İ.Karpovun əsaslandırdığına görə, XI əsrdə Amu Deryadan Azərbaycana külli miqdarda türk tayfaları gəlmişdir ki, onların arasında dəmirçilər də var idi. Onlar tarixən yüksək vergi və rüsumdan dəmir ustası olduqlarına görə azad edilmişlər (166.63). Özbək tədqiqatçıları Termiz rayonu ərazisindəki mikrotoponimlərin bir qismini etnotoponim kimi tədqiq etmiş və Temirçi quzlar haqqında məlumat vermişlər (223.90). Timercə Yılğahı – Zilair çayının sol, Nakaza çayının sağ qolu, Başqırdistan Respublikasının Kuqarçin rayonu. Ad timerse sözündən ibarət olub, “dəmirçi”, yılğa – “çay”, -lı şəkilçisidir, “dəmirçi çayı” mənasında işlənmişdir (221.214). A.V.Superanskaya Krım ərazisində Dəmirçi tayfasının adını qoruyub saxlayan toponimlər haqqında məlumat verərək yazır ki, bu ad əvvəllərdən tayfa adı kimi qəbul edilib. Onu da qeyd edək ki, belə bir tayfa XX əsrin əvvəllərinə kimi qaraqalpaqlarda da məşhur idi. Bu adı onlar “dəmirçi” peşəsi, sənəti ilə bağlı qazanmışlar. Ancaq onlar Krıma gələn zaman bu peşələrini unutmuşlar (219.67). Abxaziyanın Qaqra rayonunda da Dəmirçi kəndi olmuşdur (156.149).

Dəmirçi//Dəmirçilər toponiminin mənşəyinə gəldikdə isə, tədqiqatçılar yekdil olaraq bu sözü etnotoponim hesab edirlər: T.Əhmədov dəmirçi adını XIX əsrin əvvəllərində şahsevənlərin ən böyük tayfalarından birinin adı kimi qeyd edir (49.164). Azərbaycan toponim və etnotoponimlərinin ilk tədqiqatçılarından olan M.Vəliyev Dəmirçi tayfasını Şahsevənlərin bir tirəsi hesab etmişdir. Müəllif yazır ki, hal-hazırda bu tayfalar başqa türk tayfaları ilə qarışaraq öz tayfa təşkilatlarını itirmişlər. Onlar yalnız özləri haqqında öz tayfalarının adları ilə bir sıra kəndlərin adında iz qoymuşlar. Cavanşir qəzasında

Dəmirçi-Həsirçi, Qara Dəmirçi, Şuşa qəzasında Dəmirçilər; Zəngəzur qəzasında Dəmirçilər; Qazax qəzasında Dəmirçilər (156.42).

Dəmirçi//Dəmirçilər toponimlərini araşdıran A.Axundov qeyd edir ki: “İstər Dəmirçi, istərsə də Dəmirçilər toponimləri ehtimal ki, türkdilli dəmirçilər tayfasının adından yaranmışdır. XIII əsr tarixçisi Şəhabəddin Nəsevi onların Çingiz xanın nəslindən olduğunu göstərmişdir. XIX əsrdə yaşamış M.M.Xəzaniyə görə, onlar Azərbaycana Qarabağ xanlığının ilk xanı olan Pənahəli xan Cavanşirin dövründə gəlmişlər (XVIII əsr)” (13.42). Sənət, peşə, məşğuliyyətlə bağlı adlardan danışarkən Q.Məşədiyev Qaradəmirçi etnotoponimini göstərir. Adından görüldüyü kimi, burada sənət və peşə məzmununun ifadəsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir (111.112).

“Türk toponimikasında geniş yayılmış Dəmirçilər oykoniminin Səlcuq türklərinin Qədirlilərin tayfasının Dəmirçilər tirəsinin və Qazaxlı tayfasının Dəmirçilər qolunun adlarından əmələ gəlməsi ehtimalı güclüdür. S.Şükürov Dəmirçilər oykoniminin Göytürklərlə bağlı olduğu fikrindədir. Bu məsələdə o, görkəmli tədqiqatçı Rafiq Özdəkin “Türkün qızıl kitabı”ndakı aşağıdakı sözlərinə istinad edir: “Göytürklər mədəni, ən yaxşı işləyən, ən yaxşı dəmir silahlar düzəldən türk boyudur. Onun üçün onlara “Dəmirçilər” də deyilirdi. Gerçəkdən də Hun imperatorluğunun dağılmasından sonra juan-juanlara (avarlara) sığınan göytürklər bir müddət onlara dəmirçilik edərək varlıqlarını qorumuşdular” (54.168).

İ.Bayramov Qərbi Azərbaycan ərazisində iki Dəmirçilər (Aleksandropol qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası) və bir Dəmirçi Cəfərli (İrəvan qəzası) kəndlərini göstərərək, bunların şahsevən türk tayfasının bir qolu olduğunu qeyd edir (26.270,271). B.Budaqov və Q.Qeybullayev Dərələyəzdəki Dəmirçilər toponimini Dul Qədirlilərin tayfasının Dəmirçilər qolunun adından, Taşır rayonundakı Dəmirçilər toponimini isə Qazaxlıların Dəmirçilər tayfasının adından yaranması fikrini irəli sürürlər (28.233).

Araşdırmalardan məlum olur ki, Dərələyəz ərazisindəki Dəmirçilər oykonimi türk etnosunun adını əks etdirir və bu etnos yalnız Qərbi Azərbaycanda yox, Şimali və Cənubi Azərbaycanda, İran və Türkiyədə, Gürcüstanda, Özbəkistanda, Krımda və s. yerlərdə öz izlərini saxlamışdır.

1.1.1.6.Müxtəlif etnonimlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz ərazisindəki **Quşçu** oykonimi öz arealının genişliyinə görə diqqəti cəlb edir. Türkdilli əhalinin yaşadığı ərazilərdə - Şimali və Cənubi Azərbaycanda, Qərbi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Türkiyədə, Orta Asiyada bu etnotoponim geniş yayılmışdır: respublikamızın Daşkəsən, Xanlar, Laçın, Şamaxı, Yevlax rayonlarında Quşçu (8.242), Qazax rayonunda Quşçu Ayrım (8.242), Xocalı rayonunda Quşçubaba (8.242), Cəbrayıl, Goranboy, Xocavənd rayonlarında Quşçular (8.242), İsmayıl rayonunda Quşəncə (8.242), Xanlar rayonunda Quşqara (8.242), Kürdəmir və Qəbələ rayonlarında Quşlar (8.242), Daşkəsən rayonunda Quşçu Körpüsü, Zərdab rayonunda Dəli Quşçu (8.215), Dəvəçi rayonunda Çöl Quşçu (8.213), Tovuz rayonunda Aşağı Quşçu (8.203), Dondar Quşçu (8.216), Siyəzən rayonunda Dağ Quşçu (8.214), Köhnə Quşçu (8.233), Şuşa rayonunda Aşağı Quşçular (8.203); Quşçu dağı (Şamaxı), Quşçu dağı (Daşkəsən), Quşçu ayırığı, Quşçu qalası dağı (Laçın rayonu, Quşçu kəndi), Quşçular dağı (Xocavənd rayonu, Tyak kəndi), Quşçunun yalı (Gədəbəy rayonu, Göyəli kəndi) (107.143); Quşçular çayı (Xankəndi), Quşçu çayı (Daşkəsən və Xanlar rayonu ərazisindən axan Qoşqarçayın sol qolu); Cənubi Azərbaycanda Əhər, Marağa, Fərab və Rezayə şəhərlərində Quşçu və Quşçu Bayram Xoca toponimləri (183.89); Qərbi Azərbaycanda Quşçu (Karbi nahiyəsi), Quşçu (Məzrə nahiyəsi), Quşçu (Qafan rayonu), Quşi (Eçmiadzin qəzası), Quşidərəsi (İrəvan quberniyası), Quşi // Quşçu (Sürməli mahalı) (28.224-225) kəndləri vardır. Türkiyə ərazisində Torbalı – İzmir əhatəsində Kuşçuburnu adlı oykonimin adı çəkilir. Kuştepe adlı oronimə Pehlivanköy-Kırklareli bölgəsində rast gəli-

nir. Ə.Hüseynzadə Türkiyə ərazisində Kuşçu və Kuşçu Alı adlı etnoykonimlər haqqında məlumat vermişdir (183.90).

Tədqiqatçılar qazax, özbək, qırğız, başqırd türklərinin etnogenezində quşçu tayfasının müstəsna rol oynadığını faktlarla əsaslandırmışlar. R.Q.Kuzeyev yazır ki, Koşsi (Quşçu) tayfası hələ Başqırdıstan ərazisində məskunlaşmamışdan qabaq duvan tayfası ilə bağlı olmuşlar. Kuşçi tayfası haqqında XVI əsrə aid mənbədə köçəri özbəklərin xanı Əbülxayrın başçılıq etdiyi tayfalarla yanaşı məlumat verilir. Köçəri özbəklərlə birlikdə kuşçi tayfasının adı daha əvvəlki mənbələrdə də çəkilir. Köçəri özbəklərlə birlikdə kuşçular cənuba doğru hərəkət etmişlər. V.V.Bartold XVIII əsr mənbəyinə istinadən özbəklər arasında kuşçuların da adını çəkir. A.D.Qrebenkinin Zərəfşan özbəkləri içərisində qeyd aldığı kutçi etnonimini də koşsilərin təhrif olunmuş variantı hesab etməsi faktı maraqlıdır. Özbəkistandan Türkmənistanə köçən Amu Dərya və Kaşka Dərya çayının yuxarı axarında əmələ gələn türkmən tayfa birləşməsi də kutçi formasında qeyd alınmışdır. Bundan başqa, kuşçi nəslə türkmən tayfası salarların tərkibində mövcud olmuşdur. XVI əsrdə kuşçu tayfası qazaxların da soykökündə fəal rol malik olmuşdur. Şimali Qafqazda yaşayan qara-noqaylar içərisində kuşsi nəslə qeyd alınmışdır. Quşçu tayfası eyni zamanda türkmənlərin soykökündə də fəal rol oynamış, keçmiş Tecan qəzasının, indiki Seraxs rayonunda Kuşçu Buka adlı onomastik vahid qeyd alınmışdır (62.190-192).

Hələ XIX əsrdə Qafqazın beşverstlik xəritəsi tərtib olunarkən, orada quş, quşi və quşçu komponentli 38 toponim qeyd olunmuşdu (198.152). Quşçu toponiminin etimologiyasından danışarkən Ə.Hüseynzadə qeyd edir ki, bu etnonim qazaxlarda kuşsi, başqırdlarda kuşçi və koşsi, türkmənlərdə kuşçi, noqaylarda kuşsi, qırğızlarda kuşçu və b. fonetik variantlarda rast gəlinir. Onun fikrincə, bu etnonimin kökündə türk və Azərbaycan dillərindəki quş (quş) sözü durur və bütünlükdə etnonim “ovlayan quşla məşğul olan” mənasını verir (183.89-95). Bu

fikirle razılaşmaq olmaz, çünki Quşçu toponimlərinin və quşçu tayfa adlarının geniş areala malik olması sübut edir ki, bu adların ov quşu ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Tədqiqatçılardan V.V.Bartold (167.174-175), N.V.Piqulevskaya (199.82), N.A.Aristov (165.397) bu adı etnonim hesab edir və onu türkmənşəli sayırlar. Bu fikir M.H.Vəliyev (156), A.Qurbanov (105.312), Q.Ə.Qeybullayev (177.65), B.Ə.Budaqov (29.80), H.Mirzəyev (118.388) və başqalarının da araşdırmalarında öz təsdiqini tapır. Həqiqətən də, Quşçu oniminin geniş bir areala malik olması, onun etnonim olmasını sübut edir. Bu tayfa qədim dövrlərdən türklərin yaşadıkları bir çox ərazilərdə, eləcə də Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmış və adını bir sıra toponimlərdə, o cümlədən Dərələyəzdəki Quşçu oykonimində yaşatmışdır.

Dərələyəzdəki **Gənzək** kəndi yaranma tarixi məlum olmayan çox qədim kəndlərdən biri olmuşdur. 1828-1832-ci illərdə azərbaycanlı əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Lakin bir sıra mənbələrdə (215.174; 35.59; 36.266) kəndin adı qeyd olunmuş və xarabalıqları indiyədək qalmaqdadır. B.Ə. Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin qeyd etdiyi kimi, Gəncə adlı şəhər e.ə. III əsrdən Atropatənin paytaxtı olmuşdur. Baş Od məbədi də orada yerləşirdi. Həmin şəhər VII əsrdə Bizans tərəfindən dağıdılmışdır və onun xarabaları indi Təxti-Süleyman adlanır (28.314). Uzun müddət bu adın etimologiyasını araşdıran bir çox tədqiqatçılar Gəncə toponimini fars mənşəli “gənc” – xəzinə sözü ilə əlaqələndirmişlər. Lakin bu fikir əsassızdır. Çünki Gəncə//Gəncək toponimi bir çox fonetik variantlarda geniş bir arealda yayılmışdır: Gəncə şəhəri, İsmayilli rayonunda Gəncə kəndi, Salyan və Xaçmaz rayonlarında Gəncəli kəndi, Ordubadda Gənzə kəndi, Sabirabad rayonunda Muğan Gəncəli kəndi buna inisaldır. Bundan başqa Amur vilayətindəki Qonja, Dağıstanda Xundax, Gürcüstanda Qandzani, Tacikistanda Qançi, Ermənistanda Xanasax adları bu qəbiləndir (109.68). Talas yaxınlığında yerləşən bir şəhərin adı da

Kencək olmuş, Əfqanıstanın Girişk əyalətində Gəncək coğrafi adına təsadüf olunur (46.134). Gəncə toponiminin belə geniş bir areala malik olması, qırğızlarda, qazaxlarda, türkmənlərdə indi də gəncə (gənje) tayfalarının olması bu toponimin etnonim əsasında yaranmasını sübut edir. Tədqiqatçı Ə.Əliyev yazır ki, M.Kaşğari bu adın əslində gəncək olduğunu və qədim türk tayfalarından birinin adı olduğunu qeyd etmişdir (57.35-37). “Gəncə (qansaq//Kansaq – Qantsaq) sözünün saq//tsaq tərkibi də Saq qəbiləbirləşməsinin adı ilə bağlıdır. Orta yüzilliklə erməni mənbələri Gəncənin adını Kansak – Qantsaq yazırlar. Kansak – Qantsaq//Qansaq adı qan(kan) və saq//tsaq(sak) tərkiblərindən yaranmışdır. “Qan” türk dillərində “xan”, “qanq” “n” səsi sağır “n”-lə deyilsə isə “ata” deməkdir. Qansaq//Qantsaq türkdilli sözdür və “saq xanı” və ya “saq atası” deməkdir. Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi tərakimə” əsərində isə Gəncə antroponim kimi – Oğuz xanın nəvələrindən birinin adı kimi verilir.

Məlum olduğu kimi, qıpçaq qrupu dillərindən fərqli olaraq, oğuz qrupu dillərində bir çox hallarda söz sonundakı *-k*, *-q* səsləri düşür və söz əvvəlində kar samitlərin cingiltiləşməsi meyli güclənir. Bu hal ən çox Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir (46.133). Deməli, Gəncək sözü tarixən kencək sözü ilə bağlı ola bilər. Beləliklə, Qərbi Azərbaycan ərazisində Gəncək adı ya hələ e.ə. VII əsrdə gəlmiş saklarla, ya da XII əsrdə oğuzlarla gəlmiş gəncək tayfasının adı ilə bağlıdır (28.315).

Dərələyəzin ən qədim kəndlərindən olan **Muğanlı**nın adı da qədim türk mənşəli etnonim əsasında yaranmışdır. Dərələyəzdəki Muğanlı kəndindən başqa Qərbi Azərbaycanda Muğan (Eçmiadzin r-nu), Muğanlı (Karbi nahiyəsi), Muğanlı (Xınzirək nahiyəsi), Muğanlı (Rəvan əyalətinin Ərmus nahiyəsi), Muğancıq (Zəngəzur), Muğancıq Mirzəməslüm (Sərdərabad mahalı) adlı kəndlərin olması onu göstərir ki, Şimali və Cənubi Azərbaycanda, o cümlədən türk xalqlarının yaşadıkları digər ərazilərdə məskunlaşmış və adı müxtəlif toponimlərin

tərkibində qalmış *muğ//muğan* tayfası qədim dövrlərdən indiki Ermənistan ərazisində də özlərinə məskən salmışlar. Hələ e.ə. VI əsrdə yaşamış yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Miletli Hekatey Araz çayı yaxınlığında *muk* adlı tayfanın yaşamasını qeyd etmişdir. Bizim e.ə. V əsrdən əvvəl yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodotun verdiyi məlumata görə, Qafqaz dağları arasındakı düzlərdə *maqqa*, *muki*, *muqa* adlı tayfa yaşamışdır. Eramızın I əsərində yaşamış coğrafiyaşünas Strabon isə Muğan coğrafi adını “Moqan” kimi qeyd edərək onun Kür və Araz çayları ətrafında yerləşməsinə göstərir. Bundan əlavə İbn Əl-Kəba, X əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Əl-Müqəddəsi və İbn Heykəl, X əsrin coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi və başqaları göstərir ki, Muğan vaxtilə həmin ərazidə yaşamış muğanlarla əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Həmçinin XIV əsr coğrafiyaşünası Həmdulla Qəzvini, XIV-XV əsrin görkəmli alimi Əbdürrəşid Bakuvü və başqa orta əsr tarixçiləri əsərlərində Muğan adı haqqında bəzi mülahizələr söyləmişlər. Muğan coğrafi adına antik müəlliflərin əsərlərində “Moxoena (Amnian Marselin), Plinidə “Moxan-kur”, erməni mənbələrində “Muxanx” (Moisey Xorenski), ərəb mənbələrində “Muqan”, “Muğan” (Balazuri, Təbəri, İstəxri, İbn-əl Kəba, Yaqut Həməvi və b), gürcü mənbələrində “Mukavan” yazılış formalarında rast gəlinir.

“Məlum olduğuna görə, qədim yunan tarixçisi Herodot (e.ə.V əsr) Midiya dövlətinin 6 tayfanın birləşməsi əsasında yarandığını və onlardan birinin *maq* adlandığını qeyd etmişdir. Sonrakı tarixi dövrlərdə bu tayfa *Maq* və *Muğ* adı altında tanınmışdır. Məhz *Maq* və ya *Muğ* tayfasının ovsunçuluqla məşğul olması bir sıra xalqlarda qədim ibtidai icma dinlərindən biri olmuş ovsunçuluğun “maqiya” adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur” (105.309). Q.Qeybullayev Azərbaycanda Muğanlı oymoniminin çoxluq təşkil etdiyini və onların orta əsrlərdə Muğan düzündə yaşamış müxtəlif tayfaların toplusunun ümumiləşdirilmiş adını ifadə etməsini qeyd edir. “Orta əsrlərdə

Muğan düzündə yaşamış müxtəlif türk tayfaları Muğanlı adlanmış və müxtəlif tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq səpələnmişdir. Muğanlı adlı böyük bir el XVIII-XIX əsrlərdə Qazax-Borçalı bölgəsində yaşamışdır. Qazax rayonunda Muğanlı, Gürcüstanda Yor-Muğanlı, Taş-Muğanlı, Kirəc-Muğanlı kəndləri bu tayfanın məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Üç yüz alaçıqdan ibarət digər Muğanlı eli XIX əsrin əvvəllərində Şahsevənlərin tərkibində vardı. Mənbələrə görə bu Muğanlı Anadoludan gəlmədir. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda 19 Muğanlı adlı kənd vardı” (28.342). Muğanlı qəbiləsinə daxil olan tayfaların tam adları məlum deyildir. XX əsrin əvvəllərində Muğanda 40-dan çox yarımköçəri tayfanın varlığı irəli sürülür.

Muğan toponiminin mənşəyi barədə müxtəlif mülahizələr söylənmişdir. Görkəmli toponimist V.A.Nikonov həmin yer adını atəşpərəst mənəli muq sözü ilə əlaqələndirib göstərir ki, atəşpərəstlik dini bir zamanlar Azərbaycanda geniş yayıldığından belə izahat tamamilə mümkündür. Bununla belə alim qeyd edir ki, Muğan toponimini indi mənası məlum olmayan başqa sözlə də bağlamaq olar (151.92). “*Maq* etnoniminin etimologiyası indiyədək tam aydınlaşdırılmamışdır. Daha dəqiqi, bu etnonim İran dilləri vasitəsilə izah olunmuşdur. Son illərdə bu etnonimin qədim türk dilləri əsasında izah olunması təşəbbüsü olmuşdur. Midiyalıların ilana sitayiş etmələri haqqındakı mülahizəyə görə *maq* sözü qədim türk dillərindəki *bükə* (m-b əvəzlənməsinə görə) “böyük ilan”, yakut dilində *moqay* “ilan”, monqol dilində - *moqoy* “ilan” və b. müqayisə edilmişdir. Lakin tədqiqatçılar bu zaman müəyyən qədər diqqətsizliyə yol verirlər. Onlar farsların *maqları mar* – “ilan” kimi adlandırılmasını irəli sürəndə unudurlar ki, erməni mənbələrində midiyalıların *mar* adlandırılması ilə fars dilindəki *mar* “ilan” sözü arasında əlaqə tapmaq çətindir. Çünki qədim erməni dilindəki *mar* (“midiyalı”) sözü parfiya dilindəki *mad* (“midiyah”) sözündəki “d” səsinin “r” səsinə çevrilməsi nəticəsidir. Doğrudur Midiya ərazisində *mar* adlı qədim tayfanın

yaşaması da məlumdur. İ.H.Əliyev öz əsərində bu tayfa haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Lakin həmin *mar* tayfasının adı farsların İran yaylasına gəlişindən (e.ə. IX-VIII əsrlər) əvvələ aid qədim mənbələrdə çəkilməmişdir, deməli, həmin etnonimdə fars dilindəki *mar* “ilan” sözü iştirak edə bilməzdi. Əlbəttə, bu, heç də *maq* sözünün türk mənşəli olmasını istisna etmir. Güman etmək olar ki, hələ qədimdə muğ adını daşıyanlar Azərbaycan ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar” (105.308-311).

Cığatay oykonimi Dərələyəz ərazisində mövcud olan türkmənşəli etno toponimlərdən biridir. Belə ki, bu etnotoponimlə əlaqədar məlumatlara bir çox mənbələrdə rast gəlirik. İ.Şopen, V.İ.Savina və digər müəlliflər bu toponimin kəngərli türk tayfasının bir qolunu təşkil edən cığatay etnoniminin əsasında yarandığı fikrini irəli sürmüşlər (225.537;191). XIII-XIV əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalardan biri Cığatay idi. R.Eyvazova yazır ki, Əfqanıstan ərazisində Cığətu (Kabul vilayəti), Cığətu (Qəzni) coğrafi adları mövcuddur. XIX əsrdə Kəngər tayfalarının bir qolu Naxçıvanda cağatay adlanmışdır. Klavixonun (XIV əsr) qeydinə görə, Naxçıvana cağatay tayfaları gəlmədilər. Güman etmək olar ki, cağataylar ora monqollarla birlikdə gəlirlər. Şübhəsiz, Azərbaycanın Quba rayonunda mövcud olan Cağatay oykonimi həmin etnonimlə bağlıdır (46.178; 177.62).

Deməli, Naxçıvanda, o cümlədən Şərur-Dərələyəz ərazisində məskunlaşan *cağatay* tayfası kəngər tayfalarının bir qoludur. Bir faktı qeyd etməliyik ki, Dərələyəzdə və Dərələyəzə çox yaxın olan Şərur rayonu ərazisində bir sıra kəndlərdə *kəngər* tayfasından olan əhali məskunlaşmışdır. Şərurun Qarabağlar, Xok, Qıvrıq, Şahtaxtı kəndlərində, Dərələyəzin Sallı və digər kəndlərində olan əhalinin əksəriyyətini *kəngər* tayfalarından olanlar təşkil edir.

Cığatay//Cağatay//Cığətu etnoniminin etimologiyasını araşdıran R.Eyvazova qeyd edir ki, ərəb əlifbası ilə yazılmış

ciğətu sözünü "*ciğtu*" variantında da oxumaq mümkündür: g-ğ fonetik hadisəsi *ciktu* variantını əsaslandırır. *-tu* bəzi tayfa dillərində məskən, oturaq anlamında işlənmişdir. Belə ki, *ciğətu//ciğtu ciğ* tayfalarının məskəni mənasındadır (46.179).

"*Cik*" tayfa adına qədim türk yazılı abidələrində, dəqiq desək, Şimali Monqolustanda Orxon çayı yaxınlığında türk xanı Mogilyanın (Bilgə kağan) şərəfinə qoyulmuş qəbir daşı üzərində - yəni Mogilyan abidəsində rast gəlinmişdir (154.193). Beləliklə, Dərələyəzdəki Cığatay toponiminin təhlili göstərir ki, bu ad türk mənşəli qədim *ciğatay//cağatay//ciğətu//ciktu* etnonimindən yaranmışdır.

Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə aldığımız etnotoponimlərdən biri də **Cul** oykonimi və Cul çayı hidronimidir. Toponim "*cul*" türk etnonimi əsasında yaranmışdır (Daha ətraflı məlumat III fəsilə verilmişdir.).

Dərələyəz mahalı ərazisində mövcud olan etnotoponimlərdən biri də **Çivədir**. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Çivə etnotoponimi Yivə//Yıva tayfasının adından törənmişdir. Etnonimin toponimə keçməsi prosesində türk dilləri üçün qanunauyğun hal olan y-ç səsdəyişməsi baş vermişdir. Yivə türk tayfasının adını M.Kaşğari də öz əsərində İva//Yıva fonetik variantında göstərmişdir (88.56). Rəşidəddin Oğuz xanın altıncı oğlu Tenqiz (Dəniz) xanın övladlarından üçüncüsünün adının Yıva olduğunu bildirir, adın anlamı "yüksək dərəcəli olan" deməkdir (78.227).

Etnonimin toponimə keçməsi prosesində türk dilləri üçün qanunauyğun hal olan y-ç səsdəyişməsi baş vermişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, y-ç paralelləri türk dillərində geniş şəkildə işlənmişdir. "Yarğan", "hündür qaya", "dik sahil" mənalarında işlənən yar, car sözlərindəki y-ç səs əvəzlənməsi buna aydın misaldır (184.607-650). R.Eyvazova isə bir qədər də irəli gedərək türk dillərində c-y-ç paralelliyi haqqında məlumat verir və göstərir ki, Əfqanıstan ərazisində Car coğrafi adına Yar-Çar formasında da təsadüf olunur (46.170).

Bu etnotoponimin arealına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Azərbaycanda həmin etnonim Qarnibasar mahalında və Karbi nahiyəsindəki Yuva oykonimlərində də qorunub saxlanmışdır: "Yuva - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı. XX əsrin əvvəllərinə aid mənbədə İrəvan qəzasında adı çəkilir. 1728-ci ildən məlumdur. Səlcuq Oğuzlarının Yivə (İvə) tayfasının adını əks etdirir. Azərbaycanda Evoğlu (Ağdam r-nu) (yəni "Yivə oğlu") kənd adı ilə mənşəcə eynidir. 1588-ci ilə aid mənbədə şimali Azərbaycanda Zəyəm nahiyəsində Yuvalı-Fəxrılı (Temur Hasan da adlanırdı) elinin yaşadığı qeyd olunmuşdur" (28.279). Yivə etnonimi Türkiyədə də vardır (29.180,184,196,197). Beləliklə, deyilən fikir və mülahizələri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Çivə toponimi türk mənşəli etnotoponimdir, yivə//yıva//ıva//ivə tayfa adından törənmişdir.

Dərələyəzdəki **Kolanı** oykonimi çox geniş areala malik etnotoponimlərdən biridir. Qərbi Azərbaycanda Kolanı (Göyçə), Kolanı Aralıq (Eçmiadzin), Kolanıqıran (Novobayazid), Kolanılı (Eçmiadzin), Kolanılı (Vedi), Şimali Azərbaycanda Kolanı (Dəvəçi, Sabirabad, Salyan, Şahbuz, Yevlax), Gürcüstanda Kolanı yurdu (Bolnisi) toponimləri ilə eyni kökdəndir. Bu etnonimə yalnız oykonimlərdə deyil, bir sıra oronimlərin adında da rast gəlik: "Kolan dağ (Dübrar, Abşeron), Kolandağ (Goranboy), Kolandağ (Göygöl rayonu), Kolanı dərəsi (Goranboy), Kolanı kahası (Naxçıvan), Kolanı yataqları (Tərtər), Kolanı yatağı (Ağdərə)" (107.148). *Kolanı* etnoniminin semantikasi haqqında mövcud ədəbiyyatda müəyyən fikirlər vardır. Amma tədqiqatçılar haqlı olaraq bu onimin tarixini və mənşəyini kifayət qədər məlum olmayan tayfa hesab edirlər. M.Yusifov yazır ki, bu sözün mənası yalnız dialektlərdə yaşayır və qədim məişətlə bağlı əsərlərdə xatırlanır. *Kola* sözü heyvandarlıq termini kimi, əsasən, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektində qalmışdır. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə bu sözün Qazax dialektində "buynuzsuz keçi"

mənası qeydə alınmışdır. Ermənistanın Vardenis şivələrində *Kola* sözünün, hətta “xırdabuynuz heyvan” mənasına da təsadüf olunur. *Kola* sözünün “gödəkbuynuz heyvan” mənası “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də verilmişdir. *Kola* sözü heyvandarlıq termini kimi, ümumiyyətlə, Azərbaycan məişəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu sözə qohum türk dillərində təsadüf edilmir. *Kolanı* toponimində ikinci tərəf şəkilçi xarakterlidir. Burada tarixən dissimilyasiya hadisəsi baş vermişdir. Yəni bu söz əvvəlcə *Kolalı* şəklində olmuş, ardıcıl hecəda təkrar olunan “l” səsi “ı” səsi ilə əvəz edilmişdir. Beləliklə, *Kolalı* sözü tələffüz xüsusiyyəti ilə əlaqədar *Kolanı* şəklinə düşmüşdür. Bizə elə gəlir ki, bu söz, əslində *Kolalı* sözünün qədim variantlarından biridir” (62.192).

Dərələyəz mahalının ən qədim kəndlərindən biri də **Arpadır**. Kəndin 1946-cı il sentyabrın 10-dan *Areni* adlandırılmasına baxmayaraq (45.353), kənd həmişə sakinlər tərəfindən öz qədim adı ilə adlandırılmışdır. Arpa, həmçinin, Dərələyəz mahalı ərazisindən axan ən böyük çayın adıdır. Bu baxımdan, Arpa adının etimologiyası hidronimlərə həsr edilmiş III fəsildə geniş təhlil olunacaqdır.

Etnonim əsasında yaranan oykonimlərdən biri də **Əyərdir**. Tədqiqatlarda bu oykonimin mənşəyi barədə fikirlər müxtəlifdir: Q.Qeybullayevin fikrincə, kəndin adı *Ayar* (Əyyar) şəxs (mülkədar) adındandır (28.246). İ.Bayramov toponimin “öz təşkilatı olan və varlılar hesabına kasıblara kömək edən şəhər yoxsullarından ibarət təbəqə” mənasında işlənən əyar sözü əsasında formalaşaraq nəsil adı bildirdiyini qeyd edir (26.35). H.Mirzəyev bu adın “yayda heyvanların saxlandığı yer” mənasında işləndiyini qeyd edir (118.210). Lakin bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Əvvəla, ona görə ki, bu ad müxtəlif fonetik variantlarda çox geniş arealda yayılmışdır: Kırmda Əyər adlı kənd, Kəlbəcərdə Əyəryurd, Qərbi Azərbaycan ərazisində Aqaran adında bir neçə kənd və dağ, Borçalıda Əgərək, Ərzurumda Əkərək, Əkəran, Dağıstanda Əkərli adlı kəndlər

olmuşdur, Zəngəzurda Həkəri çayı vardır. Toponimin belə geniş bir arealda – xüsusilə də türk mənşəli əhalinin yaşadığı ərazilərdə yayılması onu göstərir ki, bu toponim etnonim əsasında yaranmışdır. Çünki türk tayfaları tarixən məskun olduqları yerlərə (dağlara, çaylara, düzənliklərə və s.) öz tayfalarının adlarını vermişlər (Məsələn: qarqarlar Qarqar çayına, tərtərlər Tərtər çayına, qaşqaylar Qoşqar dağına, muğ tayfaları Muğan düzünə, kutilər Kəlbəcərdəki Keti dağına öz adlarını vermişlər). Əyər toponiminin etnonim əsasında yaranmasını təsdiqləyən daha bir fakt odur ki, Əyər adına bəzi mənbələrdə “Aqyarı” formasında (215.169), bəzilərdə isə Ağyar formasında (26.34) rast gəlik ki, bu da erməni salnaməçisi Z.Kanakertsinin “Xronika” əsərində adı çəkilən Aqaryan//Aqaran etnonimi ilə üst-üstə düşür (Erməni əlifbasında “ə” hərfi olmadığı üçün ermənilər “ə” hərfini “a” kimi tələffüz edirlər. Erməni mənbələrində bu adın “a” hərfi ilə işlənməsinin bir səbəbi də budur). Belə ki, bu tayfa adı əsasında yaranmış toponim Aqar//Ayar//Əyar//Əyər fonetik dəyişikliyinə uğramışdır. Bu türk tayfasının daha bir izi Dərələyəzdəki **Əkərək** kəndinin adında qorunub saxlanmışdır. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin verdiyi məlumatlara görə, XIX əsrdə Cənubi Qafqazda, İranda və Türkiyədə çoxlu miqdarda Aqara, Akarak, Əkərək toponimi vardı. Qərbi Azərbaycanda Eçmiadzin qəzasında, Əştərək rayonunda, İrəvan qəzasında, Sürməli qəzasında Əkərək kəndləri, Talin rayonunda Əkərək talış kəndi, Sürməli qəzasında Əkərək çayı, Gorus rayonunda Əkərəli kəndi, Sisyan rayonunda Əkəri kəndi qeydə alınmışdır (28.247-248). Müəlliflərin fikrincə, bu ad mənşəcə Altay-türk mənşəli şumer dilinə mənsub olan akar (Azərbaycan dilində “əkin”, “əkmək” sözlərinin kökü olan “ək” sözü ilə eynidir) “əkilən sahə”, “əkin yeri” və bunun əsasında “malikanə” sözündəndir. Qədim yunan və latın dillərinə keçmiş bu söz yunanca aqros “tarla”, latınca “aqer” – “əkin sahəsi” və bu dillərdən rus dilinə keçmiş akr – “torpaq sahəsi” və nəhayət, “aqronomiya” ifadələrində əksini

tapmışdır. Əkərə, Əkərək, Akarak adlı kəndlər məhz qədimdə quldarlara, sonra feodallara, yəni mülkədarlara məxsus əkin sahələri əsasında yaranmışdır (28.247). S.Orbeliyanın fikrincə, kəndin adı əkmək sözündən əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə, erməni mənbələrində “Əkərək” coğrafi termini I əsrdən məlumdur. Onlar bunun “kiçik kənd”, “becərilən torpaq” mənasını bildirdiyini yazırlar (198.26). VII əsr coğrafiyaçısı A.Şirakaten öz “Coğrafiya”sında bunu qala, çay adı kimi xatırlayır. Toponimist E.Murzayev erməni alimlərinə uyaraq göstərir ki, guya “aqar” leksik vahidi şumerlərdən yunan, Roma, gürcü, erməni dillərinə keçibdir. Bu fərziyyələr həqiqətdən çox uzaqdır. Əkərək toponimi və onun arealları əkər türk etnonimi əsasında formalaşmışdır. Bu sözün V.V.Radlovun lüğətində də etnonim kimi işləndiyinə rast gəlirik (200.97).

Dərələyəz mahalının türk mənşəli etnooykonimlərindən biri də **Göyərçindir**. Göyərçin oykonimi peçeneqlərin *küyərçi* tayfasının fonetik dəyişikliyə uğramış adını əks etdirir. VIII əsrin sonlarından Ural – Volqa çayları arasında yaşayan tayfa icması *peçeneq* adı ilə tanınır. O vaxta qədər onlar Aralyanı ərazilərdə məskunlaşmışdılar və Qərbi türk xaqanlığına daxil idilər. Konstantin Baqryanorodniy (X əsr) peçeneqlərin tayfalarını sayarkən *kyarçuçur* qəbiləsinin adını çəkir. N.A.Baskakov bu etnonimi *küyərçi-çur* kimi verir.

“Erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan kəngər – peçeneqlərdən danışan X əsr müəllifi onların bir tayfasının kuyarçi adlandığını yazmışdır. Kuyarçi etnoniminin kuqar etnonimindən düzəlməsini qeyd edirlər. N.A.Baskakova görə, qədim peçeneqlərin dilində başqa türk dillərindəki “q” səsi “y” kimi tələffüz olunurdu: məsələn, başqa türk dillərindəki “bək” sözünün Azərbaycan dilində “bəy” kimi tələffüzü... Quqarçi tayfasının adı toponimlərdə Göyərçi (Göyərçin) və Göyərçinli kimi qalmışdır. Aydınır ki, onların göyərçin quşunun adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yalnız zahiri oxşarlıq vardır” (151.84).

Bir sıra peçeneq etnonimləri kimi, kuyərçi etnonimi də öz izlərini Azərbaycan toponimiyasında qoymuşdur. Keçmiş Göyərçi qışlağı (Cavad qəzası), Göyərçi dağ (Qazax qəzası), Göyərçin (sonuna “n” səsi əlavə olunmuşdur) – Yerevan quberniyasında xarabalıq, Qars əyalətində iki Göyərçin kəndi (177.42) və Göyərçin dağı, Azərbaycanın Qazax və Cəbrayıl rayonları ərazisində Göyərçin dağı (118.234), Qərbi Azərbaycanın Karbi nahiyəsində Göyərçili kəndi, Talin mahalında Göyərçin kəndi, Aleksandropol qəzasında Göyərçinqala kəndi, Şirakel nahiyəsində Göyərçin və Göyərçinli kəndləri (28.319-320) buna misal ola bilər. Göyərçin qayası (Quba rayonu, Gürzalılar kəndi), Göyərçin qayası (Laçın rayonu Mişkənd kəndi) oronimləri də küyerçi tayfasının adını əks etdirir.

Dərələyəzin etnonim mənşəli oykonimlərindən biri də **Püsyandır**. 1723-cü ildə İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində də Püsyən, Qafan rayonunda Püsyənli adlı kəndlər olmuşdur. “XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində yaşamış, Babalı, Sultanlı, Zodbanlı və Potanlı qollarından ibarət olmuş tayfadır” (28.359). Dərələyəzlə bağlı tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Dərələyəzdə olan ən böyük 9 tayfadan biri də Püsyən tayfası olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan toponimləri yalnız toponimika və dilçilik üçün yox, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün də qiymətli mənbədir (136.348). Bu baxımdan Dərələyəzdəki **Qaşqa** oykonimi kök etibarilə çox qədimlərə gedib çıxır. “Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbiləbirləşmələrinin yerini, yurdunu, tarixdə tutduğu mövqeyini, durumunu öyrənmək üçün het abidələrinin də böyük rolu vardır. Eradan qabaq 1345-1320-ci illərdə hökmranlıq etmiş II Murşil hakimiyyətinin doqquzuncu ilindən söhbət açan abidədə Qaşqayların da adı çəkilir... “Qaşqay” etnik-soy, qəbilə adı türk dilləri, o sıradan Azərbaycan dili ilə bağlı sözdür. “Qaşqay” – “qaşqa” və “ay” tərkiblərindən yaranmışdır. “Qaşqa” bir çox türk dillərində “yandırmaq”, “alovlandırmaq”, “işıq vermək”, “ışıldamaq” de-

məkdir. Bir çox xalqlarda soy, qəbilə, xalq, ilahi, tanrı insan, ulu ata-ana adlarındakı “ay” tərkibi göstərir ki, o, ümumtürk dilli sözdür və çox-çox əskilərdə belə işlənmişdir. Çoxanlamlı “ay” sözünün “ilahi”, “yaradıcı”, “tanrı” anlamları da vardır. Beləliklə, “Qaşqay” sözünün, qəbilə birləşməsinin adının anlamı aydınlaşır. Qaşqay – parıldayan, işıq verən tanrı, yaratıcı deməkdir (146.20,21).

Əsasən, Gəncədə və ətraf bölgələrdə məskunlaşan *qaşqaylar* sonralar başqa Azərbaycan torpaqlarına da səpələnmişlər. Qax rayonunda Qaşqaçay kəndi, Gəncə ətrafında Qaşqa çayı, Qoşqar dağı, Qaşqatala, Qərbi Azərbaycanda Dərələyəzdəki Qaşqa kəndindən başqa, Vedibasar mahalında Qaşqa kəndi, Özbəkistanda Qaşqadərya adlı vilayət vardır. “Hazırda qaşqayların çox böyük hissəsi İran və İraq ərazisində yaşamaqdadırlar. Təkcə İranın cənubunda 1970-ci ilin məlumatına görə, 350 min nəfər qaşqay türkü yaşamışdır” (53.279). “Qaşqayların mənşəyi qaranlıqdır. Ehtimal ki, xakaslarda Kaska və Aq kaska tayfaları ilə eyni mənşəlidir” (28.198). Kaşka adlı coğrafi yer Əfqanıstanda, Kaşkadərin adlı bölgə Özbəkistanın Karşı şəhərinin cənubunda, Kaşkasu Qırğızıstan ərazisində mövcuddur. İranın Zəncan vilayətində Kaşka, Kaşkay, Kaşka-tepe, Kaşkabulaq adlı onomastik vahidlər, Qırğızıstanda İssikkul vilayətində Kaşka su çay hidronimi, Nərin vilayətində Baş Kaşka toponimi, Kaşka jol yaşayış məntəqəsi, Qazaxıstanda Kaskədağ, Kaskaaygır-dağ, Kaskabulak, Kaskakoşkar – yer adı, Kaskakudık – bulaq, Kaskatay – dağ, Başqırdıstanda Kaşka kənd və Kaşkino kənd sovetliyinin mərkəzi, Tatarıstanda Saz Kaşı, İneş kaşı, Elqa kaşı, Su kaşı, Kaş çeşməsi, Kaşlak ineşi, İneş kaşı onomastik vahidlər mövcuddur (62.368-374).

Göründüyü kimi, kökləri çox-çox qədimlərə, eramızdan 14 əsr öncəyə gedib çıxan *qaşqay* etnoniminin izləri türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərdəki bir sıra toponimlərdə, o cümlədən Dərələyəzdəki Qaşqa oykonimində qorunub saxlanmışdır.

Dərələyəz mahalındakı ən qədim etnotoponimlərdən biri **Herher** oykonimidir. Bu oykonim qədim türk tayfalarından biri olan *qarqar* etnonimi əsasında yaranmışdır. Dərələyəz ərazisində Herher çayı da vardır. Herher toponiminin geniş izahı III fəsildə Herher çayının adının təhlilində verilmişdir.

Qabaxlı kəndi Dərələyəzdə iki yerdədir: “Biri Arpa çayının sol, o biri isə sağ qolu üstündə yerləşir. Biri Əzizbəyov rayonunda, o biri isə Yeğeqnadzor rayonu ərazisindədir” (118.335). Qabaqlı oykonimi qabaq türk etnoniminə mənsubiyyət bildirən -lı şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır. Qabaxlı//Qabaqlı adlı kəndlər İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Axta rayonunda, Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Meğri rayonunda), Qabaqlıq adında kənd Dərəçiçək mahalında da vardır. 1588-ci ilə aid məlumata görə, yayı Ermənistanda, qışı Qarabağda keçirən bir türk ulusu Qabaq adlanırdı (28.171).

Dərələyəzdəki **Qılıçlı** oykoniminin və Qılıçlıdərə oroniminin paralellərinə Qərbi Azərbaycanın Gorus rayonunda Qılıcan, Dərəçiçək nahiyəsində Qılıcanulya və Qılıcansufla, Qırxbulaq nahiyəsində Qılıcan, Aleksandropol qəzasında Qılıcyataq, Zəngəzur qəzasında (Sisyan rayonu) Qılıçlı kəndlərinin, Rəvan əyalətinin Zar nahiyəsində Qılıçlı məzrəsinin, Talin rayonunda Qılıçdağ dağının adlarında (28.207) rast gəlirik. Azərbaycan ərazisində Qılıcan (Qubadlı), Qılıçlı (Kəlbəcər), Qılıçlı (Laçın), Qılıncbəyli (Şəmkir) kəndlərinin (8.239) adı da eyni kökdəndir və qıpçaq mənşəli *kiliç* tayfasının adından törəmişdir. “Bu etnonim kılışlı formasında qaraqalpaqlarda, Qılıçlı kəndinin adı kimi isə Türkiyədə qeydə alınmışdır. Azərbaycan ərazisində kılıçlı tayfası, əsasən, Çirvanda məskunlaşmışdır. XIX əsrin ortalarında bu nəsilədən olanlar 22 kəndin əsasını qoymuşdular (177.64). Rusiya Şirvan xanlığını işğal etdikdən sonra burada yaşayan Qılıçlı tayfasını 1826-1828-ci illərdə Rus – İran müharibəsinin iştirakçısı V.Q.Mədətova bağışlamışdır. O isə qılıçlıları Qarabağa köçürmüşdür (28.207).

Lakin bu fikir bir qədər mübahisəlidir. Çünki elə həmin mənbədə belə bir məlumat verilir ki, “1688-ci ilə aid məlumata görə, “Qarabağın Ahiştabad aralarında (yəni qışlağında) qışlayan bir el Qılıçlı adlanır” (28.207). Bu məlumatdan aydın olur ki, Qılıçlı tayfası daha erkən dövrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmış və öz izlərini bir sıra toponimlərdə, o cümlədən Dərələyəzdə Qılıçlı oykonimində və Qılıçlıdərə oronimində qoruyub saxlamışdı.

Qədim *hun* tayfalarından olan *sal* etnonimi Dərələyəzdəki Sallı kəndinin və Salsal qalasının adında bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bundan başqa, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (35) İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində Salçı kəndinin və “Qafqazın beşverstlik xəritəsi”ndə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Salut kəndinin (198.216) adı çəkilir. Gürcüstanda Sali, Dağıstanda Sali, Ermənistanın iki yerində Sallı, Şimali Qafqazda Sal çayı, Sal çölü, Azərbaycanda Salyan rayonu, Şamaxıda Salar (Saler), Qazaxda Saloğlu adlı kəndlər, Krım ərazisində 4 adda Sala və Kiçik Sala toponimləri onu göstərir ki, *sal* sözü geniş ərazidə yayılan ən qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

Sal sözünün etnonim olmasını sübut edən amillərdən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Salur Qazan adının (burada Salur sözü Qazan xanın mənsub olduğu tayfayı göstərir) olması və ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda Salarilər adlı sülalənin hökmranlıq etməsi faktıdır.

V.A.Nikonovun məlumatına görə, Don çayının aşağı axınında onun sol qollarından birinin adı “Sal” (çay) adlanır. Noqay dilində “*sol*” sözü “sol tərəf” mənasında, kalmık dilində “*sal*” sözü “qol” (çay qolu), budaq mənasındadır. Ona görə V.A.Nikonov kalmık dilindəki mənaya üstünlük verir. Akademik B.Budaqov Azərbaycandakı Salyan oykoniminin Kür çayının sağ sahilində yerləşməsi ilə əlaqədar bu fikirlə razılaşmır və bu etnonimlə bağlı Q.Qeybullayevin fikirlərinə üstünlük verir (29.158). Q.Qeybullayev *sal* tayfasının *hun* tayfalarından

olduğunu, Salar, Salor, Salur, Salcaq etnonimlərinin də *sal* sözündən törəndiyini qeyd edir (178.56). Salar (Salu) coğrafi adının mənşəyindən bəhs edən R.Eyvazova yazır: “V.V.Radlova görə, “sal” “ocaq”, “od yandırılan yer”, “çılğın”, “qızgın adam” anlamlarını bildirir. Azərbaycan dilindəki “sal qaya” ifadəsindən görünür ki, sal “bütöv”, “iri”, “möhkəm” anlamında da işlənir. “Or”un isə digər anlamları ilə yanaşı “möhkəmlənmə”, istehkam anlamına da tuş oluruq. Salor – yəni ucada (ola bilsin dağda) möhkəmlənmiş, istehkama çevrilmiş, ucada olan ocaq, od, od yandırılan yer, çılğın, qızgın adam deməkdir... Salar, Salu Mahmud Kaşğari “Divan”ında Salğur, Rəşidəddində Salur, Yazıçıoğlu Əlidə Salur, Əbülqazi xan Xivəlidə Salor variantlarındadır. Rəşidəddinə görə, Salur – “haraya varsa, qılnc və çomağı ilə iş görər”, Yazıçıoğluya görə, Salur – yəni sal /v/ ur, yəni harayakı yetişsən, qılnc və çomağın rəvan olsun” mənalarındadır”. Salar coğrafi adının *salar* etnonimindən törəndiyini qeyd edən R.Eyvazova Çində Qaraman və Akman qəbilələrindən ibarət olan Salar tayfasının (40 mindən çox) yaşadığını bildirir (46.96). Göründüyü kimi, *sal* etnoniminin mənası möhkəm, bütöv, iri deməkdir (Xatırlayaq ki, qayı//kayı tayfasının da adı “möhkəm, qayım, bərk” mənasını verirdi. Deməli, türk tayfaları öz igidliklərini, mərdliklərini, möhkəmliklərini bildirmək üçün özlərini belə adlandırmışlar) və bu tayfa qədim türk məskənlərinin əksəriyyətində, o cümlədən Dərələyəzdə məskunlaşmışdır.

Ermənilər tərəfindən dağıdılaraq xarabalığa çevrilmiş Qanlı kəndinin adı da böyük maraq doğurur. Qərbi Azərbaycan ərazisində Qanlı (Basarkeçər), Böyük Qanlıca, Kiçik Qanlıca (Axuryan), Qanlıca (Yeğeqnadzor), Qanlıca (Rəvan əyalətinin Zebil nahiyəsi), Qanlıca (İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsi) oykonimləri və Qanlıgöl (Novobayazid qəzası) hidronimi qeydə alınmışdır (28.177-178). Qafqazda “qanlı” sözü ilə bağlı çoxlu toponimdə bu söz iki mənədədir: 1. Boğulma, döyüş-savaş və s. bağlı hadisələrlə əlaqədar ölüm (qan tökülməsi); 2.

Qanlı (əslı Kanqlı) tayfasının məskunlaşması. Azərbaycanda Qanlıkənd, Bozalqanlı, Qaraqanlı və b. kəndlərin adlarında əksini tapmışdır. XIX əsrdə Qafqazda iki Kanqlı kəndi vardı (28.177). Bu toponim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə də bağlıdır. Dastanın qəhrəmanlarından birinin adı Qanlı Qocadır. Burada Qanlı sözü həmin şəxsin mənsub olduğu tayfayı bildirir.

“Orta Asiyadakı kanqlı və ya kanlı tayfası 1218-ci ildə monqollar tərəfindən tabe edilmiş və qərbə tərəf hərəkət etmişlər. Kəlbəcər rayonundakı Qanlıkənd etnotoponimi və bir sıra mikrotoponimlər bu etnonimlə bağlıdır. Bozalqanlı, Qaraqanlı (Tovuz r.) və Divarqanlı (İran Azərbaycanı) oykonimlərinin ikinci hissəsi də bu etnonimlə bağlıdır. Deməli, özbək, qaraqalpaq və qazaxların etnik tərkibinə daxil olan kanqlı tayfası Azərbaycandakı etnik proseslərdə də iştirak etmişdir (28.54). Əfqanıstan ərazisindəki Kanq, Kənk coğrafi adı barədə araşdırma aparmış R.Eyvazova adın kanqlı etnonimindən yandığını göstərərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qanlı/kanqlı və kəngər/kanqar eyni etnonimin müxtəlif dil və dialekt paralelləridir (46.81).

Qeyd edək ki, Dərələyəzdəki Qanlı etnotoponimini Qanlı formasında verərək hidrotoponim kimi izah edənlər də olmuşdur: “Toponimin ilk komponenti qana, qano formasında “arx, kanal” mənasını bildirir... Qədim türk tayfalarına aid termin olub, hazırda ancaq Azərbaycan dilində işlənir. S.E.Malovun göstərdiyinə görə sözün ilkin forması “qanu” olmuş, su anbarı və hovuz mənaları ifadə edir. -lı sözdüzəldici şəkilçidir. Hidrotoponimdir (26.176). Lakin bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Əvvəla ona görə ki, kəndin adı Qanlı yox, Qanlıdır. İkincisi, bu toponim həm Qərbi Azərbaycanda, həm də türk tayfalarının məskunlaşdığı digər ərazilərdə çox geniş bir areala malikdir. Deməli, Dərələyəzdəki Qanlı oykonimi türk mənşəli etnotoponimdir.

Zəkəriyyə Kanakertsinin (XVII əsr) və Arakel Davrijesinin (XVII əsr) Arinc (177.14) formasında qeydə aldıkları ad Qərbi Azərbaycanda iki yerdə - Qırxbulaq və Dərələyəz mahallarındakı Arinc kəndlərinin adında özünü göstərir. 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Ərinc kimidir (35.59). XIX əsrdə Naxçıvan qəzasında (indi Şahbuz rayonunda) Arinc kənd adı ilə eynidir (28.127). “Toponimin etimologiyasına gəldikdə, o, qıpçaqların Əncə//İncə tayfasının adından yaranmışdır və Ərincə komponentlərindən ibarətdir. Bütöv Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda “İncə” komponentli onlarla toponim qeydə alınmışdır. Bunlardan İncə kənd adlarını (Sürməli, Maku, Xinzirək nahiyələri, Dərəkənd-Parçenis mahalı), İncəvar kənd adını (Zəngəzurda), İncədərə kəndini (Vedi nahiyəsində), Zərincə kəndini (Talin mahalında), Əlincə kəndini (Aralıq, Şirakel nahiyələrində) misal göstərmək olar (54.572). Azərbaycanda Göyçay və Şəkiddə İncə kəndləri vardır (8.304).

Toponimin tərkibindəki birinci komponent isə türk dillərində “insan, kişi, igid, cəsur, mərd” mənalarda işlənən ər sözünün fonetik variantıdır (ər/ar) – Arinc “incə tayfasından olan ərlərin (insanların) məskunlaşdığı yer” mənasındadır.

Dərələyəzin etnonim mənşəli oykonimlərdən biri də Soylandır. “Toponim söklən (soylan) türk tayfası adından əmələ gəlmişdir” (26.527). Məhz bu səbəbdəndir ki, kəndin adı 1728-ci ilə aid mənbədə Söğülən kimi verilmişdir.

Mənşə etibarilə maraqlı toponimlərdən biri də Şorca oykonimidir. Şorca oykonimi böyük türk tayfalarından birinin – Şor tayfasının adından yaranmışdır (oykonimin tərkibindəki -ca şəkilçisi kiçiltmə mənası bildirir). “Şorlar Şimali Altay və Kuznetsk Alatau rayonu ərazisində, Xakas və Dağlıq Altay valayətləri ilə qonşuluqda yaşayırlar. Onların ümumi miqdarı 20 minə qədərdir. Əslində qıpçaq qrupuna aid olan şor dilini N.A.Baskakov uyğur-oğuz ailəsinə daxil edir. O, Şərqi Sibir türk dillərindən olub, daha çox Xakas və Altay dilləri ilə

ümumi cəhətlərə malikdir (46.80). Qeyd edək ki, N.P.Direnkova “Şor dilinin qrammatikası” (M.-L., 1941) adlı kitab yazmışdır.

Qeyd etməliyik ki, *şor* sözünün müasir Azərbaycan dilində ifadə etdiyi “duzlu, şoran” mənası, kökündə “şor” komponenti olan xüsusi adların etimoloji izahında dolaşılığa səbəb olur. Belə ki, Qərbi Azərbaycan toponimlərini tədqiq edən İ.Bayramov bu regionda tərkibində “şor” sözü olan 7 coğrafi ad qeydə almış, Şoran kəndi (Artaşat), Şoran dərə (Noyemberyan), Şorbulaq (İrəvan) adlarını haqlı olaraq “duzlu, şoran” mənasında izah etmişdir (26.658-661). Lakin onun Şorca və Şor Kolanlı oykonimlərini də bu mənada izah etməsi ilə razılaşmaq olmaz. Çünki bu adlar etnonim mənşəlidir (Şor Kolanlı (Masis) oykonimi *şor* və *kolanlı//kolanı* tayfa adlarının birləşməsindən yaranmışdır), erkən orta əsrlərdə Albaniyada və indiki Ermənistan ərazisində yaşamış türkmənşəli Şor (əslİ Çor) tayfasının adını əks etdirir. Peçeneqlərin *Çor* (*Çur*) tayfasının adındandır. Azərbaycanda Çorman (Kəlbəcər), Çor-Yurt (Yardımlı), Corlu (Qəbələ), Corlu (Gürcüstan) adları ilə eynidir. İlk dəfə “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı mənbədə sorapor (“Şor dərəsi”, yaxud “Şor vadisi” mənasındadır) toponimində əksini tapmış bu elin adı ilə bağlı bir sıra toponimlər vardır (28.443). Bundan başqa, Zəngibasar mahalında Şorlu, İrəvan qəzasında Şorlu Dəmirçi, Novobayazid qəzasında Şorca, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında (indİ Ermənistanın Krasnoselo rayonunda) Şorca, Novobayazid qəzasında Şorcalu kəndləri (iki kənd) olmuşdur. Əfqanıstanda da “Şor” coğrafi adı mövcuddur (46.80). Bu toponimlər də, Dərələyəzdəki Şorca oykonimi də qədim türk etnonimi olan *şor* tayfasının adı əsasında formalaşmışdır.

Dərələyəzdəki etnooykonimlərdən biri də **Daylaxlıdır**. Bu etnotoponim haqqında çox müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn: “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda işlədilmiş dölək “doğum” sözündən olub “qoyunların döllənən yeri” mənasın-

dadır” (28.225). “Kəndin adı tayfa adından törənmişdir. Daylaxlı modelində etnotoponimlər çoxdur. Məsələn, Keçili, Bəbirli, Camışlı, Dovşanlı” (118.181). Göründüyü kimi, birinci izahda Daylaxlı oykoniminin “dölək” apelyativ sözü əsasında yarandığı göstərilir. İkinci izahda isə, professor H.Mirzəyev bu adı etnonim mənşəli hesab etsə də, onu zoonim (daylaq) əsasında formalaşmış etnonim sayır. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Oykonim qədim *dey//day* etnonimi əsasında yaranmışdır. “Strabon “Coğrafiya” əsərində yazır: “Skiflərin böyük hissəsi, Xəzərdən başlayaraq daylar adlanır” (146.40). Tədqiqatçı bir sıra faktlara əsaslanaraq *dayları//dailəri* türkdilli hesab edir. Bu etnonim əsasında Əfqanıstan ərazisində yaranmış Dayok (Pərvan) kəndi, Day kəndi (Kabul), Daykəndi (Kabul), Dəreyi-Dayok toponimlərini qeyd edən R.Eyvazova onları Azərbaycanın Salyan rayonundakı Dayıkənd coğrafi adı ilə eyni mənşəli hesab edir və bu etnonimi Deyok antroponimi ilə əlaqələndirir: “Qədimdə etnos adının əlamətdar fakt, titul məqamı təltif kimi başçılara, sərkərdə və hökmdarlara verilməsi qanunauyğun adlandırma prosesi olub (bunun əksi də var: şöhrətli başçıların adları etnoslara verilib). Deməli, Deyok (Dayakku) deyilər və oqların ittifaqından ibarət tayfadan çıxmışdır. Day tayfalarını skiflərin bir qolu kimi adlandıranlar da vardır (46.160-161). Deməliyik ki, R.Eyvazovanın qeyd etdiyi bu proses – “şöhrətli başçıların adlarının etnosa verilməsi” – Dərələyəzdəki **Canı** oykonimində özünü biruzə verir. Bu oykonimin Canı şəxs adı əsasında yaranması barədə bir sıra mənbələrdə məlumat vardır: “vaxtilə Xələcistandan farsa köçmüş xələclərin şahılı tayfasının rəisi (kələntəri və ya kənd-xudası) Canı ağanın ətrafında birləşmək üçün toplanan tayfa və qəbilələr Qaşqay adı altında böyük bir el birliyinə çevrilmişdir...” Canı ağa Qaşqay elinə təyin edilmiş ilk elbəyidir (82.74-75). Ehtimal ki, bu böyük el birliyinin bir hissəsi sonradan öz başçılarının adı ilə adlanmışlar.

Canı oykoniminin etnonim olması barədə H.Mirzəyev yazır: “Fikrimizcə, Canı sözü qəbilə, nəsil adı ilə bağlıdır. Bunun üçün Canhəsən kənd adına diqqət yetirmək kifayətdir. Burada can sözü tayfa, qəbilə adını bildirməyə xidmət etmişdir. Tayfa, nəsil, qəbilə adlarının xüsusi adın tərkibində işlənməsi türk dillərində qanunauyğun bir haldır və bir sistem təşkil edir” (118.154).

Canı etnoniminin iştirakı ilə yaranan toponimlərin miqdarı çoxdur: Dərələyəzdə Canı və Canıqabaqlı kəndlərindən başqa, Sabirabad ərazisində Canbağça, Məzrə nahiyəsində Canqur, Abaran nahiyəsində Candar, Karbi nahiyəsində Candarlar, Dərəkənd-Parçenis mahalında Candərviş, İrəvan əyalətinin İqdir nahiyəsində Canəhməd və Canəhnəd qışlağı, Abnik nahiyəsində Canəhmədli, Ərmus nahiyəsində Canəhmədli, Novobayazid qəzasında Canəhmədli, Qırxbulaq nahiyəsində Canəhməd Sabitlu, Karbi nahiyəsində Canibəy, İcevan rayonunda Cantəpə, Eçmiadzin qəzasında Canpida, Abaran mahalında Cancik kəndləri və Novobayazid qəzasında Cantəpə dağı qeydə alınmışdır (28.429). Türkiyənin Trabzon şəhərinin yaxınlığında mərkəzi Samsun olan Canı mahalı da vardır. Bundan başqa, Kırmda Canılar, Canlar, Cangöy, Xankənd yaxınlığında Canhəsən, Qazaxda Canallıq, Ağdərədə Canyataq, Xaçmazda Canaxır adlı kəndlər vardır. Adın belə geniş bir arealda yayılması onun etnotoponim olmasını bir daha sübut edir.

Dərələyəzdəki **Qaralar** oykonimi Qafqaz ərazisində ən geniş yayılmış etnotoponimlərdən biridir. “Qafqazın beş verstlik xəritəsi”ndə Cənubi Qafqazda mövcud olan 10 Qaralar kəndi qeydə alınmışdır (198.118). Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində 7 Qaralar (İmişli (2), Qubadlı, Saatlı, Sabirabad, Şəmkir, Tovuz) kəndi, 1 Qaralı (Sabirabad) və 1 Qaralılar (Beyləqan) kəndi vardır. Tərkibində qara komponenti olan oykonimlərin sayı isə 165-dir (8.235-238). Qərbi Azərbaycanda Qaralar adlı 5 kənd (İrəvan qəzası, Vədi rayonu,

Dərələyəz mahalı, Zəngəzur qəzası (Sisyan rayonu), Vedibasar mahalı), tərkibində qara komponenti olan 200-dən çox toponim qeydə alınmışdır (28.178-192). Qeyd edək ki, qara sözünün dilimizdə qara (rəng), qaranlıq, zülmət, tutqun, sərt, qəmli, kədərli, bədbəxt, mal-qara, xalq, camaat, torpaq, təpə, hündür, yüksək, böyük, ağır və s. mənaları vardır. Coğrafi adlarda qara sözü yuxarıda göstərilən mənaların bəzilərində işlənir: toponimlərdə qara sözü dağ, dağ zirvəsi, təpə, qaya və s. adlarında hündür, yüksək, uca, əzəmətli, nəhəng mənalarında, hidronimlərdə ağır (içməyə yararsız) mənasında işlənir. Lakin bu mənə çalarları, qara sözü coğrafi adların birinci komponenti kimi çıxış etdikdə özünü göstərir. Deməli, müstəqil surətdə yer adı kimi işlənən qara sözü (cəm şəkilçisi ilə) bu mənələrdən uzaqdır. Qaralar oykonimi orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Yerük tayfa ittifaqının Qara elinin adını əks etdirir (66). Qaralar toponiminin belə geniş bir arealda yayılmasının səbəbi də məhz etnonimlə bağlı olmasındadır.

Dərələyəzin **Abana** kəndi qədim türk mənşəli tayfanın adını əks etdirir. “Aban sözünün e.ə. VII əsrdə sakların tərkibində qarqarlarla yanaşı gəlmiş tayfanın adı olması elmi ədəbiyyatda diqqət mərkəzinə çəkilir. Qarqarların şimal-qərbi Albaniyada hələ qədim dövrdən məskunlaşması barədə e.ə. 65-ci ildə Pompeyin Albaniyaya yürüşü haqqında məlumat verən antik tarixçilər qeyd etmişlər. Onların əsərlərində Albaniya ərazisindəki Avant çayı və onun yaxınlığında Abant əyalətinin olması göstərilmişdir. Moisey Kalankatlı Albaniyada Abant adında iki yaşayış məntəqəsinin olduğunu bildirmişdir. Q.Qeybullayev yuxarıda qeyd olunan məlumatlara və digər faktlara istinadla belə bir qənaətə gəlir ki, Abant//Avant adları abant tayfasının adı ilə bağlıdır və onlar qarqarlarla birgə bu əraziyə gəlmişlər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, abant tayfalarının Azərbaycan və Ermənistan ərazisində məskunlaşma tarixi çox qədimdir. Tayfanın dəqiq adı çox güman ki, aban olmuşdur. Sözüün sonundakı t səsi cəmlilik bildirən -at şəkilçisinin qalığı ola

bilər” (151.51). Bu etnonimə həm Qərbi Azərbaycanda, həm də türkdilli xalqların məskunlaşdığı digər ərazilərdə bir sıra toponimlərin tərkibində rast gəlik: Abana (Dərələyəz), Abnik (Rəvan əyaləti), Avan (Qırxbulaq), Avaran (Eçmiadzin qəzası), Avan (Karbi nahiyəsi), Avanlıbulaq (Qarni nahiyəsi), XIX əsrdə Türkiyədə Avanos (“os” yunan dili mənşəli şəkilçidir) qəzası, XVIII əsrin ortalarında İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində Avaniq, Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana, Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında Avaniq-Xevi (“Avan dərəsi”), həmin quberniyanın Borçalı qəzasında Ovandərə, Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nazran dairəsində Oban, 1727-ci ilə aid mənbədə Dağlıq Qarabağda Evan kənd adları ilə sıra təşkil edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı VI əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq Dəbil (Dvin) yaxınlığında Avan məntəqə adını çəkir. 1577-ci ilə aid mənbədə Çuxur-Saad vilayətində Avansar (Avan və əsli ərəbcə hasar “qalaça” sözlərindən) kənd adı qeyd olunur. 1648-ci ilə aid məlumatda Anadolunun Van əyalətində Avan mahalının adı çəkilir.

Dərələyəz mahalının etnonimlərdən törənən oykonimlərini araşdırarkən yalnız türkmənşəli etnonimləri deyil, digər xalqların da adlarını əks etdirən oykonimləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Dərələyəzdə iki oykonim vardır ki, bunlar ərəb etnonimindən törənmişdir: **Ərəbxəncəri**, **Ərəbkəndi**. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, həm Qərbi Azərbaycan, həm də Şimali Azərbaycan ərazisində ərəb etnonimi ilə bağlı xeyli miqdarda toponim mövcuddur. Bu adlar azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə, əsasən, ərəblərin işğal zamanı və ondan sonrakı dövrlərdə yaranmışdır.

1.1.2. Antroponimlərdən törənən oykonimlər: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oykonimlərindən bir qrupu antroponimlər əsasında formalaşmışdır. Onomastik vahidlərin bir növü olan antroponimlər (antropos – insan, onuma – ad) şəxs adı, soyadı, ləqəb, təxəllüs, titullar kimi insanlara məxsus ad kateqoriyalarını əhatə edir. Oykonimlərin antroponimlərlə

adlandırılmasının, əsasən, iki səbəbi olur: vaxtilə hər hansı bir şəxsin mülkiyyəti olmuş yaşayış məntəqəsi onun adı ilə adlandırılır və ya, yaşayış məntəqəsinin əsasını, bünövrəsini qoymuş şəxsin adı həmin məntəqəyə verilir. Dərələyəz mahalı ərazisində də bu qəbildən olan oykonimlər vardır ki, bunların adı və sayı müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür verilmişdir.

Dərələyəz ərazisindəki antropooykonimlərin yaranma yolları da rəngarəngdir:

1.1.2.1.Sadə şəxs adından törənən antropooykonimlər: Abas, Yavər, Əmir.

1.1.2.2.Mürəkkəb şəxs adlarından törənən antropooykonimlər: Məmmədrza, Namazəli (Namazalı), Nəcəfəlibinə.

1.1.2.3.Tərəflərindən biri mülki titullu bildiren şah, xan, bəy, ağa sözləri ilə yaranan antroponimlərdən törənən antropooykonimlər: Şəkərbəyli kəndi, Məlikşah kəndi (təhrifə uğrayaraq Məlişgə/Məlişkə şəklinə düşmüşdür), Alıxan pəyəsi, Həsən Ağa qışlağı, Sultanbəy kəndi.

1.1.2.4.Tərəflərindən biri dini titullu səciyyəli sözlərlə ifadə olunan antroponimlərdən törənən antropooykonimlər: Məşədi Əliabbas, Seyid Məmiş, Təzə Qarahacılı.

1.1.2.5.İkinci tərəfi “kənd”, “qışlaq”, “abad”, “binə”, “köy”, “dizə” sözləri ilə ifadə olunan antropooykonimlər: Əsgərkənd, Həsənkənd, Sübhan kəndi, Əli qışlağı, Həsən Ağa qışlağı, Rəsul qışlağı, Sərdarabad, Qulubinə, Nəcəfəli binə, Həməzəli dizə, Dost – Əlibəy dizə (*Həməzəli dizə* və *Dost-Əlibəy dizə* kəndləri hal-hazırkı inzibati ərazi bölgüsünə əsasən, Şərur rayonunun ərazisinə daxildirlər). Yalnız Göyabbas (burada “göy” “köy” sözünün danışıqda təhrifə uğramış formasıdır) oykonimində kənd mənasında işlənən *köy* sözü antroponimin əvvəlinə artırılmışdır.

1.1.2.6.İkinci tərəfi “təpə”, “dərə”, “düz” sözləri ilə ifadə olunan antropooykonimlər: Muradtəpə kəndi, Əlidərəsi, Güllüdüzü, Paşadüz (bəzi mənbələrdə Puşadiz).

1.1.2.7. Etnonim mənşəli sözlərin iştirakı ilə yaranan antropooykonimlər: Kürd Əmir kəndi. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə və “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə bu oykonim *Qurd Əmir* adı ilə verilmişdir.

1.1.2.8. Tarixi şəxslərin adı ilə bağlı olan antropooykonimlər: Birək (Beyrək), Beyrəkəbi, Canı. Mənbələrdə *Birək//Bilək//Beyrək* variantlarında qeyd alınmış bu kəndin adının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Beyrək şəxs adını əks etdirdiyi ehtimal olunur: “Dədə Qorqud eposunda baş verən hadisələr Naxçıvan, Şərur və Göyçədə daha çox cərəyan edir. Göyçədən Əlinca qalasına, Şərura və buradan Göyçəyə getmək üçün mütləq Dərələyəzdən keçməlisən, başqa heç bir yerdən yol yoxdur, yaxın yol Dərələyəz ərazisindədir. Ola bilsin ki, bu kənd də Dədə Qorquddakı Baybura oğlu Beyrəyin adı ilə bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, Dərələyəzlə həmsərhəd olan Vedibasar mahalında, həmçinin Gərnibasarda, Qars əyalətinin Qars dairəsində, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında “Bayburt” adında da kənd vardır” (118.150-151).

Canı oykoniminə gəldikdə isə, “Toponim *Canı* şəxs adı əsasında yaranmışdır. Arpa çayının bir qolu *Canı* çayı adlanır, bundan başqa *Canı* meşəsi, *Canı* yurdu, Aşağı *Canı* toponimləri də vardır.

Onu da qeyd edək ki, Dərələyəzdə oykonimləri fərqləndirmək üçün müəyyən təyinedici sözlərdən (*baş, təzə, aşağı, yuxarı*) də istifadə olunmuşdur: *Baş Alı, Təzə Qarahacılı, Aşağı Gülüdüzü, Aşağı Canı, Yuxarı Gülüdüzü*.

1.1.3. Hidronimlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz mahalında bir neçə oykonim vardır ki, bunlar hidronimlər – su obyektlərinin adını bildirən sözlər əsasında yaranmışdır. *Bulaqlar, Çaykənd, İstisu, Novlar, Novlu, Ağsu, Arpa, Qızılqöz, Kirki bulaq* oykonimləri bu qəbildəndir. Bu hidrooykonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1.1.3.1. Sadə hidronimlərdən törənən hidrooykonimlər: *Arpa*. Arpa oykonimi haqqında yuxarıda ətraflı məlumat verərək qeyd etmişdik ki, bu oykonim Arpa çayının adı ilə adlandırılmışdır və bu adın əsasında da qədim türkmənşəli etnonim dayanır. Yaşayış məntəqəsi yaxınlığında salınmış çayın adı ilə adlandırılmış, sonra zaman keçdikcə adın tərkibindəki “çay” sözü ixtisara düşmüşdür (143). “Tam formalı (ad və coğrafi nomen) oykonimlərin birinci tərəfi yerində işlənmiş və ikinci tərəfin düşümü nəticəsində törəndiyi hidronimik ad variantında sadə oykonim kimi sabitləşmiş belə adların onomastik təhlili göstərir ki, hidronimik səviyyədəki struktur tiplərinə görə sadə hidronimlər coğrafi nomenli, mürəkkəb hidronimlərdən azdır” (49.170). Həqiqətən də, Dərələyəz mahalı ərazisində bu qəbildən olan, yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz oykonim – Arpa kəndi qeydə alınmışdır.

1.1.3.2. Düzəltmə quruluşlu sözlərdən törənən hidrooykonimlər: *Bulaqlar, Novlar, Novlu*. “Qafqazın 5 verstlik xəritəsi”ndə Dərələyəzdə *Bulaqlar* adlı 2 kənd qeydə alınmışdır (198.45). Bunlardan biri xaraba kənd olmuşdur. Digərində isə 1949-cu ilə qədər azərbaycanlı əhali yaşamış və kəndin digər adı *Bolbulaq* olmuşdur. Kəndin ərazisində çoxlu bulaq olduğuna görə belə adlanmışdır. Bu qrupa daxil olan digər iki oykonimin əsasmda dayanan nov sözü “su axıtmaq üçün dəmirdən, ağacdan, daşdan yarım dairə şəklində düzəldilmiş axıntı yolu, su yolu, arx, kanal” (9.422) mənasını ifadə edir.

1.1.3.3. “Çay, bulaq, su, köz/lgöz” sözlərinin iştirakı ilə yaranan hidrooykonimlər: *Çaykənd, Kirki bulaq, İstisu, Ağsu, Qızılqöz*. *Çaykənd* “Arpaçayın bir qolu üzərində yerləşir, ona görə də bu kəndin adı su mənbəyi ilə bağlı oalraq yaranmışdır” (118.167).

Kirki bulaq kəndi də coğrafi relyefinə görə adlandırılan oykonimlərdəndir. “Türk dillərində *kırka* “şaxələnmiş dağ belisi”, “bərk suxurlardan ibarət yüksəkliyin belisi” və *bulaq* sözlə-

rindən ibarətdir. Azərbaycanda Xırxatala (Qax r-nu) kənd adı ilə mənaca eynidir” (28.299).

İstisu kəndinin içindən Arpaçayın bir qolu keçir, həm də burada müalicəvi əhəmiyyətli isti bulaqlar vardır. Qızılköz kəndi “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə qeyd olunmuşdur (35.57). “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə kəndin adı Qızılqöz variantında verilir (36.272). Mənbələrdə kəndin digər adının *Şəkərbəyli* olduğu göstərilir. Qızılköz oykoniminin ikinci komponenti olan “köz//göz” sözü “bulağın başladığı yer, suyun çıxdığı yer, qaynaq, mənbə” (9.174) mənasını ifadə edir, “Qızıl bulaq” deməkdir.

Bunlardan başqa, Dərələyəz ərazisində hidronimlər əsasında formalaşan yüzlərlə mikrotoponim qeydə alınmışdır. Bu da həmin bölgənin təbii şəraiti ilə əlaqədardır.

1.1.4. Oronimlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz mahalında ərazinin relyef quruluşuna görə yaranan oykonimlər miqdarına görə, etnonimlərdən törənən oykonimlərdən sonra ikinci yerdə durur. Bunun əsas səbəbi Dərələyəzin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, əsrarəngiz təbiəti, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri, rəngarəng flora və faunasının olmasıdır.

“Toponimik landşaft – coğrafi tədqiqat metodu ilə müəyyən ərazinin tarixən mövcud olmuş təbii kompleks tiplərinin (relyef forması, bitki örtüyü, heyvanat aləmi, təbii xüsusiyyətləri və s.) toponimlər əsasında bərpasıdır (159.42-43). Dərələyəz mahalı yüksək dağ silsilələri ilə əhatə olunmuşdur. Burada *Gədik çınqılı, Quzey oyuq, Sarı yer, Daşlı güney, Əyri yol, Qayaarası yurd, Qırx bulaq, Gəndərə meşəsi, Dərəbiçənək, Dəmir təpə, Bərk dərə, Yanığın düzü, Qaraçı yurdu, Xartdığı yalı, Təzakli, Soğanlı, Soyubulaq, Keçəldağ, Murtuza yurdu, Selimin gədiyi, Qaçaq qayası, Ağmanqan, Dikpilləkən, Ağ yarğan yurdu, Kəllə qaya aşırımı* və s. yüzlərlə, minlərlə dağlar, dərələr, təpələr, gədiklər, aşırımlar, qayalıqlar, yaylaqlar, yurdlar, biçənəklər vardır. Bu qəbildən olan adlar

coğrafi landşaftla bağlı, relyef quruluşu ilə əlaqədar yaranan toponimlərdir.

Dərələyəz mahalında relyef quruluşuna görə yaranan toponimlərdən yuxarıda verdiyimiz bəzi nümunələri nəzərdən keçirək, onların formalaşmasında iştirak edən leksemlərə diqqət yetirək. Bu adların ikinci komponentləri *çınqıl, oyuq, yer, güney, yol, yurd, meşə, biçənək, gədik, təpə, dərə, düz, yal, dağ, qaya, yarğan* və s. kimi yer, məkan məfhumlu nomenklatur terminləridir. Toponimikaya aid mənbələrdə bu qəbildən olan sözlər topoterminlər kimi verilir. Həmin coğrafi adların birinci komponentləri isə təyinedici xüsusiyyətlərə malik olan vahidlərdir. Bu komponentlər sifətləşmiş, sifətə məxsus keyfiyyətlər qəbul etmişdir: *daşlı, sarı, əyri, qayaarası, gen, dəmir, bərk, soyuq, keçəl, ağ, dik* və s. Bu leksik vahidlər əlamət və keyfiyyətlə bağlı olan sözlərdir və bu səbəbdən toponim yaradıcılığında dağ, dərə, təpə, aşırım, gədik və s.-nin əlamət və keyfiyyətini təyin etməyə xidmət edir. Dərələyəz ərazisində relyef quruluşuna görə yaranan oykonimləri araşdırarkən onları iki qrupa ayırmaq məqsədəuyğun olar:

1.1.4.1. Arxaikləşmiş sözlərdən yaranaraq relyef quruluşunu əks etdirən sözlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz ərazisində qeydə aldığımız toponimlər arasında xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış qəbilə, tayfa və etnik qrupların adlarının əksəriyyəti əks olunduğu kimi, onlarda dilimizin bir sıra ən qədim və arxaik elementləri də yazılı mənbələrdən daha çox və daha mükəmməl qorunub saxlanmışdır. Bu baxımdan xalqımızın canlı tarixi, keçmişin qaranlıq səhifələrinin yadigarı olan belə adlar dilimizin inkişaf tarixinin araşdırılması baxımından əvəzəlməz mənbədir. Ümumən Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Dərələyəz mahalında Azərbaycan dilinə məxsus elə qədim coğrafi adlara və leksik-qrammatik elementlərə rast gəlirik ki, onlardan bəzilərinə nə Azərbaycan yazılı mənbələrində, nə də onun dialekt və şivələrində təsadüf olunmur. Bu, həmin torpaqları öz adlarına

yazmaq istəyən ermənilərə bu torpaqların kimə məxsus olması barədə tutarlı sübutdur. Çünki bu fakt azərbaycanlıların bu torpaqların əsl və qədim sakinləri olduğunu, çox qədim zamanlardan buraların yer-yurd adlarında öz izlərini əbədiləşdirdiyini göstərir. Bu fikri əsaslandırmağa imkan verən daha bir amil Dərələyəz toponimlərinin əksəriyyətini türkdilli adların təşkil etməsi, bu ərazidəki qədim coğrafi adların əsas kütləsinin türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarət olmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Dərələyəz ərazisində erməni dilində olan bir dənə də olsa oronim, hidronim və ya mikrotoponim yoxdur. Oykonomilər arasında rast gəlinən erməni adları isə son yüz ildə rəsmən dəyişdirilmiş adlardır ki, bunların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar həmin torpaqlarda – öz dədə-baba yurdlarında yaşadıkları dövrdə işlək olmamışdır.

“Məlum olduğu kimi, əsasən yerli coğrafi şəraitin müxtəlif çalarlarını əks etdirən rəngarəng coğrafi adlar bir dövrün deyil, müxtəlif əsrlər və minillərin məhsuludur. Onların yaranma və formalaşmasında... Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid çoxlu dil vahidlərinə təsadüf olunmaqdadır. Elə buna görə də, həmin elementlərin bir qismi dilimizin yazıyaqədərki dövrünə aiddir. Onların nə dilimizin qədim yazılı mənbələrində, nə də dialekt və şivələrimizdə işləndiyi qeydə alınmamışdır. Toponimlərdə özünü göstərən qədim elementlərin digər hissəsini müasir Azərbaycan dili baxımından arxaik sayılan, lakin yazılı mənbələrimizdə və dialekt və şivələrimizdə işlənən və ya ara-sıra təsadüf olunan ünsürlər təşkil edir” (49.239). Bu qəbildən olan müxtəlif növlü yer adları, o cümlədən oykonimlər Dərələyəz ərazisində kifayət qədərdir:

Qozulca: Kəndin relyef quruluşu ilə əlaqədar yaranan bu adın tərkibindəki söz arxaikləşdiyi üçün, bəzi tədqiqatlarda dolaşıqlığa səbəb olmuşdur. Onu həm: “Qoz ağacı bol olan yer, qozluq mənasında” (28.211), həm də: “Toponim qoz bitki adına -lu və sifətin çoxaltma dərəcəsinin əlamətini bildirən -ca şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Fitotoponimdir” (27.232)

kimi izah etmişlər və kəndin adını Qozulca deyil, Qozluca formasında vermişlər. Lakin mənbələrdə (35,36,214,215) kəndin adı məhz Qozulca formasında qeyd alınmışdır ki, bu da həmin toponimin “qoz” bitkisi ilə heç bir əlaqəsi olmadığını göstərir.

Qozulca oykoniminin birinci komponenti qədim türk dilində müstəqil leksik vahid olmuş, quz//güz//qöz//qoz fonetik variantlarında işlənmiş və “dağın gün düşməyən hissəsi, günəşin işıqlandırmadığı dağ” mənasını bildirmişdir (184.475; 191.414; 201.1584; 216.60-61). Oykonominin ikinci komponenti (-ul//lu) məkan mənası, üçüncü komponenti (-ca) kiçiltmə mənasını bildirir. Füzuli rayonundakı iki Güzlək və Abşeron yarımadasındakı *Güzdək* kəndlərinin etimologiyasını araşdıran A.Qurbanov bu toponimlərin “güz – payız” və “-lək” şəkilçisindən, Y.Yusifov isə “güz – dağın gün düşməyən tərəfi” və “taq//dağ” sözlərindən yaranması fikrini irəli sürmüşlər (105.369). Türkmən dilində quz, türk dilində qüz, kumık dilində quz, qaraqalpaq dilində күз, özbək dilində күз, uyğur dilində күс və s. “payız”, “payızlıq ot” mənalarındadır (216.94-95). Azərbaycan dilində quz//güz sözü müstəqil surətdə işlənməyə də, quzey – şimal, gün az düşən yer; quzulamaq – mütəyyən bir yerin nəm çəkməsi və bunun nəticəsində dağıntı, çürüntü, kif atma və s. baş verməsi; güz – payız; güzəm – payızda qırılan yun; күzlək – körpə quzu saxlanılan çubuq dəyə; güzdük – payızda əkilən taxıl mənalarında işlənən sözlərin tərkibində qalmışdır.

Dərələyəzdəki Qozulca oykoniminin quz//güz sözü ilə adlanmasının səbəbi isə kəndin salındığı təbii-coğrafi şəraitlə bağlıdır. Belə ki: “bu kənd iki uca dağın və bir uca qayanın arasında yerləşir. Şimaldan Topdağı, şimal-şərqdən Yalyurd dağı, şərqdən isə uca, sıldırım Laçın qaya ilə əhatə edilmişdir. Ona görə də, səhər saat 10-a, 11-ə qədər bu kəndin üstünə gün düşmür. Axşamüstünə yaxın vaxtda da bura gün düşmür. Çünki bu uca dağlar və qayalıq günün qabqığını kəsir. Ona görə də bura digər kəndlərə nisbətən kölgəli və soyuq olur. Bir sözlə,

bu kəndin yeri quzeydir” (118.378). Deməli, kəndin yerləşdiyi - təbii-coğrafi mühit onun belə adlanmasına səbəb olmuşdur.

Arpa çayının bir qolunun üstündə, sıldırım qayalıqların üzərində, dağın təpəsində yerləşən **Gindivaz** kəndi salındığı ərazinin coğrafi relyefi ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Toponim iki hissədən ibarətdir: *gind* (*kind//kund*) və *vaz* (*baz*) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Toponimin birinci komponenti fars mənşəlidir və “yüksəklik, dağ, təpə” mənalarında işlənir. İkinci komponenti isə türk dilində “dağ çökəyi”, “düzən yerdə təpə, təpəcik, hündür yer”, “çuxur, çökək” mənasında işlənən *bazı//baz* sözünün (193.64; 96.136) dialekt variantı olan *vaz* sözündən əmələ gəlmişdir. Bu söz barəsində məlumat verən Q.Qeybullayev qeyd edir ki, buryat və monqol dillərində *bayz*, *bays*, *bayts* fonetik formalarında “dik qaya”, “sıldırım dağ”, “ətəyində dar dərədə çay axan sıldırım qayalıq” mənalarını ifadə edir (96.136). Toponimi təşkil edən sözlərin arasına (iki samit arasına) tələffüzü asanlaşdırmaq üçün “i” saiti artırılmışdır, tələffüz zamanı *k-g* (bu proses digər bir oykonimdə də baş vermişdir: Komur – Gomur) və *b-v* (bu prosesə də dialektlərdə rast gəlmək olar: baba – bava) səsəvəzlənməsi baş vermişdir və beləliklə, relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponim əmələ gəlmişdir.

Araz çayının yaxınlığındakı dağın döşündə, dağ aşırımında olan yolun üstündə yerləşən **Ardaraz** kəndi yerləşdiyi təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədar adlandırılan oykonimlərdən biridir. Oykonimin ikinci komponenti Araz hidronimini əks etdirir, birinci komponenti isə qədim türk dilində “dağ keçidi” (200.309), “dağ, dağlıq” (184.55), təpə, aşırım mənalarını bildirən *ard//art* sözüdür. Qeyd edək ki, bu arxaikləşmiş söz Qərbi Azərbaycanda daha bir neçə oykonimin tərkibində qalmışdır: Vartanis (Dərələyəz), Artik kəndi (Aleksandropol qəzası), Artik vəng (Aleksandropol qəzası), Artdaş kəndi (Qaranlıq (Martuni) rayonu). Şimali Azərbaycanda Arta kəndi (Lerik), Artupa kəndi (Astara) toponimlərinin birinci komponenti “*art*” sözüdür.

Dərələyəzdə daha bir oykonimin - **Vartanis** kəndinin adında bu söz vardır: Vartanis oykoniminin tərkibi iki komponentdən ibarətdir: *vart//art* və *eniş*. “Vartanis toponimi dağ enişində, dağ aşırımında, dağ keçidində olan yer mənasındadır. Burada müasir dilimizdəki eniş sözündəki “*ş*” səsinin yerinə tarixən “*s*” səsi işlənmişdir. Azərbaycan dilində “*ş*” səsi ilə “*s*” səsinin əvəzlənməsi qanunauyğun haldır. Vartanis kəndinin relyefi, yerləşdiyi yer yuxarıda söylədiyimiz fikri tamamilə təsdiq edir. Belə ki, bu kənd dağ aşırımının Arpa çayına enən üzündə, Ardaraz kəndinin yanında yerləşir” (118.447). Həmin söz həm semantikasına, həm də strukturuna görə qədim türk abidələrində və bəzi türk dillərində “dağ, dağlıq, dağ aşırımı, dağ keçidi” mənalarında işləndiyi qeyd edilmiş eyni sözlə əlaqədardır. E.V.Sevortyan *art* sözünün “*ar*” – “getmək (yerdə)” və *-(i)t* – “fellərdən yer mənalı isim düzəldən şəkilçidən ibarət olduğunu göstərmişdir (216.179). “Coğrafi adlarda *art* sözü qədim türk abidələrində qeydə alındığı və müasir tuvin, şor, qırğız, kumık, altay və s. dillərdə işləndiyi mənada – “keçid, aşırım, dağ keçidi, dağ aşırımı” mənasında işlənmişdir. Bu qədim türk (Azərbaycan) leksik vahidinə ya eynilə, ya da kiçik fonetik fərqlə bir neçə başqa oronimin də tərkibində - Şahbuz rayonunda Zəngəzur silsiləsinin zirvələrindən birinin adı olan Səlvərd (əksər hallarda Salvard//Salvart formalarında yazılır və tələffüz olunur) və Yardımlı rayonu ərazisindəki Limərd (Limərt şəklində də tələffüz olunur) toponimlərinin tərkibində mühafizə olunmuşdur. Bu söz Orta Asiya (xüsusilə Qırğızıstan), Tunqus-Mancur, Tuva, Qafqaz və s. zonaların toponimiyasındakı Artyar, Muzart, Kumaşart, Ak-Art, Qızıl-Art, Kız-Art, Kiçi-Art, Muğart və s. coğrafi adlarda rast gəlinir (49.249). Göründüyü kimi, qədim türk sözü olan və Dərələyəzdəki Ardaraz oykoniminin I komponenti olan *ard//art* sözü türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərdə, çox geniş bir arealda yayılmışdır.

Dərələyəzdəki **Gomur** oykoniminin etimologiyasını araşdırmazdan əvvəl onu qeyd etmək istərdik ki, kəndin adı bir sıra mənbələrdə **Kömür** (35.60;36.316), digər qismində isə **Gümür** (214;215;225) fonetik variantlarında qeydə alınmışdır ki, bu da toponimin kökündə duran qədim türk sözü olan “*kömür//kümür//gümür*”-lə əlaqədardır. “**Kömür** (kümür// gümür) sözü qədim türk dilində çoxmənalı olmuşdur. V.V.Radlovun lüğətində (202.177) *kömür* (kümür//gümür) derivatlı sözlərin iki mənası qeyd edilmişdir: 1. “dağ başında yarıqanlı, uçurumlu yer”; 2. “keçid, körpü”. T.Əhmədov qeyd edir ki, *kömür//gömür//gümür* komponentli toponimlərin əksəriyyətini dağlıq əraziləri və bu ərazilərdə yerləşən bir çox obyektlərin adlarını bildirməyə xidmət edir. Məsələn, **Gömür** – Quba və Şahbuz rayonlarının dağlıq zonasında salınmış kənd adları; **Kömürdağ** – Quba, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında dağ adları; **Gümürgöy** – Lerikdə zirvə adı və s. Bu cəhətdən yazılı mənbələrə diqqət edildikdə məlum olur ki, həmin söz eyni fonetik variantda (kömür formasında) bir sıra mənalara yanaşı, “dağ başında dar, yarıqanlı, uçurumlu yer” mənasında da işlənmişdir. Yaşayış məntəqələrinin yerləşdikləri ərazinin coğrafi relyefi də belə bir izahın doğruluğunu təsdiq edir. Azərbaycan ərazisində *gömür//gümür* komponentli hidronimlər (**Gömür** mineral bulaqları – Şahbuz rayonunda 7 bulağın adı; **Gömür çayı** – Qubada çay adı; **Naxçıvan çayının** sol qolunun adı və s.) həmin komponentin izah olunan qədim türk mənşəli leksik vahidlə əlaqədar olması şübhəsizdir (49.266-267). Bunlardan əlavə, Qars ərazisində **Kümradağ**, Zəngəzurda **Kömür**, Naxçıvanda **Kömür**, Şörəyeldə **Kümrü//Kümür**, Ərzurum vilayətində **Kümrü** oykonimləri, Zəngi çayının qolu olan **Kümrülü çay** adı, Pəmbəkəddə **Kümrü** dağ adları da həmin leksik vahidlə (kömür//kümür//gümür) əlaqədardır. A.Bayramovun fikrincə, kömbə, gümbəz, kömmək, köməşmək, koma (top) leksik vahidlərinin nüvəsindəki “*köm//küm//kom*” leksik vahidləri **Kümrü//**

Kömür//Kömür və s. derivatlı toponimlərin kökü ilə homogendir (20.67).

Qeyd edək ki, *Kömür//Komur//Gomur* köklü adların tədqiqində bir sıra fərqli fikirlər mövcuddur: F.Cəlilov (3.67), B.Budaqov və Q.Qeybullayev (28.326) bu adları etnonim mənşəli hesab edərək qədim türk mənşəli *kəmə*//*kimmer* tayfaları ilə əlaqələndirmişlər; erməni müəllifləri bunları *daşkömür* sözü ilə; İ.Şopen (225.27) **Kömürdağ** oronimini *daşkömür*lə, K.F.Qan isə (176.118) **Gümrü//Kömür** coğrafi adını kömrük məntəqəsi ilə əlaqələndirmişlər. Lakin *Gomur // Komur // Gömür // Gümrü* derivatlı oykonim və oronimlərin yerləşdiyi təbii-coğrafi şərait onların məhz qədim türk sözü olan “*komur//kömür*” ləksemi əsasında formalaşdığını və “dağ başında dar, yarıqanlı, uçurumlu yer” mənalarda işləndiyini deməyə əsas verir.

Maratuz oykonimi mənbələrdə həm kənd, həm də qışlaq adı kimi qeydə alınmışdır. Oykonim qədim türk sözü olan *mara* – *təpə* (193.20-25) və *duz*, *şoran*, *şoranlıq* mənalərini bildirən *tuz//duz* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ərazinin relyefi ilə əlaqədar verilən addır. “...kəndin yuxarı hissəsində yastı duzlu daşlar var. ...həmin ərazi sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur” (118.392).

Kələkulux oykonimi mürəkkəb quruluşa malikdir və iki komponentdən ibarətdir: sözün birinci komponenti “yan tərəfi daşla hörülmüş ağıl, heyvan salınan yer” (9.256) mənasında işlənən “*kələk*” sözüdür; adın ikinci komponenti isə Azərbaycan dilinin yazıya qədərki dövründə “dağ”, “dağ çıxıntısı, dağ qolu” (193.320), daşlı, daş kələyi, daş kuluxu (oyuğu) mənasında işlənən *kut//kur//kul* sözünə məkan anlayışı ifadə edən sözlər yaradan *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçisinin qoşulması ilə yaranmışdır, “dağlıq ərazidə, daşlı yerdə, daş kuluxunda (oyuğunda) heyvan saxlamaq üçün ağıl, yer” mənasını verir. Güman ki, bu ərazidə lap qədim dövrlərdə ətraf kəndlərin (Ağkənd, Sallı, Tərətüm) əhalisi tərəfindən mal-qara, qoyun-quzu sax-

lanılan yer, qışlaq kimi istifadə olunmuş, sonradan burada tədricən əhali məskunlaşmış və bu yer kəndə çevrilmişdir.

Dərələyəz ərazisində coğrafi relyefinə görə adlandırılan oykonimlərdən biri də **Gabut** kəndidir. Bu kəndin adının əsasında “gab” sözü durur ki, bu sözün də mənası “qayalıqdan keçən yol”, “uçurum”, “daşlıq” deməkdir (25.40). “Gab” sözüne *-ut//ud* şəkilçisi artırmaqla Gabut oykonimi formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Gabut kəndi dəniz səviyyəsindən 1502 m yüksəklikdə yerləşir (120.416) və bu da onu göstərir ki, kənd yerləşdiyi təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədar, relyefinə görə adlandırılmışdır.

Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə alınmış **Terp** və **Tarp** oykonimləri eyni kökdən yaranmışdır və hər ikisi kəndlərin yerləşdiyi relyefi, təbii-coğrafi şəraiti əks etdirir. Tarp (bəzi mənbələrdə Tərp (26.550)) və Terp oykonimləri vaxtilə Azərbaycan dilində işlənən, indi isə arxaikləşən *terp* (*terp*) sözü əsasında yaranmışlar ki, bu sözün də mənası “kiçik təpə” deməkdir (25.53). Qeyd edək ki, Dərələyəz şivəsində *tap* sözü təpə mənasında (tapın başı-təpənin başı) işlənir. V.İ.Savina İran toponimlərinin tərkibində işlənən “*dərb*” sözünü ərəb mənşəli hesab edir və bu sözün “dağ keçidi, aşırım” mənasında işləndiyini bildirir (210.69). Hər iki izahda sözün mənasının relyef quruluşu ilə əlaqədar olduğunu görürük. Fikrimizcə, bu oykonimlər məhz hal-hazırda arxaikləşən, lakin dialektlərdə qalan qədim Azərbaycan sözü olan “*tarp*” sözündən törənmişdir.

Köçbək oykoniminin etimoloji izahında bir sıra fərqli fikirlər mövcuddur: bu adı həm “Qoçubəy” formasında (118.319), həm də “Koçabəy – bəyə məxsus köç” (28.307) formasında izah etmişlər. Lakin bu fikirlərlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Köçbək oykonimi mürəkkəb quruluşa malik bir toponimdir: toponimin birinci komponenti qədim türk dilində “düşərgə, çobanların müvəqqəti yaşayış yeri, yurd” mənasında olan *koş//koç* sözü (193.298-299; 25.30), ikinci komponenti isə, qədim türk dilində olan *bək//bak* (“təpə” mənasında) (203.754;

25.23) əsasında formalaşaraq “təpədə yerləşən köç, düşərgə, yaşayış yeri” mənasını bildirir. “*Koş//koç*” sözünün iştirakı ilə yaranan toponimlərə Qafan rayonunda (Köşəkənd qışlağı), Qax rayonunda (Koşqutan kəndi) da rast gəlmək olar. T.Əhmədov “*koş*” sözünün etimologiyası barədə yazır ki: “koş komponenti də türk mənşəli olub “köçərilərin, çobanların müvəqqəti yaşayış evi, yurd, oba, çadır, alaçıq, köçbə, düşərgə, yay düşərgəsi; heyvanların gecələr yığıldığı yer və s.” mənalarda işləndiyi məlumdur. Onu da əlavə edək ki, *koş*, əslində *koç//kəç* sözünün qədim qıpçaq formasıdır (49.261). Köçbək kəndinin adında bu mənalardan hamısı deyil, yalnız yurd, oba, köçbə, düşərgə, yaşayış yeri” mənası üstünlük təşkil edir. Yəni təpəlikdə, hündür yerdə salınan yurd, oba, düşərgə. Qeyd etmək lazımdır ki, Köçbək kəndi dəniz səviyyəsindən 2006 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu da kəndin belə adlanmasına səbəb olmuşdur.

Dərələyəzdəki **İrind** oykonimi mənbələrdə həm İrind, həm də Rind//Rənd (35.27) variantlarında verilmişdir. Oykonimi həm: “Türk dillərində ran “otlaq” və *-di* (*-li*) şəkilçisindən ibarətdir. Sonralar danışığda adın əvvəlinə “*i*” səsi artırılmışdır” (25. 270) kimi, həm də: “Toponim türk dilində “dağın gün düşən tərəfi” mənasında işlənən *ir* sözü ilə “daxma, koma”, “mağara”, “kaha” mənasında işlənən *in* sözünün birləşməsindən əmələ gəlib “dağın gün düşən tərəfi olan mağara, kaha, koma yanındakı kənd” mənasını ifadə edir” (25.339) kimi izah etmişlər. Fikrimizcə, ikinci izahat daha doğrudur, çünki kəndin yerləşdiyi relyefə uyğundur.

Mürəkkəb quruluşa malik olan **Tərətüm** oykoniminin komponentlərini arxaikləşmiş sözlər təşkil edir: birinci komponent *-tərə* (*əsl*: *tərək*) – qırıxıq dağ yüksəkliyi, parçalanmış daş qırıntıları (çınqıl), çoxdişli (daraq şəkilli) dağ (193.543); ikinci komponent *-tüm* (*tumb*) – təpə, dağ, zirvə (25.55) mənalərini ifadə edir. Bu söz həm də domba, temba, tump fonetik formalarında işlənir (173.67;193.186). Qərb qrupu dialekt və şivələrində *domba//tomba* sözü coğrafi termin kimi “dağ üzə-

rində gümbəzvari xırda təpəcik” mənasında işlənir. Məsələn: Xanlar rayonunun Toğana kəndində, Kürəkçayın sahilindəki dağlıq ərazidə (Göygöldən yuxarıda) Tompaqaya (// Dombaqaya) adlanan bir qaya vardır. Qaya dağın üstündə yumru, gümbəz şəkilli formadadır, ona görə də belə adlanmışdır.

Qoytul kəndinin adı bəzi mənbələrdə Qoytur (26.233; 52.134), bəzilərinə Qutyol (35.58;36.283-284) şəklində qeyd olunmuşdur ki, bu da oykonimin etimoloji izahında dolaşılığa səbəb olmuşdur. Belə ki, adı həm “düşərgə” (28.211), həm “Qoytur – “dərənin dibi” mənasında işlənən *koy* (//*qoy*) sözü ilə “möhkəmləndirilmiş yaşayış yeri, qala”, “çəpərlənmiş təpə” mənasında işlənən tur sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir (26.233) kimi izah etmişlər. Lakin kəndin adı Qoytul olduğu üçün bu adın Azərbaycan dilində arxaikləşmiş söz olan və “çuxur, çökək, dərin yer” mənasında işlənən quytul (210.123) sözündən yaranması, sonradan fonetik dəyişikliyə uğrayaraq qoytul formasına düşməsi fikri daha ağılabatandır. Bu söz Qazax rayonunda “çayda burulğan, quyu kimi ən dərin yer” mənasında quytun formasında, “dərin” mənasında *qutul* formasında işlənir. Qədim türk dilində “dərənin dibi” mənasında *qoy* sözü də işlənmişdir (25.31).

Aynazur//Aynəzir oykonimini: “Toponim türk dilində “cin, şeytan” mənasında işlənən ayna sözü ilə türk dilində “yarğan” mənasında işlənən car sözünün əsasında əmələ gələn zur sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Ehtimal ki, həmin dərə qorxulu, vahiməli olduğu üçün Aynazur adlandırılmışdır. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir” (26.52) kimi izah etmişlər ki, bu da həqiqətə uyğundur.

1.1.4.2. Apelyativ leksik vahidlərdən yaranaraq relyef quruluşunu əks etdirən sözlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz mahalı ərazisində apelyativ leksik vahidlərdən törənərək relyef quruluşunu əks etdirən oykonimləri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1.1.4.2.1. “Ağ” komponenti əsasında formalaşan oykonimlər: Dərələyəz mahalı ərazisində tərkibində “ağ” sözü işlənən *Ağdərə*, *Ağkənd*, *Ağsu*, *Ağkilsə* və iki *Ağcakənd* oykonimi olmuşdur. “Ağ” sözünün ifadə etdiyi semantik çalarlar çox müxtəlifdir: bir sıra coğrafi adların tərkibində bu söz rəng mənasını (məsələn: *Ağdərə* oykonimində eyni adlı oronimin təbii şəraiti, ərazinin torpaq qatındakı suxurların rəngi öz əksini tapmışdır), *Ağkənd*, *Ağcakənd*, *Ağkilsə* oykonimlərinin tərkibində “ağ” sözü “kiçik, xırda, çox geniş ərazisi olmayan, balaca” mənasını, *Ağsu* oykoniminin tərkibində isə keyfiyyət mənasını ifadə edir. Bunlardan başqa, Dərələyəz mahalı ərazisində *Ağcaqala*, *Ağcavəng*, *Ağkənd* karvansarası adlı abidələr olmuşdur ki, bunların da adının birinci komponenti “ağ” sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bir maraqlı faktı da qeyd edək ki, Dərələyəz ərazisindəki iki Ağcakənd oykonimindən birinin adı 930-cu ilə aid erməni mənbələrində *Ağcar* formasında (45.353) verilmişdir. “Car” sözü türk dillərində “sıldırım yarğan, dik qaya, dərə” (173.64; 193.178-179) mənalarında işlənmişdir. Bu kənd çay axarında yerləşdiyi üçün onun adında “car” sözünün “yarğan, dərə” mənasında işlənməsini deyə bilərik.

“Ağ” komponenti əsasında yaranan toponimlərin arealı çox genişdir. Qərbi Azərbaycanda Ağbaba (Sürməli mahalı), Ağbaş (Qarıbasar, Sisyan), Ağbulaq (Aqın mahalı, İrəvan qəzası, Göyçə, Sürməli, Gorus, Abnik nahiyəsi, Şörəyel, Novobayazid qəzası, Qırxbulaq, Abaran nahiyəsi, Zəngəzur qəzası), Ağveys (Sürməli mahalı), Ağverən (Novobayazid qəzası), Ağviran (Vedi nahiyəsi), Ağqaya (İcevan rayonu), Ağqala (Göyçə mahalı), Ağdaban (Zarəmin nahiyəsi) (28.103-109) – ümumilikdə 40-dan artıq toponimin tərkibində, Şimali Azərbaycanda Ağarx (Ağsu), Ağbaş (Dəvəçi), Ağbil (Quba), Ağbulaq (Cəlilabad, Xocalı, Xocavənd (2), İsmayilli, Laçın (2), Tovuz), Ağcakənd (Xocavənd, Kəlbəcər, Laçın) (8) – ümumilikdə 44 toponimin tərkibində bu söz işlənmişdir.

Dərələyəz ərazisində rəng bildirən söz əsasında yaranmış oykonimlərdən biri də **Mozdur**. “Toponim qədim türk dilində “ağ, çal, boz, bozumtul” mənasında işlənən moz sözündən əmələ gəlmişdir. Görünür, kəndin yerləşdiyi ərazinin torpağı boz, bozumtul rəngdə olmuşdur. Moz sözü boz sözünün fonetik formasıdır. Türk dillərində b ~ m səs əvəzlənməsi də qanunauyğundur: bən ~ mən, buna ~ muna və s. Ona görə də kəndə relyefə uyğun olaraq Moz adı verilmişdir” (26.463).

1.1.4.2.2. “Daş” komponenti əsasında formalaşan oykonimlər: “*Daş*” sözü Dərələyəz mahalında üç oykonimin formalaşmasında aparıcı komponent kimi iştirak etmişdir: *Daşaltı, Daşxərman, Daşkənd*. Hər üç oykonim coğrafi relyefinə görə, daşlı-qayalı ərazilərdə yerləşdiyi üçün belə adlanmışdır. Hər üç oykonimin yaranmasında “*daş*” leksemi birinci komponent kimi çıxış edir.

“*Daş*” komponentinin iştirakı ilə yaranan toponimlərə Dərələyəz mahalı ilə yanaşı, Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Şimali və Cənubi Azərbaycanda, eləcə də türk xalqlarının məskunlaşdığı digər ərazilərdə rast gəlmək mümkündür: Qərbi Azərbaycanda *Daşaltı* (Sisyan), *Daşağıl* (Zarzəmin nahiyəsi), *Daşarxı* (Qırxbulaq), *Daşbaşı* (Sisyan), *Daşbulaq* (Ağcaqala), *Daşbulaq* (Şirakel), *Daşburun* (Eçmiadzin, Sürməli), *Daşqala* (Aleksandropol, Karbi), *Daşqapı* (Ağcaqala), *Daşdan* (Meğri), *Daş Keyti* (Novobayazid), *Daşkənd* (Basarkeçər), *Daşkörpü* (Sürməli), *Daşlı* (Vedibasar), *Daşlıqaya* (Vedi), *Daşlıca* (Sürməli, Xinzirək), *Daşnov* (Sisyan, Vedibasar), *Daşçılı* (İrəvan), *Daşxana* (Noyemberyan) (28.227-229), Şimali Azərbaycanda *Daşaltı* (Şuşa), *Daşbaşı* (Xankəndi, Hadrut), *Daşbulaq* (Şəmkir, Şəki, Xankəndi), *Daşdüz* (Naxçıvan), *Daşyüz* (Daşkəsən), *Daşüz* (Şəki), *Daşlıqat* (Qubadlı), *Daşlıyataq* (Dəvəçi), *Daşlı Çağan* (Dəvəçi), *Daşlıtağar* (Lənkəran) (8) və s. Qeyd etmək lazımdır ki, “*daş*” komponenti əsasında formalaşan toponimlərin demək olar ki, hamısında bu leksem özünün ilkin semantikasında çıxış edir.

1.1.4.2.3. “Dərə” komponenti əsasında formalaşan oykonimlər: bu leksik vahid Dərələyəz ərazisində qeydə aldığımız aşağıdakı oykonimlərin formalaşmasında iştirak etmişdir: *Dərələyəz, Dərəkənd, Gəndərə, Ağdərə, Pəyədərə, Əlidərəsi*. “*Dərə*” sözünün ifadə etdiyi məna çalarları belə izah olunur: “1. iki dağ və ya təpə arasında, düzənlikdə dərin çuxur; 2. çay yatağı, çayın axdığı yer” (9.74). *Dərələyəz mahalı* və *Dərəkənd* kəndinin adının birinci komponenti, *Gəndərə, Ağdərə, Pəyədərə, Əlidərəsi* oykonimlərinin ikinci komponenti kimi çıxış edən bu leksik vahid oykonimlərin yerləşdiyi coğrafi relyefi əks etdirir.

“*Dərə*” sözünün iştirakı ilə yaranan oykonimlərdən *Dərəkənd* adının arealı daha genişdir. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın Eçmiadzin qəzasında, Quqar rayonunda, Sisyan mahalında, Aleksandropol qəzasında, Sürməli qəzasında, Şirakel nahiyəsində (28.235) eyniadlı oykonimlər olmuşdur. Ümumiyyətlə, “*dərə*” sözünün iştirakı ilə Qərbi Azərbaycan ərazisində onlarla coğrafi ad qeydə alınmışdır. “*Dərə*” coğrafi termini Azərbaycan (Ağdərə, Pəyədərə, Dərəkənd, Şordərə), Orta Asiya (Ağdərə, Uzundərə, Çardərə), Gürcüstan (Darbaz, Göldərə) toponimlərinin yaranmasında iştirak edir (25.35).

Dərələyəz mahalı ərazisində daha bir neçə oykonim vardır ki, bu yaşayış məntəqələri salındıqları ərazinin təbii şəraitini əks etdirir. **Qovuşuq** oykonimi “qovuşmaq, birləşmək, çarpazlaşmaq” mənasını ifadə edir. Kəndin ərazisində dörd çay: *Canı çayı, Gülüdüzü çayı, Qayısəsi çayı, Qalaser çayı* (bu çaylar birləşərək Arpa çayının əsas qollarından birini təşkil edir, bu qol axaraq Qoytul kəndinin yaxınlığındakı Qızılqışlaq ərazisində, Dədəli körpüsünün yanında Arpa çayının ikinci qolu ilə birləşərək Arpa kəndinə doğru axır) və dörd yol birləşdiyi, qovuşduğu üçün kənd belə adlanmışdır, yəni “çayların, yolların qovuşduğu yer”. Göründüyü kimi, kəndin adlandırılması onun relyefi ilə əlaqədar olmuşdur.

Dərələyəzdəki Keşişkənd oykonimi iki komponentdən ibarətdir: *keşiş/keçiş* və *kənd*. *Keşiş* sözü *keçiş* sözünün tələffüzdə fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. “-iş şəkilçisi tarixən keçmək felinə artırılaraq “keçiş” ismini əmələ gətirmiş və bu söz türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yol, keçid, keçid yeri, bərə, koridor, dəhliz, mənzil kimi sözlərin mənasını bildirməyə xidmət etmişdir” (118.306). *Keşişkənd* oykoniminin coğrafi mövqeyi haqqında məlumat verən H.Mirzəyev qeyd edir ki: “Bir neçə yol keçidləri bu kənddə birləşir. Zəngəzura, Göyçəyə, Kəlbəcərə, Naxçıvana, Şərura, Vədiyə gedən yollar, əsasən, bu kəndin mərkəzindən və ətraf ərazisindən keçir. Bu kəndin ətrafından Arpa çayının iki qolu və içindən isə balaca bir çay keçir. Bu çayların üstündə körpülər, keçidlər vardır. Deməli, bu kənd bir növ yol, keçid, keçid yeri, körpü, bərə, mənzil (dincəlmək yeri) rolunu oynamışdır” (118.307). Qeyd edək ki, xəritədə Dərələyəz mahalının kəndlərini nəzərdən keçirərkən belə bir mənzərənin şahidi oluruq ki, şimaldan cənuba doğru, yuxarıda Başkənd, sonra (ortada) Ortakənd, aşağıda isə Keşişkənd yerləşir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kəndlər yerləşdikləri mövqelərinə görə adlandırılmışlar.

Yelpin oykonimi də kəndin salındığı yerin coğrafi relyefi, təbii şəraiti ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Belə ki: “Yelpin kəndi böyük bir aşırımın ətəyində yerləşir. Payız və qış aylarında burada küləkli soyuqlar gəlib gedən karvanlara mane olur. Odur ki, yerli əhali bu soyuq və küləklərdən daldalanmaq üçün aşırımın ayağında, dərənin içində pin (alçaq evlər) tikmişlər. Kəndin adı da buradan götürülmüşdür” (118.451). Deməli, Yelpin oykonimi mürəkkəb quruluşa malikdir, *yel* (külək) və *pin* (alçaq, çox da hündür olmayan yer) sözlərindən yaranmışdır.

Kaha oykonimi də coğrafi relyefinə görə adlandırılan kəndlərdəndir. “Kaha – qayalıqda, dağda təbii və ya süni oyuq” (9.26) mənasını ifadə edir. Bu kənd Dərələyəz mahalı

ərazisində ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən insanlar buradakı dağın və qayaların içində qazılmış kahalarda, oyuqlarda yaşamışlar. Sonradan yaşayış evləri tikilsə də, kənd əvvəlki adı ilə *Kaha* adlandırılmışdır.

Qaraqaya kəndi uca dağların qoynunda, dəniz səviyyəsindən 2040 metr yüksəklikdə, böyük qayalıqların əhatəsində yerləşir. Bu səbəbdən də kənd Qaraqaya – böyük, əzəmətli, yüksək qaya adlandırılmışdır. Bəzi tədqiqatlarda (26.183) Qaraqaya oykoniminin tərkibindəki qara sözü rəng mənasında işlənən söz kimi izah olunsada, bununla razılaşmaq olmaz. Sözügedən oykonimin tərkibində qara sözü məhz böyük, uca, sərt, nəhəng, əzəmətli mənalarını ifadə edir.

1.1.5.Zoonimlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz mahalında az sayda da olsa, zoonimlər (heyvan, quş, həşərat adları) əsasında yaranan oykonimlər də vardır. Bunlardan bir qismi morfoloji yolla – çoxluq mənası bildirən -lı (-li,-lu,-lü) şəkilçisi vasitəsilə düzəlir: *Ceyranlı, İlanlı, Gənəli*; digər qismi isə sintaktik yolla – II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olur: *Kəlyatağı*.

Morfoloji yolla yaranan oykonimlər həmin ərazinin təbii şəraitini əks etdirir: **Ceyranlı** – heyvan anlayışı bildirən ceyran sözünə -lı şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlmişdir. “Bu, həmin kəndin ərazisində ceyranın çox olması ilə bağlıdır” (118.157).

İlanlı kəndinin adı mübahisəlidir: “Azərbaycanda və Ermənistanda “*ilan*” komponentli çoxlu coğrafi adlar vardır. Azərbaycanda İlanlıdağ (Füzuli), İlanlı Güney (Kəlbəcər), İlanlı təpə (Ağdam, Aşağı Qərvənd k.), İlanlı dərə (Babək, Qazax, Gədəbəy, Masallı), İlanlı qobu (İmişli), İlandağ (Naxçıvan), İlanqaya (Laçın) və b. Bu toponimlərdə “*ilan*” sözünün konkret mənalarını ayırd etmək çətindir. XIX əsrdə Qars əyalətinin Qars mahalında üç İlanlı kənd adı ilə mənşəcə eynidir. *İlanlı* kəndin əsasını qoymuş tayfa adıdır. Bu tayfa qədim türkmənşəli *Alan* tayfasına bağlıdır. Şimali Qafqazda

yaşayan qaraçayların və balqarların özünü adlandırmaları "Alan"dır. Ehtimal ki, alanlar eranın əvvəllərində hunların, ya da balqarların tərkibində gəlmişlər. Türkmənistanda Ersari tayfasının bir qolu İlanlar adlanır. Azərbaycanda İlanlı (Şamaxı r-nu) kənd və İlandağ (Culfa r-nu) dağ adı ilə mənşəcə eynidir" (28.267). Həmin mənbədə 5 İlanlı kəndi (Dərələyəz, Şirakel, Məzrə nahiyəsi, Qırxbulaq nahiyəsi, Qars dairəsi (sonra Amasiya r-nu)), İlandağ (Aleksandropol qəzası), İlanqışlaq (İrəvan quberniyası, Eçmiadzin qəzası), İlanzalan (Gərnibasər nahiyəsi) kənd adları göstərilmişdir (28.267). Lakin Dərələyəz toponimlərini tədqiq edən prof. H.Mirzəyev İlanlı oykoniminin etnonim mənşəli olması fikri ilə razılaşmır: "Dərələyəzin Keşkənd rayonunda Təkəndürən dağının cənub sinəsində yerləşən bu kəndin adı tayfa adına görə verilməmişdir. Bu kəndin yerləşdiyi yerdə və bunun ətrafında daşı və çınqılı olan yerlər çoxdur. Burada çoxlu ilan olur. İlanın çox olduğuna görə bu kəndin adına İlanlı demişlər. Deməli, bu kəndin adı onun relyefi ilə bağlıdır. Mən bu ərazini yaxşı tanıyıram. Anadan olduğum kəndin 6-7 km-də yerləşir. Həqiqətən burda ilan sürüylə gəzir. İndi həmin kəndin xarabalıqları qalmaqdadır" (118.290).

Sintaktik yolla yaranan **Kəlyatağı** oykonimi bəzi mənbələrdə (28.293) Kəlləyataq formasında verilmiş və "Kəllə (baş) tərəfdə yataqlar" mənasındadır" şəklində izah olunmuşdur. Lakin Dərələyəzin təbii şəraiti elədir ki, burada dağ keçisi, dağ kəli, dağ qoyunu (arğalı) çox olmuşdur. Hətta Dərələyəzin cənub sərhəddindəki kəndlərdə camışçılıq da çox inkişaf etmişdi. Bu yataq da dağ kəllərinin olduğu yer, yatdığı yer mənasında, yaxud da camış kəllərinin yatdığı yer mənasındadır.

1.1.6. Fitonimlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz mahalı ərazisində bir neçə oykonim vardır ki, bunlar fitonimlər (ağac və bitki adları) əsasında formalaşmışdır: 2 Almalı kəndi, Güllüstan kəndi. Bu qəbildən olan adlar həmin ərazinin bitki örtüyü, təbii şəraiti haqda məlumat verir.

Almalı oykonimi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Tədqiqatçılardan bəziləri bu adı etnonim mənşəli hesab edir: "Almalı adlı toponimlərə indiki Ermənistanın Qafan, Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Kəvər (Kamo), Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonları ilə yanaşı, Azərbaycanda, Türkiyədə geniş bir formada rast gəlmək olur. Bu qənaətə gəlirik ki, Almalı toponimlərinin meyvə adı ilə bağlılığı yoxdur. Almalı türk etnonimidir. Nəcdət Sevinc hələ türkənlərinin tayfa birliyinə daxil olan tayfalardan birinin almalı adlandığını göstərir. Fikrimizcə, kəndin adı həmin etnonimin əsasında yaranmış etnotoponimdir" (26.62). Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki kənd sakinlərindən, yaşlı adamlardan alınmış məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, Almalı kəndinin ərazisində çoxlu alma bağları olmuşdur. Məhz bu səbəbdən kənd Almalı (alma sözüne çoxluq mənası bildiren -lı şəkilçisi artırılmışdır) adlandırılmışdır.

Güllüstan oykonimi də kəndin güllü-çiçəkli yerdə salınması ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Gül sözüne məkan, yer anlayışı bildiren -stan (-üstan) şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır.

1.1.7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz mahalında bir qrup oykonim vardır ki, onlar müəyyən hadisə ilə əlaqədar yaranmışdır. Bunlardan *Qəndbölən*, *Qurbankəsilən*, *Bülbülölən*, *Leyliqaçan* (*Leyliköçən*), *Dəvəölən*, *İtqıran*, *Qızıyətərqaçan*, *Qasımölən* toponimləri müəyyən hadisələrlə əlaqədar olaraq adlanmışlar. Məsələn, **Qəndbölən** toponimi tarixi bir hadisə ilə əlaqədardır: Qaçaq Nəbi vuruşa-vuruşa Dərələyəz mahalına gəlib çatır və bu əraziləri yaxşı tanımadığına görə yerli camaatdan ona bələdçilik etmələri üçün yardım istəyir. Hacsamoğlu Abdüləsəd və ovçu İsmayıl adlı iki nəfər ona kömək edir. "Nəbi kazakları geri qayıtmağa məcbur edir və ovçu İsmayıl Nəbinin döyüşən dəstəsini Abdüləsədlə vədələşdiyi yerə, Həcərin dayandığı yerə gətirir. Nəbi burada ovçu İsmayıl bir tüfəng bağışlayır və Həcərlə birlikdə bir böyük xurcun qəndi bölüb bunları müşayiət

edən adamlara paylayır. “Nəbi qənd bölən”, “Qəndbölən” toponimi belə yaranır” (120.302). Göründüyü kimi, bu tarixi hadisə toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qurbankəsilen kəndinin adı da çox qədim dövrlərdən kənddə icra edilən dini ayinlə əlaqədar yaranmışdır. Kənd sakinlərindən alınan məlumatlara əsasən, kəndin qarşısındakı dağın üstündə kəmərlənmiş qayalar var. Deyilənə görə, həmin qayalıqlar ziyarətgah olmuşdur, orada qurban kəsilməmiş. Bu ayinlə əlaqədar olaraq, kənd Qurbankəsilen adlanmışdır.

Bülbülölən (Bülbülolan) və **Leyliqaçan** (Leyliköçən) oykonimləri qadın adları ilə əlaqədardır. Hər iki oykonim qadınlarla bağlı müəyyən hadisəni əks etdirir. Leyliqaçan kəndi ilə əlaqədar belə bir məlumat verilir ki: “Kənd XIX əsrin ortalarında qışlaq əsasında yaranmışdır. Qışlaq isə Leyli adlı qızın oğlana qoşulub qaçması ilə əlaqədar adlanmışdır” (28.328). Həmin mənbədə Dərələyəz qəzasında Dəvəölən adlı bir kəndin də adı qeyd olunmuşdur: “XIX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş qışlaq əsasında yaranmışdır. Qışlaq isə “dava (vuruşma) olan (yer) adlı yerdə yerləşirdi. XIX əsrin sonlarından sonra mənbələrdə kəndin adı çəkilmir” (28.231). Lakin kəndin adı məhz Dəvəölən olmuşdur. Kənd Arpaçayın üstündə, Danzik kəndi ilə Həməzəli-dizə kəndinin arasında yerləşir.

Oykonimlərin araşdırılması göstərir ki, bu qəbildən olan adlar feli birləşmə modelində: isim + feli sifət quruluşundadırlar: qənd + bölən, Leyli + qaçan, it + qıran və s.

1.1.8. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlər: Dərələyəz mahalında qeydə alınmış bir qrup oykonimin yaranmasında əvvəldə göstərdiyimiz yarımqruplara daxil olmayan, yaşayış məntəqəsinin spesifik cəhətlərini əks etdirə bilən müxtəlif quruluşlu (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) ümumi leksik vahidlər də iştirak edir. Həmin leksik vahidlər yaşayış məntəqəsinin spesifik cəhətlərini əks etdirir. Məsələn: *Baxçacıq, Köhnəkənd, Kömürlü, Arxac* və s. Ümumi leksik vahidlər

əsasında yaranan oykonimləri quruluşuna görə üç qrupa ayıra bilərik:

1.1.8.1.Sadə quruluşlu apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlər: *Arxac, Meydan, Zeytə*. *Arxac* oykoniminin izahı barədə iki fikir vardır: “Türk dillərində arxaç “dağın arxası”, “dağın gün düşməyən hissəsi, quzeyi” sözündəndir. XIX əsrdə Borçalı qəzasında Arxaç bulaq və Zəngəzur qəzasında Arxaçtəpə, Azərbaycanda Qaynararxac (Oğuz r-nu), Qızıl Arxac (Dağlıq Qarabağda), Qara Arxac (Gədəbəy r-nu), Arxacdərəsi (Qubadlı və Cəbrayıl r-ri) dağ adları ilə eynidir” (28.129-130). Digər bir fikrə görə isə: “Arxac – yay vaxtı malın, qoyunun saxlandığı yer, mal, qoyun yatağı” (25.20) deməkdir. Fikrimizcə, Dərələyəzdəki Arxac oykoniminin etimoloji izahı məhz ikinci fikirlə üst-üstə düşür. Çünki Arxac kəndi əvvəllər – XIX əsrin sonlarına qədər qışlaq olmuşdur. Burada qoyun-quzu saxlayırdılar. Yəqin ki, qışlağa da məhz bu səbəbdən – qoyun-quzunun, mal-qaranın saxlandığı yer mənasında Arxac adı verilmişdir.

Sadə quruluşlu apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlərdən biri də alınma mənşəli *Zeytə* oykonimidir. *Zeytə* sözü ərəbcə “künc, bucaq, hücrə” mənalarında işlənən “zaviyə” sözündən yaranmışdır, tələffüzdə *zaviyə* sözü təhrifə uğrayaraq *zeyvə/zeytə* formasına düşmüşdür. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu oykonim həm *Zeytə*, həm də *Zeyvə* variantlarında işlənmişdir.

1.1.8.2.Düzəltmə quruluşlu apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlər: *Baxçacıq, Bəyzadə, Əxili, Kömürlü, Qışlaq (Qışdaq), Məşədilər, Yengicə, Axurlu*. Bu qrupa daxil olan oykonimlər, əsasən, həmin kəndlərin təbii şəraitini, müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn: *Baxçacıq* kəndinə bu yerlərin bağ-bağatlı olması ilə əlaqədar ad verilmişdir. *Qışdaq//Qışlaq* kəndi əvvəllər yaxın kəndlərdəki əhalinin mövsümi qışlaq yeri olmuş, sonra həmin kənd sakinlərindən bir qismi burada məskunlaşmış və qışlaq yeri kəndə çevrilmişdir. Lakin

yaşayış obyektini əvvəlki xüsusiyyətinə görə Qışlaq (danışıqda Qışdaq) adını saxlamışdır.

Yengicə kəndi isə digər yaşayış məntəqələrinə nisbətən bir qədər sonra salındığına görə, belə adlanmışdır.

1.1.8.3. Mürəkkəb quruluşlu apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlər: *Başkənd, Əskikənd, Köhnəkənd, Qalakənd, Ortakənd, Gümüşxana, Qızılqışlaq, Tezxab, Bəydərə, Qalaser, Qalabəy, Ertiş, Heşin*. Bu qrupa daxil olan oykonimlərin birinci komponenti həmin yaşayış məntəqəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn: **Başkənd** və **Ortakənd** oykonimləri coğrafi mövqeyinə və yerləşdiyi yerə görə adlandırılmışlar: Başkənd Ortakəndə nisbətən şimalda – yuxarı hissədə yerləşir. Bu səbəbdən, bir-birinə nisbətən yerləşməsinə görə kəndlərdən birini Başkənd, digərini isə Ortakənd adlandırmışlar. **Ertiş**//Yerdiç oykonimi də kəndin yerləşdiyi ərazinin istiqamətini, yerini bildirir. Belə ki, oykonimin birinci tərəfi *er//yer* sözüdür ki, bu da torpaq, yer, ərazi mənasını, *tiş//diş//diç* fonetik variantlarında işlənən ikinci tərəfi isə qıraq, kənar mənasını ifadə edir, kənar, qıraqda olan yer, kənar, kənar, kənarda olan yaşayış yeri, kənd deməkdir. Bu oykonimə oxşar daha bir kənd adı Dərələyəzdə olmuşdur: **Erdəpin** oykoniminin də birinci tərəfi *er//yer* sözüdür, *-də* yerlik hal şəkilçisi, *pin* isə kiçik, balaca ev deməkdir, yəni yerdə, torpaqda, bir az aşağıdan, alçaqdan tikilmiş kiçik evlər mənasındadır.

Mürəkkəb quruluşlu olan **Heşin** oykonimi də iki komponentdən ibarətdir: *heş//keş* sözü türk dillərində “yaşayış məntəqəsi” (203.273), *in* sözü isə “daxma, koma, mağara” (184.209) mənalarında işlənir. Təsadüfi deyildir ki, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində kəndin adı *Keşin* formasında verilmişdir (198.61). Azərbaycanda Geşan kəndi (Şuşa qəzası), Keşlə qəsəbəsi (Bakı), Keştaz kəndi (Şərur), Keşkurt kəndi (İsmayılı), Keşqutan kəndi (Qax), Əfqanıstanda Keş oba, Keş dərə kəndi, Keşmənd kəndi, İranda Kiş adası, Özbəkistanda Kiş qəsəbəsi və s. toponimlər bu qəbildən olan adlardır.

Qalakənd oykonimi kəndin ərazisindəki qala ilə əlaqədar adlandırılmışdır. **Gümüşxana** oykonimi də kəndin ərazisindəki qədim filiz mədəni, filiz yataqları ilə əlaqədar adlandırılmışdır.

Qalaser oykonimi də iki komponentdən ibarətdir: *qala* və *hasar* sözlərindən əmələ gəlmişdir, “Qalahasar” formasında olmuş, sonralar danışıq prosesində hasar sözünün birinci hecası ixtisara düşmüş və *Qalasar//Qalaser//Qalaser* fonetik variantlarında işlənmişdir: “Strateji cəhətdən çox əlverişli olan bu kəndin üstündə daş hasarlardan qala tikilmiş və bu istehkam məqsədi güdmüşdür. Bu qalın və geniş hasarlı qala düşməyə qarşı, demək olar ki, səngər vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Bu yüksək hasarlı qaladan başqa kəndlərə gedən yolların hamısı görünür və buradan düşməyə ciddi zərbə endirmək asandır. Fikrimizcə, kəndin adı da bu qala tipli hasarla bağlıdır” (118.339).

Dərələyəz ərazisində daha bir oykonim apelyativ leksik vahiddən törəmişdir: “**Aməğu** ya Ağuan-əğuan (Ağvan) toponiminin bir variantıdır, ya da həmin ərazidəki Ağvan kəndindən fərqləndirmək üçün *Aqu* toponiminin önünə “*am*” sözü artırılmaqla əmələ gəlmişdir. Toponimin ikinci tərəfi *aqu* sözü ilə bağlıdır. *Aqu* (*ağu*) qədim türk dilində “səxavətli, əliaçıq” mənasını ifadə edir. Tatar alimi Q.F.Səttarov *aqu* sözünün qədim türk dilində ümumi isim kimi işlənərək “səxavətli, alicənab, comərd” mənasını ifadə etdiyini qeyd edir. Yuxarıda deyilənlərdən ehtimal etmək olar ki, Aməğu toponimi “səxavətli, əliaçıq, comərdlər ölkəsi, yurdu” mənasını ifadə edir” (26.67).

Mürəkkəb quruluşlu ümumişlək sözlər əsasında yaranan oykonimlərdən bəzilərinin tərəfləri, zaman keçdikcə bir-birinə qaynayıb qarışır və zahirən bir sadə söz formasına düşür. Belə oykonimlərdən biri **Kinişik** kəndinin adıdır. Kinişik oykonimi iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: *gen//geniş* və *eşik*: geniş eşik, geniş yer, geniş sahə, geniş ərazi mənalarını ifadə edir. Bu qəbildən olan adlardan biri də **Martiros** oykonimidir. Bu

kəndin adını təşkil edən sözlər də tələffüzdə və yazıda təhrifə uğramış, anlaşılmaz şəkllə düşmüşdür. “Bu söz əvvəllər mərd ulus formasında olmuşdur. Ermənilərdə və ruslarda “ə” səsi olmadığı üçün onlar “a” səsinin yerinə “a” səsinə işlətməmiş, “ulus” sözü də fonetik dəyişikliyə uğrayıb “iros” formasına düşmüşdür. Danılmaz faktır ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “r-l, l-r” dəyişməsi qanunauyğun haldır” (118.392-393).

1.1.9. Abidə adlarından törənən oykonimlər: Dərələyəz oykonimlərinin müəyyən bir qismi də ktematonimlərdən - abidə adlarından törənmişdir. Bu qrupa daxil olan oykonimlərin ikinci komponentlərini, əsasən, “vəng” leksemi təşkil edir: *Qaravəng, Güneyvəng, Şadıvəng, Qoduxvəng, Ağcavəng*. “Vəng” leksemi dilçilik tədqiqatlarında, o cümlədən toponimik tədqiqatlarda ən çox mübahisələrə səbəb olan bir sözdür. Tədqiqatçılardan bir qismi bu sözü türkmənşəli hesab etsə də, digərləri onu erməni sözü hesab etmişlər: “Burada xeyli çoxkomponentli toponimə də rast gəlinir ki, onların birinci komponentlərinin erməni mənşəli sözlə ifadə olunmasına baxmayaraq, həmin adları toponimik səviyyəyə qaldıran Azərbaycan mənşəli vahidlərdir: Vanklu, Hintəğlar və s.” (49 .71). Müəllif misal gətirdiyi çoxkomponentli toponimlərin birinci komponentlərinin erməni sözü olmasını və *vəng* sözünün “monastır” mənası verdiyini bildirir (49.71). B.Budaqov və Q.Qeybullayev *vəng* sözünü Azərbaycan mənşəli hesab edir və “kilsə”, “monastır” mənası verdiyini qeyd edirlər (28.180). İ.Bayramov *vəng* sözünün “...qədim türk dilində “abidə, möhkəm abidə” mənasında işləndiyini (26.182), eyni zamanda “qala, istehkam” (26.643) mənasında işləndiyini qeyd etmişdir. H.Mirzəyev də *vəng* sözünü türk mənşəli hesab edir və onun “vank” formasında yazılmasını erməni dilində “ə” saitinin olmaması və bunun əvəzinə “a” saitinin işlənməsi ilə əlaqələndirir: “Halbuki vəng sözü türk dillərinə məxsusdur. Bu söz türk dillərinin qədim dövrlərində bengü, benigü, benü, mengü, menü forma-

larında olmuş və bu, abidə, daşdan yazılı abidə, daimi abidə, tükənməyən abidə, möhkəm abidə və s. bu kimi mənalarda işlənməmişdir. İllər keçdikcə sözün sonundakı “ü” saiti düşmüş, “e” saitini “ə”, “b” və “m” samitlərini də “v” samiti əvəz etmiş və bu söz “vəng” şəklində formalaşmışdır... Bunun başlıca səbəbi odur ki, danışq prosesində “m” samiti “b” samitinə, “v” samiti də “m” samitinə nisbətən asan tələffüz olunur. Deməli, haqqında söhbət gedən sözün bugünkü formada işlənməsi qanunauyğun haldır” (118.349).

Bura qədər deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vəng sözü Azərbaycan-türk mənşəlidir və “abidə, möhkəm abidə, daşdan tikilmiş abidə, kilsə, monastır” mənalarını ifadə edir.

Bu qrupa daxil olan *Qaravəng, Güneyvəng, Şadıvəng, Qoduxvəng, Ağcavəng* oykonimlərinin birinci komponentlərinə gəldikdə isə, bunlar da sırf Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdir.

Qaravəng “İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Keşkend (Yeğeqnadzor) rayonunda kənd. Rayon mərkəzinin yaxınlığında, Təkəndürən çayından axan qolun yanında yerləşir. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (35.60), Qafqazın 5 verstlik xəritəsində (198.155) qeyd edilmişdir. Kənd ərazisindəki böyük alban abidəsinin – vəngin yanında salınmışdır. Vəng 151-ci ildə tikilmiş, 1273-cü ildə yenidən bərpa edilib təkmilləşdirilmişdir (26.182). Oykonimin birinci komponenti olan “qara” sözünün mənası barədə də fikirlər müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar “kilsə xarabalığının qara rəngə çalmasına görə” onu rəng bildirən söz mənasında (28.180), digərləri isə “böyük, iri, yekə, əzəmətli” mənasında (26.182; 118.348) izah etmişlər. Fikrimizcə, ikinci fikir həqiqətə daha çox uyğundur. Çünki kəndin ərazisindəki abidə-vəng böyüklüyü, əzəməti ilə seçilir.

Güneyvəng kəndinin adı da kəndin ərazisindəki abidənin adını əks etdirir. Kəndin yaxınlığında, Ələyəz (Alagöz) kəndi ilə Qovuşuq kəndinin arasında, şimal-şərq istiqamətdə,

Arpaçayın sağ sahilində qədim abidə - qala vardır. Güneyvəng kəndinin adı bu kəndin üstündəki güneydə, döşdə tikilmiş alban abidəsindən götürülmüşdür. Ümumiyyətlə, güney sözünün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “cənub, şimalın (quzeyin) əksi, gün düşən yer, isti yer” və s. mənaları vardır. Bəzən bu sözü “dağın gün düşən, meşəsiz tərəfi” (28.327) kimi də izah edirlər.

Dərələyəz mahalı ərazisindəki abidə adları əsasında yaranan və ən çox mübahisələrə səbəb olan oykonimlərdən biri də **Gədikvəngdir**. Bu abidə ölçülərinə görə çox da böyük deyil. Bu səbəbdən kəndin adı bəzi mənbələrdə hətta Xırdavəng (35.176) formasında da qeyd olunmuşdur. Digər bir mənbədə məlumat verilir ki: “1946-cı ilədək Qoturvəng adlanmışdır. Lakin yerli tələffüz forması Qoduqvəngdir” (28.313). Qoduq sözü tarixən kiçik, xırda, balaca mənalarını ifadə etmişdir və bu, abidənin ölçüləri, tutduğu sahəyə görə belə adlanmışdır, yəni kiçik vəng, xırda vəng, balaca vəng deməkdir.

Dərələyəz mahalı ərazisində daha bir neçə tarixi abidə - məbəd vardır ki, bunların adında “vəng” sözü iştirak edir: *Qoşavəng*, *Gülvəng* və b. Dərələyəzdə iki yerdə **Qoşavəng** vardır: Bunlardan biri Herher kəndində, biri isə Ələyəz kəndinin şimal səmtində, dağın başındadır. Qoşavəng Dərələyəz mahalının Paşalı (19.04.1991-ci ildən Vayk) rayonunun Herher kəndindən 1 km şimal-şərqində, dağlar qoynunda qədim alban-türk məbədi. Qoşa məbəddən ibarət olduğu üçün Qoşavəng adı ilə bizə gəlib çatmış məbəd VIII-IX yüzillərdə inşa olunmuş, sonrakı yüzillərdə ona bir sıra tikililər əlavə edilmişdir. Herher kəndi ətrafında olan qədim qəbiristanlıqda çoxlu qəbirüstü qoç daşları olmuş, bu daşların üzərində at, kişi, qadın, saz, qoyun, kəl və bəzi vəhşi heyvanların rəsmləri çəkilmişdir. Əfsuslar olsun ki, bunların hamısı ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilmişdir.

Gülvəng “Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən Yeğeqnadzor) rayonunun Başkənd (10.09.1946-cı ildən

Vernaşen) kəndindən 7 km şimalda alban-türk məbədi. Bu gümbəzli məbəd ağ şümşad daşlarla hörülmüşdü. Buna görə də XIX yüzildə ilk dəfə bura ayaq basan ermənilər onu Spitakavor (spitak – ermənicə “ağ” deməkdir) adlandırılmışlar. Lakin XIX yüzilin sonlarında burada olan ingilis səyyahı A.Berje yazır ki, “çoxlu bəzəklərə malik” bu məbəd yerli müsəlmanlar tərəfindən Gülvəng adlandırılır. Məbədin divarlarında Azərbaycan tarixinin XIII-XIV yüzillərinə aid dəyərli yazılar, təsvirlər vardır” (55.144).

Dərələyəz mahalı ərazisində daha bir abidə **Şadıvəngdir**. “Bu abidə Dərələyəzdə Həsənkənd və Alxanpəyəsi adlı kəndlərin qabağında, Təkəndürən dağının qərb tərəfində, dağın başında yerləşir” (118.432). “Məbədin tikilmə tarixi X yüzilə aid edilir. Buradakı tikililər isə, əsasən, iki dövrün – XII-XIV və XVII-XVIII yüzillərin yadigarıdır. 1671-1677-ci illərdə məbəd yenidən qurulmuşdur” (55.146). Abidənin adının birinci komponenti olan “*şadı*” sözü xüsusi maraq doğurur. Mənbələrdən, xüsusən H.Mirzəyevin tədqiqatlarından məlum olmuşdur ki, *şadı*//*şada* qədim türk xalqlarından biri olmuşdur. Bu sözün iştirakı ilə yaranan adların geniş bir areala malik olması bunu bir daha təsdiqləyir. “Şadılı – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı. Naxçıvanda Şada kəndi, Şada çay hidronimi (Şahbuz r-nu) və Şadılı (Goranboy) kənd adları ilə mənşəcə eynidir. XIX əsrdə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında maldarlıqla məşğul olan bir el Şada adlanırdı. Ermənistanda Zəngiçayın hövzəsindən Qarabağ sərhəddinə qədər ərazidə Şada eli maldarlıqla məşğul olurdu. Türkmənşəli *Şadı* tayfasının adını əks etdirir. Orta əsrlərdə Qazax mahalında Şahdili tayfası ilə mənşəcə eynidir” (28.435). Şahbuz rayonunun Şada kəndi Dərələyəzin Əzizbəyov rayonunun sərhədindədir. Kəndin yaxınlığında alban türklərinə məxsus daşdan tikilmiş iki abidə (vəng) vardır ki, bu abidə də Şada//Şadı tayfasına məxsusdur. Vədi rayonunda, “Böyük Vədi kəndinin içindən keçən əsas yol el

arasında “Şadılı” yolu kimi tanınmışdır” Azərbaycan xalqının böyük oğlu Abbasqulubəy Şadlinskiinin nəslı, Goranboyun Şadılı kəndində yaşayanların müəyyən bir hissəsi, həmçinin adı çəkilən yerlərdə boya-başa çatan adamların bəziləri şadı//şada//şiddi//şadılı tayfası ilə bağlıdır” (54.14-26).

Dərələyəz mahalı ərazisindəki tarixi abidələr, məbədlər, vənglər və bunların adı ilə adlandırılmış oykonimlər xalqımızın tarixi keçmişini öyrənməkdə zəngin bir mənbədir.

1.2.Dərələyəz mahalı oykonimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındakı oykonimlər leksik-semantik mənalara görə rəngarəng olduğu kimi, şəkildə də müxtəlifdir. Bəzi oykonimlər yalnız bircə söz kökündən, bəzisi köklə şəkildən, bəzisi də iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olur. Bildiyimiz kimi, apelyativ leksik vahidlərin tərkibindəki bu müxtəlifliyə sözlərin quruluşu deyilir. Sözlərin quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb növləri vardır. Onomastik vahidlərdə, həmçinin toponimlərdə isə sadə dedikdə birkomponentli, mürəkkəb dedikdə isə iki, üç və daha çox komponentli toponimlər nəzərdə tutulur. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki birkomponentli oykonimlər sadə (Gənzək, Cığatay, Cul, Çivə, Hors, Xaçın, Zirək, Camı, Axta, Əyər, Qaşqa, Abas, Yavər, Əmir, Birək (Beyrək), Gomur, Terp, Tarp, Moz, Kaha, Arxac, Meydan, Zeytə və s.), düzəltmə (Quşçu, Hortun, Hosdun, Arpa, Dəmirçilər, Çanaxçı, Kotanlı, Şorca, Qovuşuq, Qabaxlı, Nəbilər, Çıraxlı, Qayalı, Muğanlı, Sallı, Qanlı, Daylaxlı, Qaralar, Hənzəli, Veysəlli, Cəfərli, Paşalı, Nəbilər, Hüseyinqulular, Asəfi, Bulaqlar, Novlar, Novlu, Qozulca, Gabut, Ceyranlı, İlanlı, Gənəli, Almalı, Gülistan, Baxçacıq, Kömürlü, Bəyzadə, Əxili, Qışlaq, Məşədilər, Yengicə, Axurlu və s.) və mürəkkəb (Herher, Aytəsəsi, Ələyəz, Ərgəz, Azader, Mağovuz, Oğbin, Ağxaç, Qaraxaç, Həsənkənd, Güneyvəng, Qalaser, Gülüdüzü, Qaraqaya, Qoduxvəng, Erdəpin, Horbadıq, Arınc, Ərəbxəncəri, Ərəbkəndi, İstisu, Bülbülölən, Leyliqaçan, Qızıyərqaçan, Məmmədrza,

Namazalı, Nəcəfəli-binə, Şəkərbəyli, Məlikşah, Alxanpəyəsi, Sultanbəy, Əsgərkənd, Qulubinə, Göyabbas, Muradtəpə, Əlidərəsi, Paşadüz, Bolbulaq, Ağsu, Qızılgöz, Gindivaz, Ardaraz, Vartanıs, Maratuz, Kələkulux, Köçbək, İrind, Tərətüm, Qoytur, Ağdərə, Ağkənd, Ağsu, Ağkilsə, Ağcakənd, Daşaltı, Daşxərmən, Daşkənd, Dərələyəz, Dərəkənd, Gəndərə, Ağdərə, Pəyədərə, Əlidərəsi, Keşişkənd, Yəlpin, Kəlyatağı, Qəndbölən, QurbankəsİLən, Dəvəölən, İtqıran, Qasımölən, Köhnəkənd, Başkənd, Əskikənd, Köhnəkənd, Qalakənd, Ortakənd, Gümüşxana, Qızıqlışlaq, Tezxab, Bəydərə, Qalaser, Qalabəy, Ertiş, Heşin, Qaravəng, Şadivəng, Ağcavəng, Gülvəng) quruluşludur. İki-komponentli oykonimlərə Məşədi Əliabbas, Seyid Məmiş, Qara Həsənli, Təzə Qarahacılı, üç-komponentliyə isə Həsən Ağa qışlağı oykonimini misal göstərmək olar.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki oykonimlərin formalaşmasında iştirak edən morfoloji əlamətlər aşağıdakılardır:

1.2.1. -lı⁴ şəkildəsinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkildə vasitəsilə isim köklərindən yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, fəmiyyə, əlamət, nəsil, ailə və kəmiyyət, çoxluq mənalara ifadə edən düzəltmə sözlər əmələ gəlir. Dərələyəz ərazisində bu şəkildəsinin iştirakı ilə formalaşan oykonimləri belə qruplaşdırmaq olar: -lı⁴ şəkildəsinin etnonimlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Qanlı, Qayılı, Kotanlı, Sallı, Muğanlı, Qabaxlı, Qılıclı, Daylaxlı, Çıraqlı; -lı⁴ şəkildəsinin antroponimlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Hənzəli, Veysəlli, Cəfərli, Pırhəsənli, Paşalı, Şəkərbəyli, Qarahəsənli; -lı⁴ şəkildəsinin fitonimlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Almalı; -lı⁴ şəkildəsinin zoonimlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Ceyranlı, Gənəli, İlanlı; -lı⁴ şəkildəsinin apelyativ leksik vahidlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Novlu, Kömürlü, Axurlu.

1.2.2. -çı⁴ şəkildəsinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkildə vasitəsilə isimlərdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyl, təmayül, hal-vəziyyət, keyfiyyət və s.

mənaları ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Dərələyəz ərazisində bu şəkilçinin iştirakı ilə iki oykonim formalaşmışdır ki, bunların da hər ikisi etnooykonimdir: Çanaxçı, Quşçu. Bundan başqa, Dərələyəzdəki Dəmirçilər oykoniminin formalaşmasında da bu şəkilçi iştirak etmişdir.

1.2.3. -lar² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkilçi dilçilikdə qrammatik şəkilçi hesab olunur, kəmiyyət kateqoriyasını yaratmağa xidmət edir. Lakin toponim yaradıcılığında bu şəkilçi sözdüzəltmə funksiyasını icra edir. Qeyd edək ki, B.Xəlilov bu şəkilçini adlardan isim düzəldən şəkilçi kimi qeyd etmişdir (80.79). Dərələyəz ərazisində bu şəkilçinin iştirakı ilə formalaşan oykonimləri belə qruplaşdırmaq olar: -lar² şəkilçisinin etnonimlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Qaralar; -lar² şəkilçisinin antroponimlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Nəbilər, Hüseynqulular, Səfolar İstisuyu; -lar² şəkilçisinin apelyativ leksik vahidlərə artırılması yolu ilə formalaşanlar: Bulaqlar, Novlar, Məşədilər.

1.2.4. -an² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkilçi feli sifət şəkilçisidir, bu şəkilçinin formalaşdığı oykonimlər baş vermiş müəyyən bir hadisəni əks etdirir: Bül-bülölən, Leyliqaçan, Qızıyətərqaçan, İtqıran, Qəndbölən, Dəvəölən, Qasımölən, QurbankəsİLən.

1.2.5. -dın⁴//-tın⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkilçi arxaikləşmiş şəkilçidir, yer, məkan məzmunu ifadə edir: Hosdun, Hortun.

1.2.6. -ca² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkilçi sifətin çoxaltma dərəcəsinin şəkilçisi olmaqla yanaşı, toponim yaradıcılığında da iştirak edir: Şorca, Qozulca, Ağca kənd, Yengicə, Ağcavəng.

1.2.7. -ça, -cıq şəkilçilərinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkilçilər vasitəsilə Azərbaycan dili isimlərindən kiçiltmə və əzizləmə məzmunu bildirən isimlər düzəlir. Dərələyəz ərazisindəki Baxçacıq oykoniminin formalaşmasında “bağ”

apelyativinə bu şəkilçilərin artırılması ilə ikiqat kiçiltmə mənası yaranmışdır.

1.2.8. -laq//-daq şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: -laq şəkilçisi vasitəsilə yer bildirən isimlər düzəlir: Qışlaq (Qışdaq). “Qışlaq – qoyun və başqa ev heyvanlarının gətirilib saxlandığı mötədil havalı və otlaqlı qışlama yeri//qışı keçirmək üçün bina və s. olan yer: oba, kənd//yurd mənasında” (9.264). Dərələyəz mahalında qeyd aldığımız bu oykonim çox geniş bir areala malikdir. Belə ki, Qərbi Azərbaycanda bu oykonim Dərələyəzdən başqa, aşağıda qeyd etdiyimiz digər bölgələrdə də mövcud olmuşdur: “Qışlaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xınzirək nahiyəsində kənd adı. Qışlaq – İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı. İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı. Tam adı Şahgəldi qışlağı. Qışlaq Budaqbəy – 1728-ci ildə Karbi nahiyəsində kənd adı. Qışlaqquzu – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Qışlaq Dərvişlər – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Qışlaq Züfüqar – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Qışlaq Nəzərli – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı. Qışlaq Pirverdi – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Qışlaq Xanabad – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Qışlaq Zəpar – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Qışlaq Şahhüseyn – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Ağcaqışlağı – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Zarzəmin nahiyəsində kənd adı. Ağca adlı şəxsə məxsus qışlaq mənasındadır. Ağcaqışlaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı. Ağcaqışlaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xınzirək nahiyəsində kənd adı. Ağcaqışlaq – İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı. Ağcaqışlaq – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı. Ağcaqışlaq – İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı. Ağcaqışlaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində

kənd adı. Ağcaqışlaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı. Ağcaqışlaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində Tecurlu kəndinə məxsus qışlağın adı” (28.111-112,209-210). Respublikamızın ərazisində də bu qəbildən olan adlar kifayət qədərdir: Qışlaq (Laçın, Lerik, Cəbrayıl, Şəki, Xankəndi), Qışlaq Köz (Lerik), Qışlaq Abbas (Şərur), Kolqışlaq, Orta Qışlaq (Ağdam), Padarqışlaq (Ağsu), Düzqışlaq, Köhnəqışlaq (Qazax), Mirzəqışlaq, İsnovqışlaq, İdrisqışlaq, Gədikqışlaq, Əlibəyqışlaq, Amsarqışlaq, Susayqışlaq, Ərməkiqışlaq, Küpçaqışlaq, Qımılqışlaq, Qasımqışlaq, Mahmudqışlaq, Talalıqışlaq (Quba), Avaranqışlaq, Ləkərqışlaq, Kuznuqışlaq, Zadarqışlaq, Zindanmuruqqışlaq (Qusar), Aydınqışlaq, Nohurqışlaq, Seyidqışlaq (Qəbələ), Sarıqışlaq, Kolluqışlaq, Günqışlaq (Zəngilan), Uştalqışlaq (İsmayilli), Dərəqışlaq, Otqışlaq (Kəlbəcər), Köhnəqışlaq (Gədəbəy), Qarıqışlaq (Laçın), Ağqışlaq (Lerik), Yeniqışlaq (Neftçala), Xalxalqışlaq, Xaçmazqışlaq (Oğuz), Böyükqışlaq (Tovuz), Yalqışlaq (Xanlar), Alıçqışlaq, Qədimqışlaq, Qımılqışlaq, Mirzəməmmədqışlaq, Bala Qusarqışlaq, Üçgünqışlaq, Suxtaqala qışlaq, Susayqışlaq, Mehrelıqışlaq, Bəyqışlaq, Mürsəliqışlaq (Xaçmaz), Namazqışlaq, Fətullaqışlaq (Cəlilabad), Aşağı Qışlaq, Yuxarı Qışlaq (Şahbuz) və Qoşağışlaq kəndi (Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu) və s.

Bundan başqa, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə - Türkiyədə, Əfqanıstanda, Başqırdıstanda, Tacikistanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda da qışlaq sözü bir çox toponimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Məsələn: Əfqanıstanda qışlaq sözünün iştirakı ilə yaranan aşağıdakı yaşayış məntəqələri qeydə alınmışdır: Qışlaq kənd – Heratda və Bəlxədə; Qışlaq can kənd – Heratda; Qışlaq xacə kənd – Məzari-Şərifdə; Qışlaq xacə sahə - Heratda; Qışlaq qari kənd – Qıtğında; Qışlaq kəbi kənd – Məzari-Şərifdə, Qışlaq yabu kənd – Məzari-Şərifdə, Qışlaq ostad kənd – Məzari-Şərifdə; Tal qışlaq kənd – Məzari-Şərifdə; Kul//Kol qışlaq kənd – “Süzmə”nin şimali-qərbində -

Şibirğanda; Gav qışlaq kənd – Məzari-Şərifdə; Güldan qışlaq kənd – Quratda. Müəllif yazır ki, “Qışlaq” qış yurdu mənasında coğrafi adların tərkibində işlənir. Termin türk dillərindən fars dilinə keçmişdir. Orta Asiyada “kişlak” kənd məfhumunu ifadə edir (62.88,110-111). S.Mollazadə qeyd edir ki, “qışlaq” sözü daimi olmayan yaşayış yeri, qışlama, ilin müəyyən vaxtlarında təsərrüfat, məişət ehtiyaclarını yerinə yetirmək, bəzən yaşayış üçün istifadə olunan yer mənasında işlənir. Bu toponim formant toponim yaradıcılığında daha fəal rol oynayır (62.97).

1.2.9. -xana şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkilçi fars mənşəlidir, yer, məkan mənası ifadə edir. Gümüşxana oykoniminin tərkibində işlənərək “gümüş olan yer, gümüş çıxarılan yer” mənasını ifadə etmişdir.

1.2.10. -üstan şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: -üstan şəkilçisi “farscadan gəlmədir. İsimlərə əlavə edilərək, məkan (ölkə adları) əmələ gətirən şəkilçidir” (80.83). Dərələyəz mahalındakı Gülistan oykonimi güllü-çiçəkli yer mənasını ifadə edir.

1.2.11. -i şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: -i şəkilçisi “Ərəbcədən gəlmədir. İsimlərə əlavə edilərək sifət və mənsubiyyət bildirən atributiv isimlər əmələ gətirən şəkilçidir” (80.69). Dərələyəzdəki Asəfi oykoniminin tərkibindəki -i şəkilçisi “Asəfə məxsus yer” mənasını ifadə edir.

1.2.12. -uq şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Qovuşuq oykonimini formalaşdıran bu şəkilçi vasitəsilə fel köklərindən hal-vəziyyət və keyfiyyət bildirən düzəltmə sifətlər əmələ gəlir.

1.2.13. -zadə şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: bu şəkilçi farscadan gəlmədir. İsimlərə əlavə edilərək familiya əmələ gətirir. Dərələyəz ərazisindəki Bəyzadə oykoniminin formalaşmasında iştirak edən bu şəkilçi, yəqin ki, bəyin övladlarına məxsus ərazi, yaşayış məntəqəsi mənasını ifadə etmişdir.

1.3. Dərələyəz mahalı oykonimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə alınmış oykonimləri sintaktik xüsusiyyətlərinə görə ismi və feli birləşmə modelində formalaşan oykonimlər kimi qruplaşdırmaq olar. Məlumdur ki, "İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. İsmi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: 1) analitik yolla; 2) sintetik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkilçidən istifadə olunmur. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rol söz sırası və intonasiya oynayır. Analitik yolla ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi sözlərdən də (qoşmalardan) istifadə edilir. Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkilçilər əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi bu yolla əmələ gəlir" (1.46-47).

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə aldığımız oykonimlər arasında həm analitik yolla (Təzə Qarahacılı, Seyid Məmiş, Məşədi Əliabbas, Həmzəli Dizə, Dost Əlibəy Dizə, Kürd Əmir, Aşağı Güllüdüzü, Yuxarı Güllüdüzü, Aşağı Canı və s.), həm də sintetik yolla (Sultanbəy kəndi, Alıxan pəyəsi, Şahgəldi qışlağı və s.) rast gəlinir.

Məlum olduğu kimi, "İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır: 1. Təyini söz birləşmələri; 2. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr. Təyini söz birləşmələri atributiv münasibətlər əsasında yaranır (təyidlə təyin olunanın birləşməsindən əmələ gəlir). Təyini söz birləşmələrinin üç növü var: a) birinci növ təyini söz birləşmələri; b) ikinci növ təyini söz birləşmələri; c) üçüncü növ təyini söz birləşmələri" (1.47).

Qeyd etmək lazımdır ki, Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə aldığımız oykonimlərdən ismi birləşmə modelində formalaşanlar arasında yalnız birinci və ikinci növ ismi birləşmə modelində formalaşan oykonimlərə rast gəlinir, üçüncü növ ismi birləşmə modelində formalaşan oykonimlərə isə təsadüf edilmir.

1.3.1. Birinci növ ismi birləşmə modelində formalaşan oykonimlər: Bildiyimiz kimi, birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Belə birləşmələr sözlərin yanasmasından əmələ gəlir, birinci tərəf atributiv, ikinci tərəf isə həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, isimlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə, birinci tərəfi isə isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə və feli sifətlə ifadə olunur. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə aldığımız birinci növ ismi birləşmə modelində formalaşan oykonimlərdən Həsənkənd, Qaraqaya, Gədikvəng, Qaravəng, Şadıvəng, Başkənd, Ortakənd, Ağdərə, Pəyədəre, Dərəkənd, İstisu, Çaykənd və s. göstərmək olar.

1.3.2. İkinci növ ismi birləşmə modelində formalaşan oykonimlər: Bu modeldə formalaşan oykonimlərin birinci tərəfi heç bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə aldığımız ikinci növ ismi birləşmə modelində formalaşan oykonimlərdən Şahgəldi qışlağı, Alıxan pəyəsi, Həsən Ağa qışlağı, Sultanbəy kəndi və b. göstərmək olar. Misallardan görüldüyü kimi, ikinci növ ismi birləşmə modelində formalaşan oykonimlərin birinci komponenti xüsusi adlardan, şəxs adlarından ibarətdir: "İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri, xüsusən birinci tərəfi ancaq o zaman xüsusi isimlə ifadə oluna bilər ki, onların əlaqəsi həqiqi mənadan müəyyən dərəcədə ayrılmış olsun, mücərrədləşsin, həqiqi mənsubiyyət münasibəti olmasın, tərəflər əşyalar, əşyalarla şəxslər arasındakı obyektiv əlaqələri bildirməkdən daha çox birlikdə bir ad, bir məfhum bildirməyə meyil göstərsinlər" (1.49).

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrində mürəkkəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli var. Mürəkkəb isimlərin bir çoxu bu birləşmələrin formasına əsas-

lanır. Bu fikrin təsdiqini Dərələyəz oykonimlərindən birində tapmaq mümkündür. Belə ki, Dərələyəzdəki Alıxan pəyəsi oykonimi Alıxanpəyəsi formasında işlənmişdir.

Bu qrupa daxil olan oykonimlərin ikinci komponenti, görüldüyü kimi, kənd, qışlaq, xana və b. sözlərdir ki, bunlar da oykonim yaradıcılığında topoformant kimi çıxış edir. Bunlardan ən məhsuldarı “*kənd*” leksemdir ki: “bu leksem haqqında maraqlı fikirlər mövcuddur. Bu sözlə əksər türk xalqlarının onomastikasında makro və mikrooykonimlər qeydə alınmışdır. “*Kənd*” sözünün türk dillərinə fars dilindən keçməsi fikri tədqiqatçılar tərəfindən əsaslandırılmışdır. Sözlənin türk dillərində “*köy*”, “*qışlaq*” paralelləri də öz işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ancaq Azərbaycan onomastikasında, eləcə də başqa türk xalqlarının toponim yaradıcılığında “*kənd*” leksemi daha geniş arealda öz işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçılar göstərir ki, toponim yaradan başqa şəkilçilər kimi -kat, -kata hissəciyi inkişaf edərək müstəqil mənada qədim İran sözü *kat//kata//kede* variantlarını yaratmışdır. İran dillərində bu söz “ev”, “malikanə” mənalarında işlənmişdir. Tacikistanın şimali-cənubunda, Özbəkistanda, eləcə də pələsoqdi dilində qədim vaxtlardan -kent (-kat,-kata) hissəciyi külli miqdarda toponim yaratmış, nəticədə xüsusi ad yaradıcılığında özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır...

Türk dillərində, eləcə də qədim türk, özbək və qırğızlarda -kent şəkilçisi toponim yaradıcılığında geniş arealda qeydə alınmışdır. Müasir türk dilində və lüğətlərdə sabitləşmiş və kənd sözü müəyyən sahələrdə “şəhər”, “kənd”, “nahiyə”, “vilayət” mənalarında işlənir. S.K.Karayev Vobkent, Alimkent, Parkent, Toşkent və başqa onomastik vahidlərdə iştirak edən “*kent*” hissəciyinin mənşəyinin qədim olmasını qeyd edir. Müəllif yazır ki, çoxları belə hesab edirlər ki, kənd soqdi dilindəki *kat//kad* “ev” mənasını qoruyub saxlamışdır. Mahmud Kaşğari *ken//kend* sözünü türk mənşəli hesab etmiş və bu sözün mənasını “şəhər”, “kənd”, “qala” anlamında izah etmişdir.

“Kənd” sözü əvvəllər *ket*, *ked* (*kad*) formasında qeydə alınmışdır” (62.322-323).

“*Kənd*” leksemi Dərələyəz toponimlərinin – oykonimlərinin tərkibində də kifayət qədər məhsuldar şəkildə işlənmişdir. *Ağkənd*, *Ağcakənd*, *Daşkənd*, *Dərəkənd*, *Əsgərkənd*, *Həsənkənd*, *Yavərkənd*, *Çaykənd*, *Başkənd*, *Əskikənd*, *Köhnəkənd*, *Qalakənd*, *Ortakənd* oykonimləri məhz “*kənd*” leksemının iştirakı ilə yaranmışdır.

1.3.3. Feli birləşmə modelində formalaşan oykonimlər: Qəndbölen, Leyliqaçan, Bülbülölen, Qurbankəsilən. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu oykonimlərin tərkib hissələrinin birinci komponenti adlıq halda olan apelyativ leksik vahidlərdən (qənd, qurban) və xüsusi adlardan (Leyli, Bülbül – qadın adları), ikinci komponentləri isə feli sifətlərdən ibarətdir: “Adlıq hallı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində feli sifətlərin də rolu az deyildir. Burada, əsasən, -an,-ən və bir sıra hallarda –dığım... və -muş... şəkilçili feli sifətlərdən istifadə edilir” (1.62). Feli birləşmə modelində formalaşan oykonimləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu ərazidə yalnız –an,-ən şəkilçili oykonimlərə rast gəlinir.

İ F Ə S İ L

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ ORONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK -ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Dərələyəz mahalının toponimlərini öyrənmək, onların spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün yalnız şəhər, kənd, qəsəbə adlarının – oykonimlərin öyrənilməsi kifayət deyil. Bu yerlərin toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün digər toponimləri – oronimləri də tədqiqatə cəlb etmək zəruridir. Oronimlər relyef quruluşuna görə birbirindən fərqlənən yer adlarıdır. Oronim dedikdə dağ, təpə, zirvə, qaya, yarpaq, aşırım, yoxuş, eniş, dərə, düz, qobu, örüş, kövşən, meşə, otlaq, biçənək, çöl, sahə və s. adları nəzərdə tutulur. Dərələyəz mahalının təbii şəraiti, coğrafi obyektlərin zənginliyi rəngarəng coğrafi adların yaranmasına səbəb olmuşdur. “Qərbi Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Dərələyəzdə də hər daşın, hər qayanın, hər gədiyin, hər enişin, hər yoxuşun, hər biçənəyin öz adı vardır. Kənd ərazilərində işlənən bu yer-yurd adlarına elmi ədəbiyyatda mikrotoponim deyilir. Kiçik bir qrup insanlara məlum olan mikrotoponimlərdə dilimizin bir çox qatlarındakı leksik vahidlər, şivə xüsusiyyətləri, yerli coğrafi terminlər və müəyyən tarixi hadisələr öz ilkin formasını qoruyub saxlayır” (118.478).

2.1. Dərələyəz mahalı oronimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri: Hər bir xüsusi ad - onomastik vahid leksik vahidlərin xüsusiləşdirilməsi nəticəsində formalaşır. Oronimlərin formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərin ilkin formalarının aşkar edilməsi, onların xüsusi vahidlərin formalaşmasında, iştirak etmə səbəbinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən oronimləri leksik-semantik qruplara ayırmaq vacibdir. Azərbaycan dilçiliyində, toponimika sahəsində aparılan tədqiqatlarda oronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması az öyrənilən sahələrdəndir. Bu sahə ilə bağlı N.Məmmədov oronimləri aşağıdakı prin-

siplərə uyğun qruplaşdırmışdır: 1. Oronimlərin dil mənsubiyyəti. 2. Oronimlərin yaradılmasında coğrafi terminlərin rolu. 3. Oronimlərin ad verilmə səbəblərinə görə təsnifatı. 4. Azərbaycanda bəzi oronimlərin mənşəyi (107.180). Bundan başqa, bir çox dilçilər, toponimistlər toponimlərin leksik-semantik qruplarına aid müxtəlif bölgülər vermişlər. Dərələyəz mahalı ərazisindəki oronimləri nəzərdən keçirdikdən sonra, onları aşağıdakı leksik-semantik qruplara ayırmağı məqsədamüvafiq hesab edirik:

- 2.1.1. Etnonimlərdən törənən oronimlər;
- 2.1.2. Antroponimlərdən törənən oronimlər;
- 2.1.3. Hidronimlərdən törənən oronimlər;
- 2.1.4. Oronimlərdən törənən oronimlər;
- 2.1.5. Zoonimlərdən törənən oronimlər;
- 2.1.6. Fitonimlərdən törənən oronimlər;
- 2.1.7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimlər;

2.1.8. Oykonimlərdən törənən oronimlər;
2.1.9. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimlər;
2.1.1. Etnonimlərdən törənən oronimlər: Məlumdur ki, tayfa və nəsil adlarından törənən onomastik vahidlər tarixi baxımdan daha qədim hesab olunur. Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış *Xalaclar yurdu*, *Xalaclar arxacı*, *Təhlə düşən yurd*, *Kəngərli yeri*, *Oğuz üzü kaha*, *Xaç düzü*, *Xaç dərəsi*, *Qazaxlar yurdu*, *Qazax dərə*, *Qısır dağ*, *Qısır yurd*, *Cığatay yurdu*, *Əyricə yaylağı*, *Əyricə dağı*, *Vers dağı*, *Versin çınqılı*, *Çıraqlı dərəsi*, *Çıraqlı yurdu* kimi oronimlər çox qədim dövrlərdən məlum olan etnonimləri özündə yaşadırlar.

Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndi ərazisində olan **Xalaclar yurdu** və **Xalaclar arxacı** oronimləri qədim türk etnonimi olan *xalac* (*xələc*) tayfa adından törənmişdir. *Xalac*//*xələc* etnoniminin iştirakı ilə yaranmış toponimlərə çox geniş bir arealda rast gəlinməsinə görə, toponimik tədqiqat aparən mütəxəssislərin əksəriyyəti bu etnonimə toxunmuş və

onun etimoloji izahında F.Rəşidəddinin (67.58-59) qələmə aldığı bir hekayəyə istinad edərək, bu etnonimi “qal ac” kimi izah etmişlər. Bu fakt Əbül Qazi Bahadır Xanın XVII əsrdə yazdığı “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində də təsdiq olunur. M.Kaşğarının lüğətində də bu-sözün etimologiyası “kal aç” sözləri ilə bağlanır.

V.İ.Savina xalacların türk mənşəli olduğunu, onların İranda, Hindistanda, Əfqanıstanda məskən saldıqlarını, ulu yurdlarının Türkünstan olduğunu, öz döyüşkənlikləri ilə seçilmələrini göstərir (61.265).

T.Əhmədov *xələc* etnonimi ilə bağlı belə bir məlumat verir ki: “Uzun müddət Azərbaycanda köçəri və yarımköçəri həyat keçirmiş xələclərin oturaqlaşması və yaşayış məskənləri salmaları müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Salyan rayonundakı Xələc kəndinin əhalisi, bir sıra mənbələrə görə, XVIII əsrin 20-ci illərində Şamaxıdan gəlmədirlər. Əvvəllər isə onlar köçəri həyat sürmüş, yayı Zəngəzurda – Gorusun şimal-qərbində Üçtəpə yaylaqlarında, qışı isə Mil və Muğan düzlərində keçirmişlər. Keçən əsrin ortalarında əkinçiliklə məşğul olmaları qeyd edilən xələclər 70-ci illərdən başlayaraq oturaqlaşmağa başlamışlar. Xələclər əvvəllər çöl və yaxa xələclərinə bölünmüşlər” (48.84). Bundan sonra müəllif xələclərin məskunlaşdığı xırda yaşayış məntəqələrini sadalayır və bu tayfaya daxil olan tirələri göstərir. Digər bir tədqiqatda Xələc – orta əsrlər izahlı lüğətində kalaş mənasında aydınlaşdırılır, semantikasısı isə “buraxılmış, ələcsiz, köməksiz” kimi izah edilir. Tamamilə yəqin etmək olar ki, bu ictimai, sosial termin yoxsullaşmış ən aşağı təbəqəyə - kasıb icma üzvlərinə, heyvandarlıqla məşğul olanlara aid edilir. Min il bundan qabaq xələc tayfasının bir hissəsi keçmiş Xələc rayonunda, qalıqları isə Buxara vilayətində yaşamış, qalanları isə XII əsrdə Hindistana və başqa ölkələrə köç etmişlər. Mahmud Kaşğari, Rəşidəddin və başqa müəlliflər bu etnonimin etimologiyası haqqında fərqli

mülahizələr irəli sürmüşlər: “qabağı alınmış, kəsilmiş”, “ac saxlanılmış” (212.102).

Xələc tayfasının adını araşdıran N.Nəbiyev bu etnonimi qədim türk tayfasının adı hesab etmiş və belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Xələc qədimdə mövcud olan Xeyvən su quyunun adı ilə bağlıdır. “Quruca”, “sısqa” anlamında başa düşülə bilər. (127.259). Xələc etnoniminin yayılma arealını araşdıran N.Əsgərov bu etnonimlə əlaqədar tədqiqatçıların fikirlərini yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki: “Əksər tədqiqatçılar bu etnonimin izahını “qal ac”, “qabağı alınmış”, “ac saxlanılmış”, “qaytarılmış” və s. kimi mənalandırırlar. Bizə belə gəlir ki, xələclər tarixən başqa türk tayfalarına nisbətən öz maddi vəziyyətlərinin zəif olmaları ilə seçilmişdilər. Ona görə də yuxarıda sadaladığımız izahlar, əsasən, üst-üstə düşür. Bu fikir eyni zamanda türkmən tədqiqatçısı S.Ataniyazovun fikirləri ilə də uyğun gəlir. Müəllif bu etnonimi “buraxılmış, ələcsiz, köməksiz” kimi əsaslandırmışdır və onları “yoxsullaşmış ən aşağı təbəqə” hesab etmişdir. Ancaq bu tayfanın tarixdə sonrakı fəaliyyətidaha uğurlu olmuş, bəzi ölkələrin ictimai-siyasi həyatında hərtərəfli rol oynamışlar” (62.119).

Xələc//xələc etnonimi əsasında formalaşmış toponimlərin arealı çox genişdir. Bu türk tayfasının ilkin və orta əsrlərdə ayrı-ayrı ərazilərə köçməsi və məskunlaşması xeyli sayda eyni adlı toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dərələyəz mahalındakı Xələclər yurdu etnonimindən başqa, Qərbi Azərbaycanda Qafan rayonunda Xələc kəndi, Qırxbulaq nahiyəsində Xələc kəndi (28.403), Qafan rayonunda Xələc çayı (26.569) və Hasar Xələci kəndi (133.17), Şimali Azərbaycanda Qubadlı, Şərur (Nax.MR), Salyan, Ucar, Xızı rayonlarında Xələc kəndləri (8.227), Şamaxı rayonunda Xələc dağı, Salyan rayonunda Xələc təpə, Sədərək rayonunda Xələcdağ, Qubadlı rayonunda Xələc dağ, Ucar rayonunun Lək kəndi yaxınlığında Xələc qobusu (107.161), Cənubi Azərbaycanda Xələc, Xələcəcəm, Xələc kürd, Əlixələc, İranda Xələc (Zəncan, Mərkəzi

İran, Xorasan), Xələcan (Kərmənşax), Sərxələc, Qədirxələc (Mərkəzi İran), Xələcabad (Mərkəzi İran), Məhəmməd Xələc (Zəncan), Qeçxələc (Xuzistan), Dəhnouxələc (Xorasan), İraqda Xələc, Təppəxələc, Xələcmalmir (212.149), Əfqanıstanda iki Xələç (Girişk əyaləti), Ğələci//Ğələcayi (Paktiya, Nəngərhar), Ğələzayi (Qəzni, Xost) (46 .173), Rusiyada Kalaç (Voronej, Volqoqrad, Omsk vilayətlərində) (46.174), Özbəkistanda Xələc (Şəhrisəbz rayonu), Türkmənistanda Xalaç qəsəbəsi (Çardjou vilayəti), Privoljyedə Xalaç şəhəri (62.114-115) və s. yer adları xalac/xələc etnonimini özündə yaşadır. Dərələyəz mahalında Xalaclar yurdu oroniminin mövcudluğu onu göstərir ki, bu qədər geniş ərazidə məskunlaşmış *xələc* tayfaları qədim türk yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisində də yurd salmışlar.

Dərələyəz və Göyçə mahallarının kəsişməsində yerləşən Əyricə yaylağı türk tayfalarından birinin adını əks etdirən etnotoponimdir. Qərbi Azərbaycandakı toponimləri tədqiq edən bir sıra müəlliflər (28.247;26.293) bu adın mənşəyini relyef bildiren “az əyri, bir qədər əyri” mənasında işlənən *əyricə* sözü ilə əlaqələndirirlər. Lakin toponimin arealına nəzər salsaq: Əyricə (Martuni rayonunda dağ), Əyricə (Yeğeqnadzor rayonunda yaylaq), Əyricə (Krasnoselo//Çəmbərək rayonunda qışlaq), Əyricə (Krasnoselo//Çəmbərək rayonunda çay), Əyrisubat (Oktemberyan// Sərdarabad rayonunda kənd), Əyri su (Krasnoselo//Çəmbərək rayonunda qışlaq), Əyridaş (Dilican şəhəri ərazisində dağ), Əyrivəng (Kamo rayonunda kənd), Əyribulaq (Abaran mahalında kənd adı), Əyribulaq (Şörəyel nahiyəsində kənd), Azərbaycanın Bərdə rayonunda Yeni Əyricə və Köhnə Əyricə kəndlərinin olması bu adın relyef bildirməsi fikrinin əsassız olduğunu göstərir. Sətsiz-hesabsız faktlar onu göstərir ki, türk tayfaları tarixən məskun olduqları yerlərin - kənd, yaylaq, qışlaq, dərə, dağ, bulaq, göl, dəniz və digər coğrafi obyektlərin adında öz tayfa adlarını daşıyırdılar. Fikrimizcə, Əyər və Əyricə toponimləri eyni mənşədən, *əkər* türk etnonimindən yaranmışdır.

Dərələyəz mahalı ərazisində mövcud olan etnonimlərdən biri də **Təhlə düşən yurddur**. “Təhlə düşən yurd Gədikvəngin//Qoduxvəngin ərazisindədir. Bərkdəre// Çətindəre adlı ərazinin üstündə, Soyuqbulaq adlanan sahədə yerləşir” (120.291). Təhlə sözü *təklə* etnoniminin fonetik dəyişikliyə (*k – h*) uğramış formasıdır. Təklə (təhlə) türk tayfalarından biri olmuşdur. Təklə etnonimi *təkəli* formasında ilk yeddi qızılbaş tayfa birləşməsindən biri kimi xatırlanır (177.54). “Təklə etnoniminin etimologiyası açılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu səlcuq oğuzların Təkəli tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Türkmənistan ərazisində indi də “Təkə” tayfası yaşayır ki, bu da (təkə - “erkək keçi”, “sürünün qabağında gedən keçi” sözündəndir) görünür, həmin tayfanın totemi olmuşdur (105.314). Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan “Koroğlu” dastanında türkmənlər *təkə türkmən* adlandırılır. Türkmənlərdə bu adda tayfanın olması S.Ataniyazovun tədqiqatlarında da təsdiqlənir. O qeyd edir ki, *Təkə* türkmənlərin ən böyük tayfalarından biridir. Təkə “keçi” deməkdir. Bu etnonim totem mənşəlidir. Əbül Qaziyə görə, Təkə tayfa başçılarından birinin adıdır. O yazır ki, Salar elində Toy-Tutmas adlı bir şəxs olub. Təkə və Sarık onun nəsil davamçılarıdır. Mövcud tədqiqatlara əsasən, belə bir rəy vardır ki, “teke, təkə” etnonimi qırğızların soykökündə də fəal iştirak etmişdir. Qazaxıstan toponimiyasında təkə etnonimini yaşadan coğrafi adlar mövcuddur. Türkmən alimi A.Bekmuradov *təkə* etnonimini hun tayfası “*tüke*” ilə əlaqələndirir. O, fikrini qədim hun və türkmən-təkələrin eyni hərbi-inzibati fəaliyyətləri ilə əsaslandırır. Təkəli etnonimini isə *göklən* tayfasının bir nəslə hesab edir. Təkəli “təkə eli, xalqı” kimi mənalandırır və qeyd edir ki, İrandakı qızılbaş tayfalarından biri təkəli adlanır” (166.112).

E.Murzayev Mərkəzi Asiyada – Tarım hövzəsindəki Təklə-Məkan coğrafi adı ilə bağlı tədqiqat aparmışdır. Müəllif bu onomastik vahidi Çinin coğrafiyaçı alimlərinə istinad edərək

“Qumlu Tarım düzənliyi” kimi izah etmişdir. O, sonra yazır ki, mövcud ədəbiyyatlarda bu ad “gedər-gəlməz” kimi tərcümə edilir. Müəllif Təklə-Məkan onimini həmin ərazidəki Barsakkelmez toponimi ilə müqayisə edir. Təklə-Məkan coğrafi adını tədqiqatçı bütövlükdə “ölü yaşayış yeri” kimi izah edir. Sonra o, S.Qedin adlı müəllifə əsaslanaraq Toxaristan ərazisindəki Təklə kəndini Çin tələffüzündəki Tu-xo-lo sözü ilə eyniləşdirir. Müəllif Xotan yaxınlığında Təklə adlı çox da böyük olmayan bir kəndin də adını çəkir. E.Murzayev yazır ki, E.Tenişev Təklə-Məkan coğrafi adının etimologiyasını “unudulmuş, başlıbaşına buraxılmış yer” kimi izah etmişdir (194.176). Bu izahatdan başqa, Orta Asiya ərazisindəki *təklə// təklə* köklü toponimləri zootoponim kimi izah edənlər də olmuşdur. Belə ki, Q.Konkaşpayev “Qazaxıstanın coğrafi adlar lüğəti”ndə Təkəli toponimini “keçilərin sulandığı, su içdiyi yer” kimi izah edir (188.112). R.A.Aqeyeva Qazaxıstan ərazisindəki *Təkəli* hidronimini qazax dilində “keçilər yeri” kimi mənalandırır. Müəllif yazır ki, Cünqar və Alatay rayonunda çoxlu miqdarda vəhşi dağ keçisi vardır ki, onlar əsasən, çətin keçilən hündür dağlıq ərazidə yaşayırlar (163.21). Min Təkə oronimini izah edən E.Murzayev “min” sözünün çoxluq, “təkə” sözünün vəhşi dağ keçisi mənasını ifadə etdiyini yazır (195.103-104). Alma-Ata vilayətinin Narıngöl rayonundan axan Tekes dağ çayının adını T.Omırzakov A.A.Abdrixmanova əsaslanaraq “saysız-hesabsız, çoxlu dağ keçisi” kimi izah etmişdir (197.214-217). Bu kimi etimoloji izahlara baxmayaraq, *təklə//təhlə//təkə* sözünün iştirakı ilə yaranan onomastik vahidlərin çox geniş bir arealda yayılması bu adın etnonim mənşəli olmasını göstərir. XIX əsrdə Qafqazda 11 *Təklə* kəndi olmuşdur (198.241). Qərbi Azərbaycanda Dərələyəzdəki Təhlə düşən yurd oronimindən başqa, İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində Təkəköy kəndi, Novobayazid qəzasında Təkəli kəndi və Təkəli dağı, əvvəllər Borçalı qəzasına aid olan, hal-hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisində olan Təhlə kəndi (28.385), Şimali Azərbaycanda Təhlə

(Bərdə), Təklə (Ağsu, Cəlilabad, Goranboy, Kürdəmir, Qobustan, Masallı), Təklə Mirzəbaba (Qobustan) kəndləri (8.261), Təklə dərəsi (Masallı), Təklə dağı, Təklə təpəsi, Təklə diki, Təklə dərəsi (Cəlilabad) oronimləri (107.159), Gürcüstanda Ağ Təhlə və Qara Təhlə kəndləri (Qardabani (Qarayazı)) (Bu oykonimləri araşdıran M.Çobanlı yazır: “Ağ Təklə və Qara Təklə oykonimlərinin birinci komponenti “ağ” qədim türk dilində “kiçik”, “qara” qədim türk dilində “böyük” mənasında işlənmiş sözlərdən, ikinci komponent isə Təklə etnonimindən ibarətdir. Beləliklə, aydın olur ki, Ağ Təklənin ümumi mənası Kiçik (Bala) Təklə, Qara Təklənin ümumi mənası Böyük Təklə deməkdir” (41.29)), Təkəli kəndi (Marneuli), Türkiyədə Tekke, Tekkeköy, Teke, Teke dağı, Cənubi Azərbaycanda Təkəli, Təkə oykonimləri (210.206), Qazaxıstanda Tekebay, Tekebaybulak, Tekebaylağan, Kara-Teke toponimləri (62.272), Başqırdıstanda Təkə Huyğan çayı (221.217) və başqa onomastik vahidlər *təhlə//təklə//təkə* etnonimini əks etdirir.

Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış **Kəngərli yeri** etnononimi də böyük maraq doğurur. *Kəngərli yeri* oronimi Dərələyəzin Gülüstan (İtqıran, İmarət) kəndi ərazisindədir. Oronim qədim türk tayfalarının adlarını əks etdirən *kəngər* etnonimi əsasında formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Dərələyəzə çox yaxın bir məsafədə, Şahbuz rayonu ərazisində Biçənək aşırımı adlı oronim vardır. Dərələyəz toponimlərini tədqiq edərkən ona yaxın ərazilərdəki toponimlərə də nəzər salmaq zəruridir. Bu iki etnononimi birlikdə nəzərdən keçirməyimiz təsadüfi deyil. Çünki, tədqiqatçıların fikrincə, *kəngər* etnonimi *peçeneqlərin (biçənəklərin)* bir hissəsinin adıdır (178.102). Ümumiyyətlə, hər iki etnonim və bu etnonimlər əsasında yaranmış etnotoponimlər, etnohidronimlər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və kifayət qədər fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Hələ Fəzlullah Rəşidəddin “Oğuznamə”də bu tayfa haqqında yazırdı ki, başqa bir qəbilə isə düşmənləri darmadağın edərək qəniməti (olcay) müvəffəqiyyətlə ələ keçir-

di, lakin onları daşıyıb aparmalı olan yük heyvanları gəlib çatmamışdılar və onlar arabalar (kanqlı) düzəldilər. O vaxta qədər təkər yox idi və arabanı ilk dəfə onlar icad etdilər. Lazım olan yükləri və ələ keçirdiklərini onlara yükləyib apardılar və bu səbəbdən Oğuz onlara kanqlı, yəni “arabaya sahib olanlar” adı verdi (222.29). M.H.Vəlili (Baharlı) da kəngər etnoniminin yaranması ilə əlaqədar üç müxtəlif etimoloji izah – rəvayət göstərmişdir; üçüncü izahatda belə bir fikir səslənir ki: “Həsən Əta xəngər sözünü iki sözün birləşməsindən ibarət bilir ki, hiyuneğ-uqr; hiyun-qar; hiyun avar sözlərindən ibarətdir. Bu müvərrixin fikrinə iştirak etmək (şərik olmaq) lazım gəlsə, biz kəngərliləri hun ilə uqların və ya avarların və qeyrilərinin qarışmasından ibarət bilməliyik. Haman müvərrixin dediyinə görə, kəngərlilərdən və ya xəngərlilərdən peçeneqlər ayrıldılar. İtili (Volqa çayı) keçib, İtil ilə Don nəhri arasında yaşamağa başladılar” (156.42). XIX və XX əsr tədqiqatçılarının əksəriyyəti bəzi qədim və orta əsr mənbələrinə söykənərək kəngərliləri qədim hun tayfalarından biri kimi qeyd etmiş və başqa türkdilli tayfalar kimi onların da Qafqaza, həmçinin Azərbaycana bizim eramın I-IV əsrlərində gəlməsini qeyd edirlər. Bu fikri müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti təsdiq edir.

Q.Qeybullayev *kəngər* tayfalarının tarixən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşması barədə belə bir fikir irəli sürür ki, kəngərlər Zaqafqaziyada iki regionda: Qərbi Albaniyada – Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd ərazilərdə və Naxçıvanda yaşayırdılar. Zaqafqaziyada kəngərlərin yaşaması barədə ilk məlumatlar V əsr erməni mənbələrində verilir. Bu mənbələrdə *kəngər//kəngərli* tayfaları haqqında verilən məlumatları nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Zaqafqaziyada, daha dəqiq qərbi Albaniyada türkdilli kəngərlər eramızın ilk əsrlərindən məlumduurlar. Lakin onların buraya gəlmə vaxtı dəqiq deyil. Belə bir fikir vardır ki, onlar eramızın ilk əsrlərində hunlarla birgə gəliblər. Q.Qeybullayevin fikrincə, *kəngər* və *kəngli (kanqlı)* etnonimləri öz adını Kanq vilayətinin (b.e.ə. II

əsrə Sırdərya ərazisindəki Kanqyuy dövləti) adından almışdır. Kəngər etnonimi kanq/kəng kökündən və türkcə ər-“kişi”, “döyüşçü” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır (178.102-103). Kəngərli tayfa birləşməsinə daxil olan nəsillər haqqında ilk məlumatlar XIX əsrin 30-cu illərinə aiddir: yurdçu, cümşüdlü, qaraxanbəyli, ağabəyli, cığataylı, qaracallı, bilici, qarabulaq, kecələr, pərvanlar, iləbanlı, əlixanlı, ərəfsalı, seleyka, qızıllı-pirhəsən, qızılqışlaq, kalfir, qarabağlar (177.68). İ.Şopen (XIX əsrin ortaları) kəngərlilərin aşağıdakı nəsil bölmələrini sadalayır: yurçu, qızıllı, sarbanlar, xalxallı, pirhəsənli, Salağlı, ağabəyli, qarabağlar, cağatay, qaraxan, hacılar, cəmşidli, bilici, qızılqışlaq, qurtlar, qaradolaqlı, şabanlı, kəlfir, ərəfsəli, qaracallı, qarakövsərli, pənahlı, sofulu, bəydili, əliəkberli, didivarlı, bolqarlı, kürdmahmudlu, əliyanlı, ziyadlı, bərgüşadlı (225.537). Göründüyü kimi, kəngərlilərin arasında müxtəlif türk tayfaları (bolqarlı, bəydili, cağatay, qurt və b.) olmuşdur. Kəngər tayfasından başqa, bu tayfaya daxil olan bir sıra nəsillərin adları da (cığataylı/cağatay, daylar və b.) Dərələyəz mahalı ərazisindəki bir sıra toponimlərdə (Cığatay kəndi, Daylaxlı kəndi və b.) öz izlərini saxlamışdır. Ümumiyyətlə, Dərələyəz mahalının kəndlərində yaşayan əhalinin böyük bir qismi də kəngərli tayfalarındandır.

Dərələyəz mahalından başqa, *kəngər* etnoniminə Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlinir: “Kanqar//kəngər – qədim Quqar ölkəsinə daxil olan mahal və dağ adıdır. Erməni tarixçisi Xorenasinin salnaməsində belə xatırlanır: “...Şaranın oğlu Quşar vərəsəlik kimi Qaranlıq dağı – Kanqark ölkəsinin və Çavax ölkəsinin yarısını aldı”. Lazar Parpetsi də (V əsr) kəngərlilərdən danışarkən Kəngər dağı, Kəngər düzü haqqında məlumat vermiş, həmin ölkələrin İberiya ilə sərhəd olduğunu bildirmişdir. Doğrudan da, hal-hazırda Ağbabanın Qızılqoç rayonunda belə bir dağ (Gürcüstan sərhədində) vardır. Azərbaycanlılar Kəngər, ermənilər isə Kankar ler (dağ) deyirdilər (20.44).

Kəngər etnonimi Azərbaycan Respublikası ərazisində də bir sıra oykonim və oronimlərin tərkibində qalmışdır: Bala Kəngərli kəndi (Kürdəmir), Bala Kəngərli kəndi (Tərtər) (8.205), Böyük Kəngərli kəndi (Kürdəmir) (8.208), Kəngərli kəndi (Ağdam), Kəngərli kəndi (Tərtər) (8.231), Qızıl Kəngərli (Ağdam) (8.240), Salahlı Kəngərli (Ağdam) (8.254). Bundan başqa, Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2003-cü ildən Kəngərli rayonu yaradılmışdır. Naxçıvanda kəngərlilər haqqında məlumat verən N.Quliyev qeyd edir ki: “Xanlıq dövrünə qədər olduğu kimi, bilavasitə xanlıq dövründə də Naxçıvan əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Xanlıq dövrünün sonunda aparılan kameral təsvir zamanı Naxçıvanda kəngərli türk tayfasının üstün yer tutduğu aydın olmuşdur” (102.58). Bu inzibati rayona daxil olan Şahtaxtı, Qıvrak, Xok, Qarabağlar və s. kəndlərinin əhalisinin demək olar ki, hamısı kəngərli tayfasına aiddir. Bu kəndlər Dərələyəzin qonşuluğundadır.

M.H.Vəlili (Baharlı) kəngərlilərin Azərbaycanda məskunlaşdığı yerlər haqqında belə məlumat verir ki: “Hal-hazırda (XX əsrin əvvəli – S.S.) Azərbaycan daxilində, xəngərlilər (kəngərlilər – S.S.) bir neçə qəbiləyə ayrılmışlar ki, onlardan başlıcaları kəngərli, qarapapaqlı və ya qarabürklü, çayırılı və başqa xırda qəbilələrdir. Onların qəzalarda oturduqları məhəllələr bunlardır: Göyçay qəzasında – Kəngərli, Qarabürk; Cavanşir qəzasında – Kəngərli Şirxana, Qızıllı Kəngərli, Salahlı Kəngərli, Çayırılı; Şuşa qəzasında – Kəngərli (2), Kəngərli Pirhəsənli; Naxçıvan qəzasında – Naxçıvan şəhəri; Şahtaxtı, Kəngərli (2); Şamaxı qəzasında – Çayırılı, Təzə Çayırılı; Qazax qəzasında – Qarapapaq (156.42).

Kəngərli etnonimi Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndinin şimal-şərqində Kəngərli dağı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda Kəngərli düzü oronimlərində qalmışdır (107.147). “Hazırda Ermənistanın Qukasyan rayonunda olan dağ, indi də öz adını – Kəngərlər dağı adını sax-

lamışdır. Cənubi Azərbaycanda Qum yaxınlığında Kəngərli, Ermənistanın Əzizbəyov rayonunda (Dərələyəz – S.S.) Kəngərli dərəsi, İberiyada Kanqarak və s. toponimlərdə rastlaşmaq olar” (84.41-42). Dərələyəzə həmsərhəd olan Kəlbəcər və Göyçə mahallarının sərhədində Alagöllər deyilən yerin cənubunda da Kəngərli dərəsi deyilən böyük bir ərazi var.

Areal türk onomastik vahidlərini araşdıran N.Əsgərov qeyd edir ki: “Kanq onimi ilə Kanqar onomastik vahidi arasında sıx yaxınlıq olması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir. Ancaq bu söz hər yerdə öz həqiqi kök morfemi olan “kan”, “kanq” formasını qoruyub saxlamışdır. Söz Sibir, Mərkəzi və Şərqi Asiya xalqlarının dillərində məşhur olub, “çay” anlamında başa düşülür (62.125).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Dərələyəz mahalı ərazisindəki Qanlı oykonimi də bu etnonimi əks etdirir (136.350-351). Eyni bir ərazidə həm Qanlı oykoniminin, həm də Kəngərli yeri oroniminin olması həmin tayfaların qədim dövrlərdən bu yerlərdə məskunlaşmasını bir daha sübut edir.

Dərələyəz ərazisindəki ən maraqlı etnooronimlərdən biri də Gədikvəng kəndi ərazisindəki **Qazaxlar yurdu** və Sallı kəndindəki **Qazax dərədir**. Bundan başqa, Qərbi Azərbaycan ərazisində Kasax çayı da vardır: “Mənbəyini Ələyaz və Pəmbək dağlarından alır və Araza tökülür. Uzunluğu 89 km. Erməni mənbələrində 1674-cü ildən adı çəkilir. Çayın axdığı dərə də “Kasax dərəsi” adlanmışdır. (Çayın sol sahili XIX əsrdə Azərbaycan türkləri arasında “Uğuz yurdu” adlanırdı). Abaran rayonunda Kasax adlı kənd vardır” (28.289). Bu adların əsasında *qazax* etnonimi durur.

Belə bir fikir mövcuddur ki, *qazax//kasax* etnonimi qıpçaqlar arasında XI əsrdən tez olmayaraq yaranmışdır. Lakin Arandakı Kazax yaşayış məntəqəsi IX əsr ərəb müəllifləri tərəfindən VII əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar xatırlanır: əl-Kufidə - Kasak, ibn Xordadbehde - Kisal. Əl-Balazurinin məlumatına görə, Kasal təxminən VII əsrin 30-cu illərinin

ortalarında ərəb canişini Mərvan ibn Məhəmməd (732-744) tərəfindən sahnıdır, xəzərlərlə və yerli tayfalarla mübarizə zamanı hərbi düşərgə kimi istifadə olunmuşdur... Bu onu göstərir ki, qazaxlar//kazaxlar burada VII əsrə qədər artıq yaşayırdılar (178.41). “Qazaxlar və ya qasuları da Xəzər nəslindən hesab edirlər. Onlar çox qədim zamandan xəzərlərin yerlərini tutmuşdular. Qazax kəlməsi türkcə qaçaq sözündən çıxmışdır və sonra “qazax” şəklini almışdır. Qaçaq elə şəxsə deyirdilər ki, öz yurdunu və öz qəbiləsini atıb başqa ölkələrə gedirdi” (156.37). Bu fikir həqiqətdən nə qədər uzaq olsa da, bir sıra tədqiqatçılar *qazax//kazax* etnonimini araşdırarkən məhz bu etimoloji izahı doğru saymışlar.

Qazax//qazaq etnonimini ətraflı araşdıranlardan biri də M.Seyidov olmuşdur. O, bu etnonimlə bağlı 20-dən artıq tədqiqatçı və alimlərin (P.Butkov, V.V. Radlov, Vamberi, Pave-de Qurteyl, Qombos, Ramstenu, A.N. Samoyloviç, S.K. İbrahimov, P.A. Falev, N.İ. Veselovski, A.N. Çuloşnikov, M.Tınışpayev, N.Y. Marr, V.V. Bartold, A.Levşin, A.N. Bernştam, X.M. Adilqireyev, V.R. Şaxmatov, M.B. Axincanov, S.V. Yuşakov, Q.F. Blağova, A.T. Kaydarov, E.K. Koyçubayev, V.İ. Abayev, V.Q. Hacıyev və b.) fikirlərini nəzərdən keçirmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki: “araşdırıcılar başlıca olaraq, sözün mövcud “yurdsuz”, “evsiz”, “avara”, “yüngül silahlanmış döyüşçü”, “quldur”, “muzdlu, atlı döyüşçü” və s. anlamlarını vermişlər. Bir sıra araşdırıcılar “qazağ”ın “qaz-aq” (yəni “ağ qaz”), A.T.Kaydarov və E.K.Koyçubayev isə “az” və “saq” etnonim tərkiblərindən ibarət olduğunu söyləmişlər... bizcə, “qazaq” – “qaz” və “aq” komponentlərindən ibarətdir” (146. 103). A.Bayramov da Alakas oronimi və həmin dağın yamaclarından mənbəyini alan Kasak hidronimi haqqında danışarkən, bu adların tərkibindəki kas leksemini xəzərlərlə bağlı etnotoponim hesab edir və qeyd edir ki, həmin ərazilərə yaxın olan Sürməlidə də Kasakənd adlı oykonim kaslar – xəzərlərlə bağlıdır (20.94).

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “q-k” və “z-s” səs əvəzlənməsi tez-tez rast gəlinən haldır. Belə ki, “qazax//qazaq” sözünün tərkibindəki “qaz” “kas//xəz” etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır, “uca, yüksək” mənasını verir; sözün ikinci komponenti “ak//ax” isə cəmlilik, topluluq anlayışını bildirir.

Ümumiyyətlə, *xəz//kas//qaz//quz//uz//ğuz* etnonimi əsasında yaranmış toponimlərə Dərələyəz ərazisində bir neçə yerdə rast gəlinir ki, bunlardan biri də Heşin kəndi ərazisindəki **Oğuz üzü kaha** oronimidir. Məlumdur ki, oğuzlar Azərbaycan xalqının soy-kökündə duran ən başlıca tayfadır. Bu səbəbdən *oğuz* etnoniminə bu və ya digər fonetik fərqlərlə respublikamızın ərazisində, o cümlədən azərbaycanlıların yaşadığı tarixi torpaqlarımızda bir sıra toponimlərin – oykonim, oronim və hidronimlərin adında rast gəlirik. Abşeron yarımadasında Yaylaq oğuz oronimi, Şərurda 2 Oğuzdaşı oykonimi bu qəbildəndir. L.Məmmədova Şirvan ərazisindəki toponimlərdən danışarkən *oğuz* etnonimi ilə bağlı Uğuz düzü, Uğuz yurdu, Uğuz bulağı, Oğuz yurdu adlarını göstərir (108.75). Azərbaycanın müxtəlif yerlərində olan Qız qalalarını da bir sıra tədqiqatçılar *quz//oğuz* qalaları hesab edirlər. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra Vartaşen rayonunun adı dəyişdirilərək Oğuz adlandırılmışdır.

Qərbi Azərbaycanda *oğuz* etnonimi əsasında formalaşmış yer adları haqqında “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə belə məlumat verilir: Oquzbatır – İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Oğuz Bahadır adından fonetik formadır. Oğuztaş – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd. “Oğuz qayası” mənasındadır. Oğuz etnonimini əks etdirir. XIX əsrdə Qars əyalətində Oğuzlu və həmin əyalətin Ərdahan dairəsində Uğuz toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Öküzbulaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Tezxab

kəndindən yaranmış məntəqənin adıdır. Əsli Oğuzbulaq. Öküzdağ – İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı. Əsli Oğuzdağ. 1728-ci ilə aid mənbədə Oğuz-Taş kimidir. Azərbaycanın Gədəbəy və Tovuz rayonlarında Öküzdağ, Laçın rayonunda Öküz qayası, Masallı rayonunda Öküz dərəsi (Ərkivan k.), Lerik rayonunda Öküz təpəsi (Andurma k.) və s. adları ilə mənşəcə eynidir. Oğuzdağ adının təhrifidir. Öküzlü – İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı. XIX əsrin sonlarından sonra kəndin adı mənbələrdə çəkilmir. 1728-ci ilə aid mənbədə kəndin adı Oğuzludur. XIX əsrdə Qars əyalətinin Qars dairəsində Oğuzlu kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Öküzlü – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı. Oğuzlu adından təhrifdir (28.349,352). “Əfqanıstan ərazisində iki sahədə oğuz coğrafi adı qeydə alınmışdır: Oğuz kəndi – Məşriqi vilayətində, Oğuz kənd – Bəlxədə” (46.147).

“Türkiyə ərazisində Oğuz adını yaşadan onomastik vahidlər diqqəti cəlb edir. Oğuz iki bölgədə, Oğuzlu və Oğuzlar yaşayış məntəqələri. Kırım ərazisində X.F.İsxakova Oğuztobe oronimi haqqında məlumat verir. O, bu dağ adının aşağıdakı yazılış variantlarını vermişdir: Oquz-Tobe // Oquz Tebe // Oquz Tepa // Oquz Tepe. N.İ.Lezina yenə Kırım ərazisində Əski-Dağ yamacının qərbində Oğuz-Baqlan adlı təbii mənzərənin adını çəkir. Q.K.Konkoşpayev Qazaxıstan ərazisində Oğuzçay hidronimi haqqında məlumat verir. O, bu çayın semantikasını “Öküz çayı” (Oquz say, çay yarpağı) kimi mənalandırır (62.221).

Oğuz etnoniminin etimologiyası haqqında çox müxtəlif mülahizələr olmuşdur. Oğuz adını “öküz”, “su, çay”, “ağız südü”, “işıqlı, ağ”, “dan yeri, dan tanrısı”, “tayfa, qəbilə”, “insan, kişi”, “ox”, “əbədi, ilkin, müdrik, ulu, hər şeyi bilən” və s. mənalar bildirdiyini göstərən tədqiqatçılar bu etimoloji izahlardan hansına üstünlük verilməsi barədə vahid bir fikrə, rəyə gələ bilməmişlər. Lakin bir sıra tədqiqatçılar (A.N.Kononov, L.Qumilyov, F.Sümər, Y.Nemet, F.Zeynalov və b.) oğuz sözünün “oq//ok” və “uz” hissələrindən ibarət olmasını,

“oq//ok” sözünün tayfa, qəbilə mənası ifadə etməsini, “uz” hissəsinin isə cəmlilik şəkilçisi olmasını bildirmişlər. Bu fikirlə bağlı M.İ.Yusifov qeyd etmişdir ki, “Son tədqiqatlarda oğuz sözünün oğ komponentinin tayfa, xalq, uz komponentinin isə qədim cəmlilik əlaməti kimi qəbul edilməsinə meyl göstərilir. Bizə elə gəlir ki, ilk komponent oğ tayfa və qəbilələrə aid damğa anlayışı bildirir. Uz komponenti isə qədim cəm şəkilçisi yox, məhz tayfa mənası daşıyır” (160.109). Bu fikirdə həqiqət vardır. Fikrimizcə, oğuz etnoniminin ikinci komponenti olan “uz” hissəsi qədim “as” etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır: ok+as – as tayfası mənasını ifadə edir. Bu ən qədim türk etnosu xalqımızın tarixi torpaqlarının hər yerində, o cümlədən də Dərələyəz mahalının toponimlərində öz izlərini saxlamışdır.

Dərələyəzdəki məşhur Vers dağının adı da etnonimdən törənmişdir. Belə ki, adın əsasında *varsaq//arsaq* etnonimi durur: “...bu əvvəlcə varsaqdağ // vərsaqdağ formasında olmuş, sonra ixtisar olunaraq Versdağ, Vers dağı formasına düşmüşdür” (118.449). Bu toponimi tədqiq edən H.Mirzəyev tədqiqatçıların bu adla bağlı fikirlərini təhlil etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu tayfa eramızın IV-V yüzilliklərində Azərbaycanda və ətraf ərazilərdə məskunlaşmış və öz adını coğrafi adlarda yaşatmışlar. Varsaq // Arsaq etnonimi mürəkkəb quruluşa malikdir: “ar” və “saq” komponentlərindən yaranmışdır. İkinci “saq” komponenti əski türkdilli qəbilələrləşməsinin adı ilə bağlıdır. “Arsaq” sözünün birinci hissəsi – “ar//ər”, demək olar ki, bütün türk dillərində “igid”, “kişi”, “qırmızı” mənasındadır. “Ər” sözün ikinci hissəsinin fonetik səslənməsinə uyğunlaşaraq “ar” şəklində işlənmişdir” (146.43).

Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki Xalaclar yurdu, Əyricə yaylağı, Təhlə düşən yurd, Kəngərli yeri, Qazaxlar yurdu, Qazax dərə, Oğuz üzü kaha, Vers dağı oronimlərinin tədqiqi göstərdi ki, bu oronimlər qədim

türk tayfa adları olan xələc//xalac, təhlə//təklə, kəngər, qazax//kasak, oğuz, varsaq//arsaq etnonimləri əsasında yaranmışlar.

2.1.2. Antroponimlərdən törənən oronimlər: Dərələyəz mahalındakı oykonimlər kimi, oronimlərin də formalaşmasında antroponimlər geniş şəkildə iştirak etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər qruplara nisbətən, antroponimlərdən törənən oronimlər miqdarına görə çoxluq təşkil edir. Belə ki, Dərələyəz ərazisində qeydə aldığımız antroponimlərdən törənmiş oronimlərin sayı 400-dən çoxdur. Onların birinci komponentləri şəxs adı – antroponim, ikinci komponentləri isə ərazinin relyef quruluşunu əks etdirən müxtəlif sözlərlə (topoformantlarla) ifadə olunur. Bu topoformantlardan dağ (Abduləsər dağı), dərə (Əli dərəsi), təpə (Qurban təpəsi), qaya (Gəncimalı qayas), yal (Məmərza yalı), kaha (Əlinin kahası), düz (Səfi düzü), gədik (Zamanın gədiyi), güney, quzey (Vəli güneyi, Qaraxan quzeyi), çinqıl (Hüseynalı çinqılı), biçənək (Məhəmmədəli biçənəyi), yer (Sultanın yeri), aşırım (Biniş qəbri aşırım), kalafa (Mirzənin kalafası), yurd (Fətəli yurdu), meşə (Abtalıb meşəsi), yol (Əlidərəsi yolu), arxac (Vəlibəy arxacı), dem (Rəfinin demi), çeyil (Abduləlinin çeyili), göz (Xıdırın gəzi) və s. misal göstərmək olar. Bunlardan başqa antroponim əsasında yaranmış oronimlərdən başqa, Dərələyəz mahalı ərazisində *Səfi binəsi (Axta)*, *Hacı Qasımlı zolağı (Ardaraz)*, *Məmməd Həsənin yoncalığı (Çivə)*, *Həsənalı zağası (Ertiş)*, *İsmayılın yastanası (Ələyəz)*, *İbişin söyüdlüyü (Gülüdüzü)*, *Təhməzin bərəyəsi (Gülüdüzü)*, *Calalın qumu (Gülüdüzü)*, *Hüseynin qumu (Gülüdüzü)*, *Əsdanın yolyənəni (Gülüdüzü)*, *Bəylərin yolaşanı (Gülüdüzü)*, *Alışan qoruğu (Heşin)*, *Mahmuddu yaylağı (Horbadığ)*, *Namazın şumu (Hosdun)*, *Qanlı Eyvaz ağacı (Hosdun)*, *Hacıəsədin mağarası (Qalaser)*, *Kalbahüseyn dolayısı (Qoduxvəng)*, *Həsən qayasının başı (Qoduxvəng)*, *Cəlilin şamı (Qovuşuq)*, *Vəlibəy yaylağı (Qozulca)*, *Hüseynin çöpləri (Məmərza)*, *Təhməzin bərəsi (Nəbilər)*, *Pərinin armudluğu (Nəbilər)* kimi oronimlər də qeydə

alınmışdır ki, bunlar da ismi birləşmə modelində formalaşmışdır.

Dərələyəz mahalı ərazisində antroponimlərdən törənərək feli birləşmə modelində olan oronimlərə də rast gəlirik: *Məmmədəli əkən (Heşin)*, *İbrahim əkən (Qovuşuq)* və s.

2.1.3. Hidronimlərdən törənən oronimlər: Dərələyəz mahalı ərazisində xeyli miqdarda oronimlər vardır ki, bunlar hidronimlər əsasında yaranmışdır. “Dil və onun daşıyıcılarının tarixini, tarixi coğrafiyasının, etnoqrafiyasının və s. məsələlərini həll etməkdə hidronimlər mühüm vasitələrdəndir. Bu və ya başqa ərazinin (hidronimik səciyyəsinə) su hövzələrinin və su mənbələrinin bütöv şəkildə qeydə alınması vacib məsələdir. Hər bir ölkənin hidronimləri mürəkkəb tarixi inkişafın nəticəsi olub müxtəlif qədimlik dərəcəsinə malik, müxtəlif mənşəli qat və mərhələlərdən ibarətdir” (85.111).

Hidronimlər oronim yaradıcılığında da məhsuldar iştirak edir. Dərələyəzin hidrooronimlərini yaranma yollarına görə, əsasən, iki növə ayırmaq olar: morfoloji yolla əmələ gələn hidrooronimlər (Novlar, Kəhrizli və s.); sintaktik yolla əmələ gələn hidrooronimlər (Sulu dərə, Çay arxac və s.).

2.1.4. Oronimlərdən törənən oronimlər: Oronimlərin coğrafi landşaftın ayrı-ayrı obyektlərinin, torpağın üst qatının relyef quruluşunun adlarını bildirməsi məlumdur. Dərələyəz mahalı ərazisinin oronimlərini araşdırarkən məlum olur ki, onların bir qismi relyef bildirən sözlər və adlar əsasında yaranmışdır. Yəni bu adları oronimlər əsasında yaranmış oronimlər və ya oronimik oronimlər adlandırmaq bilirik. Bu qəbildən olan adları iki qrupa ayırmaq olar:

I. Müəyyən bir oronim digər oronimin yaradılmasında iştirak edir: *Ağ yarğan - Ağ yarğan dağı*, *Pələng dərəsi - Pələng dərəsi dağı*, *Dik daş - Dik daş dərəsi*, *Göy kab - Göy kab çinqılı* və s.

II. Coğrafi obyektlərin tipini bildirən terminlər oronimlərin adlandırılmasında iştirak edir: *gədik*, *çinqıl - Gədik*

çinqılı; dağ, arxac – Dağ arxac; dərə, yer – Dərə yerləri; yazı, yurd – Yazı yurdu; yarğan, dərə - Yarğan dərəsi və s.

Bu oronimlərin komponentləri, adətən, dağ, dərə, təpə, yarğan, qaya, daş, yol, yal, gədik, dolay, zağa, kaha, qobu, yayla, çayır, biçənək, arxac, yataq, ağıl, kalafa, çala, çökək, çuxur, tap, taxta, binə, çinqıl, yastana, örüş, yazı, kaha, tala, göz və s. sözlərdən ibarət olur.

2.1.5. Zoonimlərdən törənən oronimlər: Zoonimlərdən törənən oronimlər də Dərələyəz toponimləri arasında kifayət qədərdir. “Heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında düzələn toponimlər zootoponimlər adlanır. Tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra yaşayış məskənləri, yer adları əmələ gəlmişdir” (105.331). Bu xüsusiyyət Dərələyəz zooronimlərinin bir qisminə aiddir, çünki bu qrupa daxil olan oronimlərin digər bir qismi vəhşi heyvan adları (*Qurd təpəsi, Pələnginin güneyi, Ayı çinqılı*), başqa bir qismi gəmirici və sürünənlər adlarını (*İlanlı dağ, Siçanlı yurd*), həşərat adlarını (*Gənəli yurd, Birəli dağ, Böcəkli yurd*), quş adlarını (*Bildirçinli yer, qaraquş qayası, Qaz kahası qayası, Humay quşun qayası* və s.) əks etdirir.

2.1.6. Fitonimlərdən törənən oronimlər: Dərələyəzin zəngin flora və faunası onun oronimlərində də əks olunmuşdur. Fitoonimlərin formalaşması həmin ərazidə olan bitkinin daha çox olması ilə bağlıdır. Oronimin adlandırılmasında bitkinin həmin ərazi üçün xarakterik olması əsas götürülür. Beləliklə, bitki adları əsasında oronim formalaşmış olur. Dərələyəz ərazisindəki fitoonimlər iki yolla yaranmışdır: morfoloji yolla (*Almalıq, Gərmaşovluq, Zirinclik, Gilənərli, Qarağac* və s.) və sintaktik yolla (*Çivişli yurd, Kolluq dərə, Qarağac dərəsi, Şam meşəsi, Həmərsünlüyün biçənəyi, Alçalığın dərəsi*).

Ümumiyyətlə, Dərələyəzin zəngin bitki aləmi oronimlərin adlandırılmasında da öz əksini tapmışdır.

2.1.7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimlər: Dərələyəz mahalı ərazisində bir sıra oronimlər vardır ki, bunlar müəyyən hadisə ilə əlaqədar olaraq yaranmışlar. Bu qəbildən olan oronimlərin birinci komponenti, yəni baş verən hadisəni əks etdirən sözlər feli sifət tərkibi ilə, ikinci komponentləri isə topoterminlərlə ifadə olunur: Qız ölənlər yaylaq (*Ayısəsi*), Xanpərinin ilan vuran dərə (*Ələyəz*), Təkəndürən qaya (*Ələyəz*), Qurban kəsilən dərə (*Qovuşuq*), Rus qırılan qaya (*Qovuşuq*) və s. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan adların böyük bir qismi topoterminsiz işlənir. Yəqin ki, yarandığı dövrdə bu oronimlər topoterminlə işlənmiş, sonradan danışıq prosesində topotermin ixtisara düşmüşdür. “Bir qisim mikrotoponimlərin birinci tərəfi feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Lakin belə mikrooronimlər əsasən, elliptik formada deyilir. Həm də bir tarixi hadisə ilə bağlı olur... Göstərilən mikrooronimləri araşdırarkən aydın olur ki, müəyyən bir kənd, bəzən də rayon ərazisində bu tipli mikrotoponimlər elliptik formada deyilir. Söhbətin hansı coğrafi obyektəndən getdiyi məlum olur” (20.105-106). Dərələyəzdəki *Usubölən (Ağkənd), Fatı uçan (Arınc), Palantökülən (Ərgəz), Kərimqaçan (Horbadığ), Zəncir itən (Qalaser), At ölənlər* və s. bu qəbildəndir. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Hər hansı şəxslə bağlı müəyyən hadisəni əks etdirən və coğrafi terminlə işlənən oronimlər: *Hüseynalı düşən yurd (Axta), Eyvaz düşən yer (Amağ), Rusölən güney (Axta), Qaçaq vurulan yurd (Amağ), Qız ölənlər yaylaq (Ayısəsi), Şamo vurulan yurd (Ayısəsi), Qızıyətərqaçan yer (Canı), Qız uçan qaya (Ertiş), Talib yatan dərə (Ələyəz), Xanpərinin ilan vuran dərə (Ələyəz), Fəro yatan dərə (Ələyəz), İsa yatan dərə (Ələyəz), Eyvaz düşən dərə (Ələyəz), Qızıyətərqaçan yurd (Gülüdüzü), Qızıyətərqaçan kövşən (Gülüdüzü), Qasımölən dərə (Gülüdüzü), Oruc ölənlər dağ (Herher), Zöhrə boğulan yurd (Herher), Qulu-boğulan kövşən (Hors), Baxşı ölənlər dərə (Hors), Qurbanölən*

dərə (Hors), Xəlil ölən kaha (Hors), Pəri ölən örüş (Hosdun), Məmmədölən yaylaq (İstisu), Məmməduçan qaya (İstisu), Həsənuçan qaya (İstisu), Qasımölən kövşən (İstisu), QurbankəsİLən kövşən (İstisu), Mehriölən kövşən (Kotanlı), Həlİmə ölən yer (Kotanlı), Haqverdi toyu olan yurd (Qabaxlı), Baxışuçan qaya (Qalaser), Əsgərölən biçənək (Qoduxvəng), Ağamalılar düşən yurd (Qoduxvəng), Qurban ölən qaya (Qoduxvəng), Xəlil uçan yer (Qovuşuq), Səməd düşən yer (Qovuşuq), Rus qırılan yer (Qovuşuq), Məmməd gedən yer (Sallı), Leyliqaçan biçənək (Terp), Uşaq qırılan dərə (Zeytə), Abbas ölən yer (Gülüstən).

Hər hansı şəxslə bağlı müəyyən hadisəni əks etdirən və coğrafi terminsiz işlənən oronimlər: *Nağı görüb (Ağkənd), Usubölən (Ağkənd), İsgəndər ölən (Arınc), Fatı uçan (Arınc), Səlimölən (Canı), Haqverdi olan (Canı), Məmmədəli döyülən (Canı), Şıxalıqorxan (çöl) (Çaykənd), Tükəzölən (dağ) (Çaykənd), Mehriölən (Ərgəz), İsgəndər əkən (Gülüdüzü), Məmmədölən (Herher), Zöhrəboğulan (Herher), Qızıyətərölən (Herher), Zeynəbçalan (Horbadiğ), Kərimqaçan (Horbadiğ), Hüseyn düşən (Horbadiğ), Zamanölən (Hors), Həsən çapılan (Hosdun), Məmməd ölən (Köçbək), Məmmədəli bəy ölən (Qabaxlı), Tutu qaçan (Qalaser), Seyidlər düşən (Qalaser), Novruzəli uçan (Qalaser), Qızıyətərqaçan (Qoduxvəng), Xuda Mədəd düşən (Qovuşuq), Xıdır ayı basan (Zeytə).*

Müəyyən canlı ilə bağlı hadisəni əks etdirən və coğrafi terminlə işlənən oronimlər: *Ayı ölən yaylağı (Ayısəsi), Qoyunbasan yurd (Ayısəsi), Maral vurulan qaya (Ayısəsi), Buzov qırılan yal (Gabut), Ayıbasan yer (Gendərə), İnəkölən kövşən (Gülüdüzü), Ayı ölən zağa (Gülüdüzü), Ayı ölən qaya (Gülüdüzü), Arı qonan qaya (Gülüdüzü), Ayıölən çınqılı (Gülüdüzü), Atölən kövşən (Qabaxlı), Qancıqölən kövşən (Qoduxvəng), Dəvə ölən biçənək (Qoduxvəng), At uçan biçənək (Qoduxvəng), Təkəndürən qaya (Ələyəz), İt qırılan yer (Sallı), Ayı ölən burun (Qovuşuq).*

Müəyyən canlı ilə bağlı hadisəni əks etdirən və coğrafi terminsiz işlənən oronimlər: *Eşşək ölən (Ərgəz), Qancıqölən (Gülüdüzü), Ayı ölən (Hors), At ölən (Köçbək), Ayı ölən (Qalaser), Eşşək uçan (Qoduxvəng), Qancıq ölən (Sallı).*

Müəyyən hadisə ilə əlaqədar yaranaraq coğrafi terminlə işlənən oronimlər: *Pultapılan kövşən (Ağkənd), İldırım düşən yer (Amağı), Tar gələn dərə (Ələyəz), Qazağ ölən yurd (Gomur), Şapa düşən yurd (Heşin), Canqurtaran dağı (Hors), Palantökülən yer (Horbadiğ), Saman tökülən qaya (İstisu), Qurban kəsİLən dərə (Qovuşuq), Güllə dəyən daş (Qovuşuq), Can qurtaran dağ (Heşin).*

Müəyyən hadisə ilə əlaqədar yaranaraq coğrafi terminsiz işlənən oronimlər: *Qabaq kəsİLən (Ayısəsi), Palan tökülən (Ərgəz), Mis tapılan (Gabut), Qılıncsınan (Gülüdüzü), Dağ dələn (Hors), Zəncir itən (Qalaser), Sutökülən (Qoduxvəng), İlgək itən (Sallı), Səbətkeçməz yol (Qabaxlı).*

Bunlardan başqa, Dərələyəz ərazisində *Dübür yatan düzənlik (Ələyəz), Qızıyətərqaçanın arxacı (Qabaxlı), Səlim ölən çınqılı (Qabaxlı), Qaradüşən qala biçənək (Qoduxvəng), Qurbanölən qəyən başı (Qoduxvəng), Qasım ölən dərənin kövşəni (Qoduxvəng), Sutökülənlər (Qovuşuq)* kimi müəyyən hadisə ilə bağlı müxtəlif quruluşlu oronimlər olmuşdur.

2.1.8. Oykoni mlərdən törənən oronimlər: Dərələyəz mahalının oykonimlərini əvvəlki fəsildə ətraflı şəkildə təhlil etdik. Lakin ümumilikdə Dərələyəz toponimlərini nəzərdən keçirdikdə, belə bir faktın şahidi oluruq ki, bir sıra oronimlər məhz oykonimlər – yaşayış məntəqələrinin adları əsasında formalaşmışlar. Adətən, yaşayış məntəqəsinə yaxın olan oronimlər həmin obyektin adı ilə adlandırılırlar. Digər üsullarla yaranan oronimlərə nisbətən, oykonimlər əsasında yaranan oronimlər miqdarına görə azdır. Oykoni mlərdən törənən oronimlərə Sallı dərə, Çivə yurdu, Qozulca dağı, Herher yalı, Əyricə aşırımı, İtqıran yurdu, Axta dərəsi və s. göstərə bilərik:

2.1.9. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimlər: Apelyativ leksikaya daxil olan elə sözlər var ki, onların xüsusi adyaratma imkanları daha genişdir. Bunlara əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər, bədən üzvlərini bildirən sözlər (baş, qaş, burun, göz, qol və s.), müxtəlif əşya adları və s. daxildir. Bu qəbildən olan sözlər müxtəlif coğrafi terminlərə qoşularaq oronimlər əmələ gətirir: *Daşlı güney (Axta), Qırmızı güney (Axta), Şor dərə (Ələyəz), Böyük düz (Ələyəz), Qızıl qaya (Ələyəz), Sarı qaya (Ələyəz), Uçuq qaya (Ələyəz), Sıvrıcaq daş (Ələyəz), Top daş (Ələyəz), Əyri tar (Ələyəz), Sandıqlar örişü (Axta), Yanıqlar örişü (Axta), Çölməklər kövşəni (Axta), Qumlar sahəsi (Axta), Daş arxacı (Axta), Daş dərəsi (Axta), Binə arxacı (Axta), Karvan yolu (Axta), Meşə yolu (Axta), Qazma yurdu (Axta), Meşə yalı (Axta), Kəllə qaya aşırımı (Axta), Çaxmaqlı biçənəyi (Almalı), Qala dərəsi (Amağ), Böyükbaş aşırımı (Amağ), Oğru binəsi (Amağ), Ağ qaya (Ardaraz), Qara qaya (Ardaraz), Həvşə yeri (Arınc), Qum yeri (Arınc), Pır təkəsi (Arınc), Qarama dərəsi (Arınc), Axund bağı (Arınc), Göy qəcal yaylağı (Ayisəsi), Orta təkəkli yurdu (Ayisəsi), Qala yurdu (Ayisəsi), Dəmyə yurdu (Ayisəsi), Gözəldərə dağ silsiləsi (Ayisəsi), Nahar qayası (Ayisəsi), Qarakav yeri (Bulaqlar), Şora kahəsi (Cam), Matəm ağacı dağı (Cul), Üç qardaş dağı (Çaykənd), Bəy torpağı (Çivə), Höruk yeri (Çivə), Ovçu yolu (Çivə), Ağ yer yoncalığı (Çivə), Dində yalı (Çivə), Boz qala yeri (Ertiş), Bayda dərəsi (Ertiş), Dəmirtepə dağı (Ələyəz), Qarasum yaylağı (Ələyəz), Qoşa arxaclar yaylağı (Ələyəz), Qala dərəsi (Ələyəz), Ov qayası (Ələyəz), Zağa qayası (Ələyəz), Təkəsi dəlik dağı (Ərgəz), Qazma yeri (Ərgəz), Uçuğun çinqillığı (Axta), Yanığın biçənəyi (Axta), Binənin biçənəyi (Axta), Pirin yalı (Axta), Kömürlünün yalı (Ardaraz), Zağanın ağzı (Ardaraz), Sarının başı (Ardaraz), Demin dərəsi (Arınc), Yanığın çinqili (Ayisəsi), Ağzıdarın kahəsi (Ayisəsi), Taxtaların yolu (Ayisəsi), Kəndin altı (Cam).*

2.2. Dərələyəz mahalı oronimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oronimləri quruluşca sadə (Vers, (Tap (Ağkənd), Gədik (Ağkənd)), düzəltmə (Kəngərli, Əyricə, Çıraqlı, Qaxaxlar, Xalaclar) və mürəkkəb (*Dərəbiçənək (Almalı), Daşaltı (Almalı), Başyurd (Almalı), Qaraqaya (Arınc), Dağarxac (Çaykənd)* və s. Bu adların əksəriyyəti, yarandığı dövrdə I növ təyini söz birləşməsi modelində olmuş, oronimik obyektin xüsusiyyətini, görünüşünü, yerləşdiyi ərazini və s. ifadə etmiş, sonralar topotermi – coğrafi nomen öz əvvəlki funksiyasını itirmiş və ümumilikdə oronimik obyektin adını bildirməyə xidmət etmişdir.) quruluşlu sözlərin topotermi ilə birləşməsi üsulu ilə yaranmışlar. Dərələyəz mahalındakı oronimlərinin formalaşmasında aşağıdakı morfoloji əlamətlər iştirak etmişdir:

2.2.1. -lı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: müxtəlif etnonimlərə -lı⁴ şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranan oronimlər: Soğanlı yaylağı, Çıraqlı dərəsi, Çıraqlı yurdu, Kəngərli yeri; müxtəlif antroponimlərə -lı⁴ şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranan oronimlər: Xıdırlı dərəsi, Paşalı yalı, Məhəmmədli yalı; müxtəlif hidroterminlərə -lı⁴ şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranan oronimlər: Kəhrizli yurdu; müxtəlif zoonimlərə -lı⁴ şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranan oronimlər: Bökəkli yurd, Siçanlı yurd, Kəklikli dərə, Siçanlı dağ, İlanlı dağ, Ayılı dərə və s. Bu qrupa daxil olan oronimlərin I komponentləri, bir qayda olaraq, zoonimlərə -lı (-li,-lu,-lü) leksik şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Bu şəkilçi sözlərə qoşularaq çoxluq, kəmiyyət, müəyyən bir əlamətə və keyfiyyətə malik olma və s. xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edir. Zoonimlərə artırılaraq oronim adlarında işlənən bu şəkilçi oronimik obyektin ərazisində həmin heyvanın, quşun, həşəratın və s. çox olmasını göstərir; -lı⁴ şəkilçisinin fitonimlərə artırılması ilə yaranan oronimlər: Yemişanlı (Axta, Almalı) – öriş adı, Qarağaclı (Axta), Tikanlı (Cul, Heşin), Gilənarlı (Gülüstən), Söyüdlü (Heşin, Hors, Qozulca), Cəvizli (Heşin),

İydəli (Heşin), Almalı (Hors), Fındıxlı (Hors), Moruqlu (Hors), Qanqallı (Zeytə).

2.2.2.-lıq⁴, -lıq+lar şəkilçisinin fitonimlərə artırılması ilə yaranan fitoaronimlər: *Gərməşovluq (Ağkənd), Armudluq (Ağkənd, Ələyəz, Nəbilər); Givişlik (Ağkənd), Zirinclik (Ardaraz), Əriklik (Arınc – bağ adı), Zəylik (Çaykənd), Yoncalıq (Çivə, biçənək adı), Almalıq (Gomur, Sallı), Tubulğalıq (Gomur), Çəvlik (kol – kosluq) (Heşin), İydəlik (Heşin, Qozulca), Həmərsünlük (Hors), Qəntəpərlik (Kotanlı), Kəvərlik (Kotanlı), Qamışlıq (Qabaxlı), Kartofluq (Qabaxlı), Göyəmlük (Qalaser), Qanqallıq (Qalaser), Alapalıddıq (Qalaser), Çatırrıx (Qoduxvəng), Almalıq (Qovuşuq), Qarağacılıq (Qovuşuq), Şamlıq (Sallı), Üzümlük (Sallı); -lıq+lar şəkilçilərinin fitonimlərə artırılması ilə yaranan fitoaronimlər: *Almalıqlar (Axta), Samanlıqlar (Arınc), Qarağacları (Gomur), Şamlar (Məmərza), Almalıqlar (Zeytə), Qırxbuğumlar (Köçbək).**

2.2.3. -çı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Quşçu dərəsi, Çanaxçı meşəsi.*

2.2.4.-lar² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: müxtəlif etnonimlərə -lar² şəkilçisinin artırılması ilə yaranan oronimlər: Xalaclar yurdu, Qazaxlar yurdu; müxtəlif antroponimlərə -lar² şəkilçisinin artırılması ilə yaranan oronimlər: Ağalar dərəsi; müxtəlif oronimik obyektlərə -lar² şəkilçisinin artırılması ilə yaranan oronimlər: Kalafalar, Yarğanlar, Talalar (örüş); müxtəlif hidroterminlərə -lar² şəkilçisinin artırılması ilə yolu ilə yaranan oronimlər: *Novlar (Ərgəz) – kövşən adıdır; Göllər (Gabut) – örüş adıdır; Novdar /dar – lar/ (Gomur) - örüş adıdır; Göllər (Horbadiğ) – yurd yeri; Arxlar (Köçbək), Alagöllər (Qoduxvəng).*

2.2.5.-an² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: Təhlə düşən yurd, Dəvəuçan yer, Təkəndürən qaya, Qız ölən yaylaq, Rus qırılan qaya, Zəncir itən, Usubölən, Palantökülən, Kərimqaçan, At ölən və s.

2.2.6.-dın⁴//-tın⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: Hosdun yurdu, Hosdun çinqılı.

2.2.7.-ca² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: Əyricə dağı, Əyricə yaylağı, Qozulca dağı, Şorca yeri.

2.2.8.-sız⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: Susuz yurd (Gabut), Susuz yurd (Horbadiğ).

2.3. Dərələyəz mahalının oronimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində qeyd etdiyimiz oronimlərin sintaktik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

2.3.1. Etnonimlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Dərələyəz mahalı ərazisində qeyd etdiyimiz etnoaronimləri sintaktik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

2.3.1.1. etnonimlərdən törənərək **I növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: Oğuz üzü kaha, Qazax dərə, Qısır dağı, Qısır yurd, Təhlədüşən yurd və s.

2.3.1.2. etnonimlərdən törənərək **II növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: Xaç düzü, Xaç dərəsi, Qazaxlar yurdu, Cığatay yurdu, Əyricə yaylağı, Əyricə dağı, Çıraqlı dərəsi, Çıraqlı yurdu, Xalaclar yurdu, Xalaclar arxacı, Kəngərli yeri, Vers dağı və s.

2.3.1.3. etnonimlərdən törənərək **III növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: Versin çinqılı.

2.3.2. Antroponimlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Dərələyəz mahalı ərazisindəki antroponimlərdən törənən oronimləri sintaktik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

2.3.2.1. antroponimlərdən törənərək **II növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər:

- I komponenti antroponim, II komponenti “dağ” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoaronimlər: *Hacı Həsənqulu dağı (Cul),*

Hacı Eyvaz dağı (Gomur), Şah Mirzə dağı (Gomur), Abdüləsər dağı (Heşin).

- I komponenti antroponim, II komponenti “dərə” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Əli dərəsi (Ağkənd), Kəblə Süleyman dərəsi (Ağkənd), Vəli dərəsi (Ağkənd), Yavər dərəsi (Ağkənd), Murtuza dərəsi (Axta), Alı dərəsi (Bulaqlar), Məmərza dərəsi (Çaykənd), Arzuman dərəsi (Ələyaz), Allahyar dərəsi (Gendərə), Ağalar dərəsi (Gomur), Allahverdi dərəsi (Gomur), Xıdırlı dərəsi (Gomur), Həsənalı dərəsi (Herher), Xudumoğlu dərəsi (Qovuşuq), Hacı dərəsi (Qozulca).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “təpə” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Qurban təpəsi (Canı), Murad təpəsi (Canı, Herher, Gədikvəng).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “qaya” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Gəncimalı qayəsi (Ərgəz), Novruz qayəsi (Gomur), Nəcəf qayəsi (Gomur), Məşədi qayəsi (Gomur), Murad qayəsi (İstisu), Kərimxan qayəsi (Məmərza).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “yal” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Paşalı yalı (Axta), Qaraxan yalı (Axta), Məmərza yalı (Arınc), İsa yalı (Gomur), Məmmədxan yalı (Gomur), Məhəmmədli yalı (Gomur).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “kaha” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Əsəd kahası (Qozulca), Qəribxan kahası (Məmərza), Şərəf kahası (Zeytə), Kalbayı kahası (Gülüdüzü).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “düz” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Səfi düzü (Köçbək).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “güney, quzey” coğrafi nomenləri ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Vəli güneyi (Ağkənd), Vəli quzeyi (Ağkənd), Qaraxan quzeyi (Axta), Şəyəldi güneyi (Sallı).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “çinqıl” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Nəbilər çinqılı (Gülüdüzü), Hüseynalı çinqılı (Qalaser), Məmmədrza çinqılı (Məmərza).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “biçənək” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Abbas biçənəyi (Amağu), Binnətali biçənəkləri (Ardaraz), Avas biçənəyi (Cul), Allahverdi biçənəyi (Gomur), Məhəmmədli biçənəyi (Gomur), Xudu biçənəyi (Gomur), Səfəralı biçənəyi (Horbadıg), Hacı Mehdi biçənəyi (Məmərza), Haj Həsən biçənəyi (Terp), Xıdır biçənəyi (Zeytə).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “kövşən” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Şərəf sultan kövşəni (Axta).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “yer” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Kalbay Nəbi yerləri (Gülüdüzü), İmamalı yeri (Gülüdüzü), Baxşalı yeri (Heşin), Hacı İsmayıl yeri (Kotanlı), Məhəmməd yeri (Qozulca), Molla Mirzə yeri (Zeytə).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “aşırım” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Biniş qəbri aşırımı (Zeytə).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “kalafa” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Məhəmməd kalafaları (Zeytə), Məmməd kalafaları (Zeytə).*

- I komponenti antroponim, II komponenti “yurd” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Seyid Məmiş yurdu (Ağkənd)*, *Fətəli yurdu (Ağkənd)*, *Binnətəli yurdu (Ardaraz)*, *Ağabəy yurdu (Arinc)*, *Pənəh yurdu (Ayisəsi)*, *Eyvaz yurdu (Ayisəsi)*, *Abbas yurdu (Gabut)*, *Hacıağa yurdu (Gendərə)*, *Vəli yurdu (Gendərə)*, *Şahhüseyn yurdu (Gomur)*, *Hüseynəli yurdu (Gomur)*, *Şahmirzə yurdu (Gomur)*, *Rəcəb yurdu (Gülüdüzü)*, *Murtuza yurdu (Gülüdüzü)*, *Mayılxan yurdu (Gülüstan)*, *Qaraxan yurdu (Gülüstan)*, *Hajfətulla yurdu (İstisu)*, *Kəbirri yurdu (İstisu)*, *Hacı Fərhad yurdu (Köçbək)*, *Şahbazlar çalası yurdu (Qabaxlı)*, *Ağamalılar yurdu (Qabaxlı)*, *Mahmıtdı yurdu (Qozulca)*, *Nəbi yurdu (Məmərzə)*, *Ağamirzə yurdu (Məmərzə)*, *Qurban yurdu (Məmərzə)*, *Bəyəli yurdu (Sallı)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “meşə” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Kəlbəsüleyman meşəsi (Ağkənd)*, *Sona çuxuru meşəsi (Heşin)*, *Abtalib meşəsi (Köçbək)*, *Hava meşəsi (Qovuşuq)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “yol” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Əlidərəsi yolu (Ağkənd)*, *Yavər kənd yolu (Ağkənd)*, *Seyidməmiş yolu (Ağkənd)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “arxac” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Məmi arxacı (Çivə)*, *Şahmirzə arxacı (Gomur)*, *Vəlibəy arxacı (Heşin)*, *Sultan arxacı (Qovuşuq)*.

2.3.2.2. antroponimlərdən törənərək **III növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər:

- I komponenti antroponim, II komponenti “dərə” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Şahbazın dərəsi (Axta)*, *Nəsibin dərəsi (Ayisəsi)*, *Mustafanın dərəsi (Ayisəsi)*, *Bən-*

dalının dərəsi (Ələyaz), *Hacının dərəsi (Ələyaz)*, *Köçərlinin dərəsi (Ələyaz)*, *Usubun dərəsi (Gülüdüzü)*, *Talibin dərəsi (Herher)*, *Qurbanın dərəsi (Hors)*, *Hacı Əmirastanın dərəsi (Qoduxvəng)*, *İsağın dərəsi (Qoduxvəng)*, *Səməndin dərəsi (Qovuşuq)*, *Şirinin dərəsi (Qovuşuq)*, *Qəmərin dərəsi (Qovuşuq)*, *Taharın dərəsi (Qovuşuq)*, *Bəhmənin dərəsi (Sallı)*, *Abbasın dərəsi (Ağkənd)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “qaya” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Süleymanın qayası (Qalaser)*, *Nərgizin qayası (Qalaser)*, *Həsənin qayası (Qoduxvəng)*, *Babanın qayası (Qoduxvəng)*, *Seyidin qayası (Qoduxvəng)*, *Təhməzin qayası (Nəbilər)*, *Xəliloglunun qayası (Nəbilər)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “kaha” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Şabazdarın kahası (Ayisəsi)*, *İmannarın kahası (Ayisəsi)*, *Əlinin kahası (Ayisəsi)*, *Allahverdilərin kahası (Ayisəsi)*, *Ağamirin kahası (Ayisəsi)*, *Mahının kahası (Gülüdüzü)*, *Məmmədalinın kahası (Gülüdüzü)*, *Əbülfəzin kahası (Qalaser)*, *Təhməzin kahası (Nəbilər)*, *İmamalılardan kahası (Nəbilər)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “gədik” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Zamanın gədiyi (Zeytə)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “güney, quzey” coğrafi nomenləri ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Mərdanın güneyinin yolu (Qabaxlı)*, *Nəsibin quzeyi (Qoduxvəng)*, *Bahadurun quzeyi (Qoduxvəng)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “çinqıl” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropoonimlər: *Şahbazın çinqıllığı (Axta)*, *Təhməzin çinqılı (Nəbilər)*, *Nazpəri meşəsinin çinqılı (Nəbilər)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “biçənək” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Cəfərin biçənəyi (Axta)*, *Talıbların biçənəyi (Çaykənd)*, *Qəmbəralının biçənəyi (Çivə)*, *Alının biçənəyi (Ələyəz)*, *İsgəndərin biçənəyi (Gomur)*, *Mikayılın biçənəyi (Gomur)*, *Qəhrəmanın biçənəyi (Hors)*, *Zeynalabdinin biçənəyi (Qabaxlı)*, *Bahadurun biçənəyi (Qoduxvəng)*, *Şəmsəddin kişinin biçənəyi (Qoduxvəng)*, *Abbasalının biçənəyi (Qoduxvəng)*, *Qaranın biçənəyi (Qoduxvəng)*, *Mikayılın biçənəyi (Qoduxvəng)*, *Əmirin biçənəyi (Qovuşuq)*, *Taharın biçənəyi (Qovuşuq)*, *Mirzəlinin biçənəyi (Qovuşuq)*, *Hüseynin biçənəyi (Qovuşuq)*, *Pərinin biçənəyi (Nəbilər)*, *Abasqulunun biçənəyi (Nəbilər)*, *Əlinin biçənəyi (Nəbilər)*, *Mahunun biçənəyi (Nəbilər)*, *İmaməlinin biçənəyi (Nəbilər)*, *Məhəmmədin biçənəyi (Zeytə)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “yer” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Əsgərin yeri (Ağkənd)*, *Qəmbəralının yeri (Çivə)*, *Sultanın yeri (Çivə)*, *Namazalının yeri (Ertiş)*, *Səmiyənin yeri (Gülüdüzü)*, *Ələsgərin yeri (Heşin)*, *Alyetər oğlunun yeri (Heşin)*, *Bağır uşağının yeri (Heşin)*, *Alhümmətin yeri (Horbadığ)*, *Məmmədxanın yeri (Hosdun)*, *Hacı Əlinin yeri (Kotanlı)*, *Əmrahın yeri (Kotanlı)*, *Hacağanın yeri (Kotanlı)*, *Bəndalının yeri (Qabaxlı)*, *Əsəd oğlunun yeri (Qabaxlı)*, *Zamanın oğlunun dal yeri (Qabaxlı)*, *Qurbanın yeri (Qalaser)*, *Xudum oğlunun yeri (Qalaser)*, *Bahadilin yeri (Qoduxvəng)*, *Cəlilin yeri (Qoduxvəng)*, *Nəsibin yeri (Qoduxvəng)*, *İbrahimin yeri (Qoduxvəng)*, *Gözəlin yeri (Qoduxvəng)*, *Şəmmədin yeri (Qoduxvəng)*, *Lələnin yerləri (Qoduxvəng)*, *Qasımın yeri (Qoduxvəng)*, *Bayramın yeri (Qoduxvəng)*, *İsağın yerləri (Qoduxvəng)*, *Əsgərin yeri (Qoduxvəng)*, *Temirin yeri (Qoduxvəng)*, *Fərzalılarının yeri (Qoduxvəng)*, *Mehbalının yeri (Qoduxvəng)*, *Lətifin yeri (Qoduxvəng)*, *Yadullanın yeri (Qoduxvəng)*, *Əlmərdanın yeri (Qoduxvəng)*, *Əmirin yeri*

(Qovuşuq), *Mirzəli oğlunun yeri (Qovuşuq)*, *Xəliloğlunun yerləri (Nəbilər)*, *Təhməzin yerləri (Nəbilər)*, *Pərinin yeri (Nəbilər)*, *Bərxudarın ağaclı yeri (Zeytə)*, *Bərxudar oğlunun yeri (Zeytə)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “aşırım” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Selim gədiyinin aşırımı (Ağkənd)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “kalafa” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Mirzənin kalafası (Hosdun)*, *Səfərin kalafası (Qoduxvəng)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “yurd” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Bayramın yurdu (Ardaraz)*, *Allahverdidərin yurdu (Ayisəsi)*, *Abbasdarın yurdu (Ayisəsi)*, *Şahbazdarın yurdu (Ayisəsi)*, *İmanın yurdu (Ayisəsi)*, *Keçəl Əlinin yurdu (Ayisəsi)*, *Həsənqulunun yurdu (Qabaxlı)*, *Hacı Nağının yurdu (Qoduxvəng)*, *Tellinin yurdu (Qoduxvəng)*, *Sultanın yurdu (Qoduxvəng)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “meşə” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Mələyin meşəsi (Gomur)*, *Nazpərinin meşəsi (Gülüdüzü)*, *Şəmilin meşəsi (Horbadığ)*, *Əzizoğlunun meşəsi (Qabaxlı)*, *Təhməzin meşəsi (Nəbilər)*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “yol” coğrafi nomeni ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Selimin yolu (Ağkənd)*, *İsmayılın kənd yolu (Ələyəz)*, *Qaçaq Nəbinin yolu (Hors)*, *Horbadığ*.

- I komponenti antroponim, II komponenti “çuxur, çala” coğrafi nomenləri ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropooronimlər: *Şəmilin çuxuru (Axta)*, *Sonanın çuxuru (Heşin)*, *Bayraməlinin çuxuru (Qabaxlı)*,

Salmanın çalası (Qoduxvəng), Xurşudun çalası (Qovuşuq), Mollalənin çuxuru (Qovuşuq).

- I komponenti antroponim, II komponenti “gəz”, “dem”, “çeyil”, “gözə” tipli dialekt sözləri ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antroponimlər: *Qənbəralının demi (Ağkənd), Rəfinin demi (Gülüdüzü), Həsənin demi (Horbadiğ), Şəmməd kişinin demisi (Qoduxvəng), Firdunun demisi (Qoduxvəng), Üsen kişinin demisi (Qoduxvəng), Novruzun demisi (Qoduxvəng), Abduləlinin çeyili (Qoduxvəng), Əmrahın çeyili (Qoduxvəng), Şəmmədin gözəsi (Qoduxvəng), Cəlalın taxtaları (Qovuşuq), Səmiyənin demi (Nəbilər), Xıdırın gəzi (Zeytə).*

Dərələyəz mahalı ərazisindəki antroponimlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətlərini təhlil edərkən məlum oldu ki, antroponimlərdən törənən oronimlər yalnız II və III növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşmışdır, I növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan antroponimə rast gəlmədik.

2.3.3. Hidronimlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə aldığımız hidrooronimləri sintaktik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

2.3.3.1. hidronimlərdən törənərək I növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Sulu dərə (Almalı), Çay qovuşan dərə (Gülüdüzü), Göl yurd (Heşin), Navlı dərə (Horbadiğ), Sutökülən yer (Qoduxvəng), Çay arxac (Qoduxvəng), Sutökülən meşə (Qoduxvəng), Sulu dərə (Terp), Sulu dərə (Zeytə), Çayyuxarı biçənək (Axta), Arx qırağı dərə (Nəbilər).*

2.3.3.2. hidronimlərdən törənərək II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Qaragöllər yaylağı (Ağkənd), Sutökülən kövşəni (Ağkənd), Qaragöllər kövşəni (Ağkənd), Göllər kövşəni (Axta), Çay yuxarı kövşəni (Axta), Nav yeri (Arınc), Gəz bulaqlar kövşəni (Ayisəsi), Göl*

yeri yaylağı (Ayisəsi), Bulaqlar yaylağı (Ayisəsi), Qırxbulaq yurdu (Canı), Arxaltı yeri (Canı), Qara şırran meşəsi (Cul), Göl yolu (Ələyəz), Arpaçay dərəsi (Gabut), Qanlıgöl yurdu (Gabut), Seyid gölü kövşəni (Gomur), Orta göl yeri (Gomur), Aşağı göl yeri (Gomur), Göl yerləri (Gülüdüzü), Yeddi bulaq yurdu (Gülüstan), Bolbulaq yaylağı (Herher), Qırxbulaq yaylağı (Herher), Soyuq bulaq arxacı (Heşin), Şirinbulaq arxacı (Heşin), Çay yeri (Heşin), Göl yeri (Horbadiğ), Göl biçənəyi (Horbadiğ), Nazıksu dərəsi (Hors), Qaragöllər kövşəni (Hors), Ağbulaq biçənəyi (Hors), Qaragöllər biçənəyi (Hors), Şahbulağı yaylağı (İstisu), Soyuq bulaq yurdu (İstisu), Şora bulaq meşəsi (İstisu), Şora bulaq qayası (İstisu), Ayı bulaq qayası (İstisu), İstisu qayası (İstisu), Göllər biçənəyi (İstisu), Bulaqlar biçənəyi (İstisu), Şırran kahası (İstisu), Şahbulaq kövşəni (İstisu), Qoşa göl meşəsi (Köçbək), Ağ göl meşəsi (Köçbək), Kilsə çayı dərəsi (Köçbək), Qırxbulaq yaylası (Qabaxlı), Qırxbulaq dağı (Qabaxlı), Soyuqbulaq yurdu (Qoduxvəng), Yoğun su dərəsi (Qovuşuq), Qijili bulaq yeri (Qovuşuq), Canı çayı qayası (Qovuşuq), Ağ şırran dağı (Qozulca), Qara göllər yaylağı (Qozulca), Üçbulaqlar yeri (Zeytə), Alagöllər yeri (Zeytə).

2.3.3.3. hidronimlərdən törənərək III növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Korbulağın yolu (Axta), Göllərin biçənəyi (Axta), Gölün kahası (Ardaraz), Arpa çayının qırağı (kövşən) (Çivə), Novların dərəsi (Gomur), Yoğunsuyun kahası (Gülüdüzü), Yoğunsuyun dərəsi (Gülüdüzü), Gölün meşəsi (Horbadiğ), Arpaçayın dərəsi (İstisu), Ağsuyun meşəsi (İstisu), Çınqıllı bulağın yurdu (Qabaxlı), Arxın dalı (Qoduxvəng), Süddü bulağın başı (Qoduxvəng), İstisuyun güneyi (Qoduxvəng), Gölün çalası (Qoduxvəng), Süddü bulağın dərəsi (Qoduxvəng), İstisuyun dərəsi (Qoduxvəng), Yoğunsuyun dərəsi (Qoduxvəng), İstisuyun yarğanı (Qoduxvəng), Südlü bulağın kahası (Qoduxvəng), Arxın kahası (Nəbilər).*

2.3.4. Oronimlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Relyef quruluşuna görə yaranan oronimlər əmələ gəlmə yollarına görə də müxtəlifliyi ilə seçilir:

2.3.4.1. oronimlərdən törənərək I növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Aşağı keçid (Ağkənd), Orta keçid (Ağkənd), Orta güney (Axta), Qayaarası yurd (Axta), Yuxarı dərə (Amağ), Aşağı dərə (Amağ), Təpəarası yer (Amağ), Çala yurd (Canı), Qayaarası dağ (Cul), Dal ağ yarğan (Çivə), Qayaarası sahə (Gabut), Yal yurd (Gomur, Qozulca), Dağ kaha (Gülüdüzü), Kahanın yanı qaya (Nəbilər), Kaha başı biçənək (Nəbilər).*

2.3.4.2. oronimlərdən törənərək II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Gəndərə meşəsi (Ağkənd), Ağdərə meşəsi (Ağkənd), Ağdərə yolu (Ağkənd), Gədik çınqılı (Ağkənd), Göyçala çınqılı (Ağkənd), Yuxarı keçid kövşəni (Ağkənd), Ağdərə kövşəni (Ağkənd), Gəndərə kövşəni (Ağkənd), Quzey oyuq kövşəni (Ağkənd), Qara qayalar özü (Ağkənd), Dərə yurdu (Axta), Ağ yarğan yurdu (Axta), Qara quzey yurdu (Almalı), Qara qaya torpağı (Ardaraz), Qayalı suyu (Arınc) – yer adı, Ağ yarğan yeri (Arınc), Kotan daşı yeri (Arınc), Qırmızı güney yeri (Arınc), Çuxur düzənliyi (Canı), Ağ yarğan dağı (Cul), Daşlı burun dağı (Cul), Boş yastana yurdu (Cul), Güney yurdu (Cul), Daşdı güney biçənəyi (Çaykənd), Göygab kahası (Çaykənd), Sıra qaya yurdu (Çaykənd), Göy kab çınqılı (Çivə) – qaya keçidi, Qoşa təpə dağı (Ələyəz), Dərə başı çəmənliyi (Gabut), Yazı yurdu (Gomur), Dərə yerləri (Gülüdüzü), Yalyurd yaylağı (Gülüdüzü), Ağ yarğan yurdu (Gülüdüzü), Dərəyurd yaylağı (Herher), Ballı qaya kahası (Heşin), Göy qaya kahası (Heşin), Qara qaya kahası (Heşin), Göy qaya arxacı (Heşin), Şiş qaya arxacı (Heşin), Qaraqaya keçidi (Heşin), Qarlı dərə keçidi (Heşin), Düzdər biçənəyi (Horbadiğ), Dikdaş dağı (Hors), Göyqaya yaylağı (Hors), Dərəyurd yaylağı (İstisu), Qoşa arxaclar dağı (Qaraqaya), Ağ yarğan dağı (Qaraqaya), Dərə yeri (Qoduxvəng), Çala yurd*

dərəsi (Qoduxvəng), Yalyurd dağı (Qozulca), Baş kaha dağı (Qozulca), Tarlı dərə dağı (Qozulca), Pələngdərəsi dağı (Qozulca), Kaha dərəsi (Qozulca), Dərə yurd çınqılı (Məmərza), Dərəyurd biçənəyi (Məmərza), Qaya başı biçənəyi (Məmərza), Sarı kaha qayası (Terp), Ağ yarğan dağı (Terp), Milli çuxuru biçənəyi (Terp), Düzdağ qayası (Zeytə), Yoxuşbaşı yalı (Zeytə).

2.3.4.3. oronimlərdən törənərək III növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Gəzin dərəsi (Ayisəsi), Gəzin qayası (Ayisəsi), Qozulca dağının yalı (Çivə), Qayanın dibi (Çivə), Baş dağın döşü (Çivə), Baş dağın çölü (Çivə), Çınqılın arası (Ələyəz), Tüngün dərəsi (Ələyəz), Yarğanın dərəsi (Gomur), Düzlərin biçənəyi (Gomur), Kahanın başı (Gülüdüzü), Kiçik isti qayanın kahası (Gülüdüzü), Laçın qayanın çınqılı (Gülüdüzü), Çayqovuşanın çınqılı (Gülüdüzü), Şiş qayanın yolu (Heşin), Göyqayanın bərəsi (Heşin), Şişqayanın bərəsi (Heşin), Qırmızı qayanın bərəsi (Heşin), Qızıl qayanın boynunu (Qoduxvəng), Daşdı yalın döşü (Qoduxvəng), Çınqılın başı (Qoduxvəng), Bərk dərənin başı (Qoduxvəng), Dik daşın dərəsi (Qoduxvəng), Qara daşın dərəsi (Qoduxvəng), Qızıl qayanın dərəsi (Qoduxvəng), Bərk dərənin yarğanı (Qoduxvəng), Daşdı yalın təpəsi (Qoduxvəng), Düzdağın araları (Zeytə), Gizləyən qayanın yanları (Zeytə), Ağ dağın dal yeri (Zeytə), Ağ təpənin dalları (Zeytə), Şiş qayanın yerləri (Zeytə).*

2.3.5. Zoonimlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Bu qrupa daxil olan oronimləri yaranma yollarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

2.3.5.1. zoonimlərdən törənərək I növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan zoonimlər: *Qurdlu güney (Axta), Siçanlı yurd (Ardaraz), Bəcəkli yurd (Gülüdüzü), Bildirçinli yer (Gülüdüzü), Siçanlı yer (Heşin), Gənəli yurd (Heşin), Birəli dağ (Heşin), Kəklikli dərə (Heşin), Mozalanlı arxac (Heşin), Siçanlı dağ (Hors), İlanlı dağ (Hors), İlanlı*

kövşən (Hors), Ayılı meşə (Qovuşuq), Dəvə uçan yer (Qovuşuq), Porsuğ təpə (Terp), Ayılı dərə (Terp).

2.3.5.2. zoonimlərdən törənərək **II növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: *Tülkü dərəsi (Axta), İt yolu (Axta), Tülkü dəməkləri (Ağkənd), Siçanlı yurdu (Almalı), Siçanlı dağları (Almalı), Qaraquş zağası (Ardaraz), Dəvə boynu (Ayısəsi), Quzu kahası (Çaykənd), Camış kahası (Çaykənd), Keçi qayası (Çaykənd), Tülkü dölləyi (Çivə), At ağılı (Çivə), Keçi kahası (Gülüdüzü), Göyərçin kahası (Gülüdüzü), Göyərçin qayası (Gülüdüzü), Maral dərəsi (Gülüstan), Qalınquzu meşəsi (Herher), Qurd dəliyi (Herher), Siçanlı burnu (Heşin), Qarğa düzü (Heşin), Maral buynuzu meşəsi (Heşin), Ayı dərəsi meşəsi (Heşin), Quşxana dərəsi (Hors), İlan yığnağı (Hors), Dəvəgözü yaylağı (İstisu), Ayı çinqılı (İstisu), Göyərçin qayası (İstisu), Qaz kahası qayası (İstisu), Dəvə boynu sahəsi (Kotanlı), Tülkü tələsi (Köçbək), Mal təpəsi (Köçbək), Keçi qayası (Qaraqaya), Keçi kahası (Qaraqaya), At qıçı kövşəni (Qoduxvəng), Qüçüy dəməyi (Qoduxvəng), Qoyun gözülü (Qovuşuq), Siçanlı yaylağı (Qozulca), Quşxana yeri (Sallı), Eşşək güneyi (Sallı), Qurd təpəsi (Sallı), İlan ocağı (Terp), Eşşək meydanı (Zeytə), Porsux yuvası (Zeytə), Qaraquş qayası (Zeytə).*

2.3.5.3. zoonimlərdən törənərək **III növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: *Humay quşun qayası (Gülüdüzü), Ayılı dərənin çinqılı (Köçbək), Dəvədaşının yolu (Qabaxlı), Pələngənin güneyi (Zeytə), Pələngənin dərəsi (Zeytə), Pələngənin meşəsi (Zeytə).*

2.3.6. Fitonimlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Dərələyəz mahalı ərazisindəki fitoonimləri sintaktik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

2.3.6.1. fitonimlərdən törənərək **I növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: *Armudlu sahə (Amağü), Kolluq dərə (Ardaraz), Qamışlı yurd (Arunc), Cəvizli dərə*

(Ayısəsi), Gilasdı dərə (Ayısəsi), Tikannı kövşən (Ayısəsi), Çirişli yurd (Cul), Zirincli meşə (Cul), Çiçəkli biçənək (Cul), Alçalı biçənək (Cul), Dağdağannı dərə (Ertiş), Ağcaqayınlı yer (Ertiş), Tikanlı düz (Ələyəz), Baldırğanlı dərə (Ərgəz), Kolluq dərə (Gendərə), Almalıq yer (Gendərə), Qamışlı dərə (Gomur), Çirişdi arxac (Gomur), Alçalıq yurd (Gomur), Qamışlı meşə (Gomur), Cəvizlik meşə (Gomur), Armudlu meşə (Gomur), Kollu yer (Gülüdüzü), Armudlu yer (Gülüdüzü), Palıtlı dərə (Gülüdüzü), Tikanlı gəz (Herher), Tikanlı yurd (Heşin), Çirişli dərə (Heşin), Nərgizli dərə (Heşin), Güllü gədik (Heşin), Həmərsünnü yer (Heşin), Güllü gədik (Heşin), Cəvizdi biçənək (Heşin), Cəvizdi dərə (Horbadiğ), Almalı meşə (Horbadiğ), Güllü gözə (Hors), Fındıxlı dərə (Hors), Armudlu dərə (Hors), Həmərsünnü yaylaq (Hors), Armudlu yer (Hosdun), Tikannı yaylaq (İstisu), Baldırğanlı dərə (Kotanlı), Civirli dərə (Kotanlı), Tikanlı yurd (Köçbək), Soğanlı yurd (Qabaxlı), Cacuxlu dağ (Qaraqaya), Civirli dağ (Qaraqaya), Soğanlı dərə (Qoduxvəng), Cəvizli dərə (Qovuşuq), Qırmışı pencərlik (Qovuşuq), Çirişli qaya (Qovuşuq), Güllü dərə (Qozulca), Armudlu düz (Qozulca), Güllü gədik (Qozulca), Güllü kaha (Məmərza), Qanqallı yer (Sallı), Söyüdlü dərə (Sallı), Fındıqlı dərə (Sallı), Qozlu kaha (Sallı).

2.3.6.2. I komponenti -lı (-li,-lu,-lü) şəkilçili fitonim, II komponenti müxtəlif coğrafi nomenlərlə ifadə olunan **II növ təyini söz birləşməsi** modelində olan fitoonimlər: *Almalı biçənəyi (Almalı), Almalı yeri (Canı), Almalı yaylağı (Ələyəz), Arduşlu düzənliyi (Ələyəz), Soğanlı yaylağı (Qovuşuq, Gülüdüzü), Ərikli düzü (Hors), Soğanlı arxacı (Qovuşuq).*

- I komponenti -lıq (-lik,-luq,-lük) şəkilçili fitonim, II komponenti müxtəlif coğrafi nomenlərlə ifadə olunan **II növ təyini söz birləşməsi** modelində olan fitoonimlər: *Kolluq meşəsi (Ağkənd), Kolluq örişü (Ağkənd), Almalıq biçənəyi (Axta), Zəylik dərəsi (Ardaraz), Badamlıq kövşəni (Ardaraz),*

Almalıx yaylağı (Ayısəsi), Ardıcılıq yeri (Bulaqlar), Alçalıq biçənəyi (Gabut), Arpalıq kövsəni (İstisu).

- I komponenti sadə və mürəkkəb quruluşlu fitonim, II komponenti müxtəlif coğrafi nomenlərlə ifadə olunan **II növ təyini söz birləşməsi** modelində olan fitoaronimlər: *Qarağac kövsəni (Ağkənd), Qarağac meşəsi (Ardaraz), Alma yeri (Arınc), Pərinc yeri (Gomur), Qarağac dərəsi (Gomur), Təlpalıd kövsəni (Gülüdüzü), Dağdağan dərəsi (Heşin), Zoğal yeri (Hosdun), Şam meşəsi (İstisu), Batçınar meşəsi (İstisu), Təkarmud yeri (Kotanlı), Çayçiçəyi yeri (Kotanlı), Kəklükotu dağı (Kotanlı), Arduc taxtası (Qabaxlı), Noxud demisi (Qoduxvəng), Qırmızı pencərlik dərəsi (Qovuşuq), Qızılgül meşəsi (Qozulca), Darı yeri (Nəbilər), Alapalıtılıq meşəsi (Nəbilər), Qarağat yerləri (Sallı).*

2.3.6.3. I komponenti sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu fitonim, II komponenti müxtəlif coğrafi nomenlərlə ifadə olunan **III növ təyini söz birləşməsi** modelində olan fitoaronimlər: *Lazım armudun biçənəyi (Axta), Almalığın yalı (Axta), Həmərsünlüyün biçənəyi (Hors), Armudun altı (Hosdun), Şamın biçənəyi (İstisu), Armuddunun biçənəyi (İstisu), Zəyliyin dərəsi (Qovuşuq), Cəvizdi dərənin yolu (Qovuşuq), Qızıl almanın altı (Nəbilər), Alçalığın dərəsi (Zeytə), Alçalığın biçənəyi (Zeytə), Almalığın biçənəyi (Zeytə), Qanqallığın biçənəyi (Zeytə).*

Bu qruplara daxil olan fitoaronimlərdən başqa, Dərələyəz mahalı ərazisində bir neçə fitoaronim vardır ki, bunların yaranma yolları fərqlidir: *Zəylik dərəsindəki kolluq (Ardaraz), Tala palıdlıq (Gülüdüzü), Qoşa dağdağan (Heşin), Toxum cəviz (Heşin), O tay almalıq (Hors), O tay almalıq dərəsi (Hors), Tək alma (Qabaxlı), Tək almadakı yurd (Qabaxlı), Tək armud (Qovuşuq), Darı şamı (Məmərza), Top arduş // ardic (Zeytə) və s.*

2.3.7. Oykonomlərdən törənən oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Dərələyəz mahalı ərazisində az sayda da olsa

rast gələnən oykonimik oronimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

2.3.7.1. oykonimlərdən törənərək **I növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: *Sallı dərə (Qoduxvəng).*

2.3.7.2. oykonimlərdən törənərək **II növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: *Çivə dərəsi, Əynəzir yolu, Didivan yurdu, Çivə yurdu, Qozulca dağı, Heşin yalı, Didivan dağı (Çivə), Şorca yeri (Ertiş), Zəngəzur dərəsi (Ələyəz), Cul meşəsi (Gabut), Axta dərəsi (Gabut), Moz yurdu (Gendərə), Cul yolu (Gomur), Gabut yolu (Gomur), Cul meşəsi (Gomur), Hostun yurdu (Gülüdüzü), İtqıran yurdu (Gülüstan), Herher yalı (Herher), Əyricə yurdu (Heşin), Əyricə aşırımı (Heşin), Hosdun çinqılı (Hosdun), Kotanlı yurdu (Kotanlı), Ərgəz yurdu (Kotanlı), Şəril yurdu (Kotanlı), Terp meşəsi (Köçbək), Canı yurdu (Qabaxlı), Qabaxlı biçənəyi (Qoduxvəng), Qurdqulaq yurdu (Qoduxvəng), Ələyəz yolu (Qovuşuq), Qalaser yolu (Qovuşuq), Arınc dərəsi (Məmərza), Qılınclı dərəsi (Məmərza), Ağ kənd meşəsi (Məmərza), Arınc yalı (Məmərza), Qurdqulaq dağı (Zeytə).*

2.3.7.3. oykonimlərdən törənərək **III növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: *Çivə bəylərinin yaylağı (Çivə), Horsun kahası (İstisu), Culun meşəsi (Terp), Mozun çinqılı (Zeytə).*

Oykonomlərdən törənən oronimləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onların əksəriyyəti II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşır, I və III növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan oronimlər isə azlıq təşkil edir.

2.3.8. Apelyativ leksik vahidlərdən törənmiş oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri: Dərələyəz mahalı ərazisində apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimləri sintaktik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

2.3.8.1. apelyativ leksik vahidlərdən törənərək **I növ təyini söz birləşməsi** modelində formalaşan oronimlər: *Papaqlı*

daş (Ağkənd), Haça kövşən (Ağkənd), Daşlı güney (Axta), Qırmızı güney (Axta), Dolulu yurd (Axta), Sarı yal (Axta), Qırmızı dərə (Amağu), Pətəkli dərə (Amağu), Xartdıqlı dərə (Amağu), Haçalı qaya (Amağu), Zəng qaya (Amağu), Beşik qaya (Amağu), Sarı yamac (Ardaraz), Çöl kəşşən (Ardaraz), Böyük güney (Ardaraz), Quru dərə (Ayisəsi), Böyük dem (Ayisəsi), Qabax kəşşən (Ayisəsi), Böyük təzakli (ayisəsi), Kiçik dem (Ayisəsi), Əyri qar (Ayisəsi), Böyük yer (Ayisəsi), Sarı yer (Ayisəsi, Çivə), Qoşa arxaclar (Ayisəsi), Aşağı kaha (Ayisəsi), Tələ meşə (Ayisəsi), Şiş qaya (Ayisəsi), Dik yol (Ayisəsi), Şor dərə (Bulaqlar), Yelli yurd (Cam, Cul), Göy yal (Çaykənd), Böyük şam (Çaykənd), Qaranlıq kaha (Çaykənd), Sal qaya (Çaykənd), Sarı qaya (Çaykənd), Ballı qaya (Çaykənd), Top daş (Çaykənd), Zərli dağ (Çaykənd), Zərdə dərə (Çivə), Pəyə dərə (Çivə), Baş yal (Çivə), Qara parça (Çivə), Ağ daş (Çivə), Qırmızı qaya (Çivə), Sal qaya (Çivə), Ağ yer (Çivə), Baş dağ (Çivə), Qızıl qışlaq (Ertiş), Ağ yoxuş (Ertiş), Qaranlıq dərə (Ələyaz), Sulu dərə (Ələyaz), Gen dərə (Ələyaz), Şor dərə (Ələyaz), Böyük düz (Ələyaz), Qızıl qaya (Ələyaz), Sarı qaya (Ələyaz), Uçuq qaya (Ələyaz), Sıvırçaq daş (Ələyaz), Top daş (Ələyaz), Əyri tar (Ələyaz), Çal daş (Ələyaz), Yastı təpə (Ərgəz), Quzey kövşən (Gabut), Keçəl dağ (Gabut), Sandıqlı dağ (Gabut), Susuz yurd (Gabut), Dirəkli dağ (Gabut), Qırmızı qaya (Gabut), Güney qəyə (Gendərə), Qarama yer (Gendərə), Top daşlar (Gomur), Xam yer (Gomur), Ağ daş (Gomur), Kəllə qaya (Gomur), Qırmızı qaya (Gomur), Hasarlı arxac (Gomur), Dolayı yol (Gomur), Daşlı yol (Gomur), Sandıqlı yurd (Gomur), Muxuru yurd (Gomur), Hasarlı yurd (Gomur), Aralıq yurd (Gülüdüzü), Bejəkli yurd (Gülüdüzü), Daşlı yoxuş (Gülüdüzü), Dik daş (Gülüdüzü), Palçıqlı yer (Gülüdüzü), Dal meşə (Gülüdüzü), Qara güney (Gülüdüzü), Çuxur yer (Gülüdüzü), İsti zağa (Gülüdüzü), Böyük isti zağa (Gülüdüzü), Yolyənən zağa (Gülüdüzü), Ağzibir kaha (Gülüdüzü), Dik daş (Gülüdüzü), Ballı qaya (Gülüstan), Sarı qaya (Gülüstan), Layın

daş (Gülüstan), Yeddi qardaş (Gülüstan), Qara quzey (Gülüstan), Uzun yurd (Gülüstan), Yanıx meşə (Herher), Meşə yurd (Herher), Qara qaya (Herher), Qumlu dərə (Herher), Güllü biçənək (Herher), Göy dağ (Herher), Təpəsi dəlik dağ (Herher), Xora yer (Herher), Yaşılıq yaylaq (Herher), Qənşər kaha (Heşin), Taxta yurd (Heşin), Ülgür yurd (Heşin), Ballı qaya (Heşin), Qırmızı qaya (Heşin), Qara qaya (Heşin), Qarlı dərə (Heşin), Çuxur dərə (Heşin), Buxov təpə (Heşin), Tarlı bərə (Heşin), Kələkli yer (Heşin), Yanıq meşə (Heşin), Susuz yurd (Horbadiğ), Çala yurd (Horbadiğ), Ballı qaya (Horbadiğ), Kəməri qaya (Horbadiğ), Dar dərə (Horbadiğ), Çürük daş (Hors), Göy qaya (Hors), Çinqüllü dağ (Hors), Qarlı dərə (Hors).

2.3.8.2. apelyativ leksik vahidlərdən törənərək II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: Çatma yaylağı (Ağkənd), Ovçular kövşəni (Ağkənd), Qırrar yolu (Ağkənd), Çəm biçənəyi (Ağkənd), Qala çinqüllü (Ağkənd), Göyqala səngəri (Ağkənd), Ağdaşın başı örüşü (Ağkənd), Səngərin başı örüşü (Ağkənd), Küçəbənd sahəsi (Ağkənd), Şayıldı çuxuru örüşü (Ağkənd), Çatma örüşü (Ağkənd), Demlər kövşəni (Ağkənd), Qara sal örüşü (Ağkənd), Qırmızı daş sahəsi (Ağkənd), Binələr kövşəni (Axta), Sandıqlar örüşü (Axta), Yanıqlar örüşü (Axta), Çölməklər kövşəni (Axta), Qumlar sahəsi (Axta), Daş arxacı (Axta), Daş dərəsi (Axta), Binə arxacı (Axta), Karvan yolu (Axta), Meşə yolu (Axta), Qazma yurdu (Axta), Meşə yalı (Axta), Kəllə qaya aşırımı (Axta), Çaxmaqlı biçənəyi (Almalı), Qala dərəsi (Amağu), Böyükbaş aşırımı (Amağu), Oğru binəsi (Amağu), Ağ qaya (Ardaraz), Qara qaya (Ardaraz), Həvşə yeri (Arınc), Qum yeri (Arınc), Pir təpəsi (Arınc), Qarama dərəsi (Arınc), Axund bağı (Arınc), Göy qəçəl yaylağı (Ayisəsi), Orta təzakli yurdu (Ayisəsi), Qala yurdu (Ayisəsi), Dəmyə yurdu (Ayisəsi), Gözəldərə dağ silsiləsi (Ayisəsi), Nahar qayası (Ayisəsi), Qarakav yeri (Bulaqlar), Şora kahası (Canı), Matəm ağacı dağı (Cul), Üç qardaş dağı

(Çaykənd), Bəy torpağı (Çivə), Höruk yeri (Çivə), Ovçu yolu (Çivə), Ağ yer yoncalığı (Çivə), Dində yalı (Çivə), Boz qala yeri (Ertiş), Bayda dərəsi (Ertiş), Dəmirtəpə dağı (Ələyəz), Qaraşum yaylağı (Ələyəz), Qoşa arxaclar yaylağı (Ələyəz), Qala dərəsi (Ələyəz), Ov qayası (Ələyəz), Zağa qayası (Ələyəz), Təpəsi dəlik dağı (Ərgəz), Qazma yeri (Ərgəz), Xırman yeri (Ərgəz), Quzey dərəsi (Gabut), Zağlıq dərəsi (Gabut), Mal pəyəsi (Gendərə), Güy daşı (Gendərə), Ağ daş dərəsi (Gomur), Meşə dərəsi (Gomur), Çirtmə dərəsi (Gomur), Arxaclar dərəsi (Gomur), Top daş arxacı (Gomur), Gəzdik arxacı (Gomur), Qaralaq yurdu (Gomur), Zağlıq yurdu (Gomur), Qarraş yurdu (Gomur), Hörcülü yurdu (Gomur), Allah aman dağı (Gomur), Tələlər yolu (Gomur), Dağ yolu (Gomur), Dəyirman daşı yurdu (Gülüdüzü), Qacəl dağı (Gülüdüzü), Zindan qayası (Gülüdüzü), Qız qayası (Gülüstan), Kənd qabağı (Gülüstan), Cəhri yurd (Gülüstan), Sülgü meşəsi (Herher), Qala dərəsi (Herher), Aralıq örüşü (Herher), Daşaltı yurdu (Herher), Göyavaz yurdu (Herher), Qız qayası (Herher), Toxlu ağılı qayası (Heşin), Toxlu kahası (Heşin), Qaval daşı (Heşin), Çörək daşı dərəsi (Heşin), Təkə dərəsi (Heşin), Sal arxacı (Heşin), Çərək daş kövşəni (Heşin), Kotan günnük yeri (Heşin), Dəmirçi yeri (Horbadiğ), Qaraçı yurdu (Horbadiğ), Yaz yurdu (Horbadiğ), Köç dərəsi (Horbadiğ).

2.3.8.3. apelyativ leksik vahidlərdən törənərək III növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: Layışın başı (Ağkənd), Zağaların başı (Ağkənd), Topun dalı (Ağkənd), Demyənin dərəsi (Axta), Yanığın səngəri (Axta), Meşə başının səngəri (Axta), Uçuğun çınqıllığı (Axta), Yanığın biçənəyi (Axta), Binənin biçənəyi (Axta), Pirin yalı (Axta), Kömürlünün yalı (Ardaraz), Zağanın ağızı (Ardaraz), Sarının başı (Ardaraz), Demin dərəsi (Arınc), Yanığın çınqılı (Ayısəsi), Ağzıdarın kahası (Ayısəsi), Taxtaların yolu (Ayısəsi), Kəndin altı (Canı), Demin kahası (Çaykənd), Uçuğun başı (Çivə), Qalanın boynunu (Ertiş), Zağlığın cığırı (Gomur), Yetimin yalı (Gomur),

Səngərin yolu (Gomur), Demin zağası (Gülüdüzü), Yanığın kahası (Gülüdüzü), Kəməndin kahası (Gülüdüzü), Kəməndin qayası (Gülüdüzü), Göy qəjəlin dərəsi (Gülüdüzü), Yanığın çınqılı (Gülüdüzü), Yanığın başı (Gülüdüzü), Sürgünün kahası (Herher), Demlərin kahası (Heşin), Xanın yaylağı (Heşin), Qız qayanın meşəsi (Heşin), Xarabanın dərəsi (Hors), Xamların dərəsi (Hors), Toppuzduğun dərəsi (Hors), Vəngin dərəsi (Hors), Sarılığın dərəsi (Hors), Xırmanın dərəsi (Hors).

III FƏSİL

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ HİDRONİMLƏRİNİN LİŖQVİSTİK -ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Dərələyəz mahalı ərazisindəki hidronimlər də oykonimlər və oronimlər kimi müxtəlif, rəngarəng və zəngindir, onların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. "Toponimistlər tərəfindən çoxdan təsdiq olunmuşdur ki, konkret region hidronimlərinin öyrənilməsi, oykonim və oronimlərdən daha çox elmi və prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hidronimlər bir sıra başqa qrup coğrafi obyekt adlarının yaranmasında əsas mənbə rolunu oynamışlar" (49.213). İnsanların yaşaması üçün su əsas şərt olduğu üçün onunla bağlı olan adların əmələ gəlmə tarixi də çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu da öz növbəsində xalqın tarixini öyrənmək işində müstəsna rol oynayır. Məhz buna görə də dilimizin lüğət tərkibindəki bu söz qatlarını hərtərəfli tədqiq etmək, onomastik vahidlər, o cümlədən hidronimlər üçün tükənməz bir xəzinə olan ayrı-ayrı bölgələrdə, o cümlədən Dərələyəzdə bunun nə şəkildə əks olunduğunu öyrənmək çox əhəmiyyətlidir.

Digər toponimlər kimi hidronimlər də ən azı iki komponentin yanaşı durmasını tələb edir: ad və nomen (hidrotermin) hidronimi yaradır. Yəni, hidronimlər də söz birləşməsi konstruksiyası əsasında formalaşır: *Arpaçay, Xalaclar bulağı, Ördək gölü, Güneyvəng arxı, Kaha bulaq, Qəjəlin suyu, Dərə çay, Yalın gölü* və s. Hidronimlərin tərkibində işlənən hidroterminlər çay, bulaq, göl, arx, su, gözə, çeyil və s. sözlərdir. "Dilimizdəki Kür, Araz kimi bir neçə sözdən ibarət hidronimlər müstəsna olmaqla belə bir tezis irəli sürmək olar ki, çay, su, göl, bulaq, dəniz və s. sözlər olmadan ayrı-ayrı sözlər hidronim anlayışını ifadə edə bilmir. Burada hidronim anlayışını yaradan əsas vasitə hidroterminlərdir" (105.389).

3.1. Dərələyəz mahalı hidronimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri: Dərələyəz ərazisindəki hidronimləri leksik-

semantik qruplar üzrə qruplaşdırmazdan öncə, toponimik ədəbiyyatlarda hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə bölgülərindən bəzilərinə nəzər salaq: T.Əhmədov hidronimləri semantik sahələrinə görə 25 yarımqrupa ayırır ki, bunlara oykonimik, antroponimik, etnonimik, hidronimik, oronimik, fitonimik, zoonimik hidronimləri, müxtəlif obyekt adları ilə, müxtəlif tikinti materiallarının adları ilə (əsasən, süni su obyektlərində), dini xarakterli söz və terminlərlə, suxurların növünü göstərən sözlərlə, rəng bildirən sifətlərlə, suyun dadını bildirən sözlərlə, baş vermiş hadisəni əks etdirən sözlərlə, suyun sürətini bildirən sözlərlə, obyektin xarici görünüşünü bildirən sözlərlə və b. vasitələrlə yaranan hidronimləri aid edir (49.223-233). A.Qurbanov hidronimləri antropohidronimlər, etnohidronimlər, topohidronimlər, zoohidronimlər və digər qrup hidronimlər olmaqla 5 qrupa ayırır (105.373-382). Azərbaycan hidronimlərini tədqiq edən N.Əsgərov hidronimləri etnonim mənşəli, oykonim mənşəli, antroponim mənşəli, zoonim və fitonim mənşəli olmaqla 4 qrupa ayırmışdır (63.97). Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealını araşdıran V.İsrafilov bu bölgənin hidronimlərini etnonimlər əsasında formalaşan, antroponimlər əsasında formalaşan, oykonimlər əsasında formalaşan, fitonim və zoonimlər əsasında formalaşan, keyfiyyət bildirən leksik vahidlər əsasında formalaşan hidronimlər olmaqla 5 qrupa ayırmışdır (86.33). B.Xəlilov hidronimləri etnonim, oykonim, antroponim, zoonim, fitonim mənşəli olmaqla 5 qrupa ayırmışdır (81.251). Mövcud bölgülərə əsaslanaraq və tədqiq olunan ərazidə qeydə aldığımız hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Dərələyəz mahalının hidronimlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

- 3.1.1. Etnonimlərdən törənən hidronimlər;
- 3.1.2. Antroponimlərdən törənən hidronimlər;
- 3.1.3. Oronimlərdən törənən hidronimlər;
- 3.1.4. Oykonimlərdən törənən hidronimlər;

3.1.5. Zoonimlərdən törənən hidronimlər;

3.1.6. Fitonimlərdən törənən hidronimlər;

3.1.7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən hidronimlər;

3.1.8. Əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərdən törənən hidronimlər;

3.1.9. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən hidronimlər.

3.1.1. Etnonimlərdən törənən hidronimlər: Dərələyəz hidronimlərinin bir qismi qədim dövrlərdən burada yaşamış etnosların adlarını özündə yaşadır. "Həmin qəbilə və tayfaların xeyli hissəsi türk etnosu olub, bu və ya digər ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq, tarixin müəyyən pillələrində coğrafi ərazi baxımından başqa-başqa tayfalarla qaynayıb-qarışsa da, öz "imzalarını" yaşadıkları ərazinin müəyyən obyektlərinə vermişlər. Etnonimlərin öyrənilməsi, onların dilçilik baxımından araşdırılması xalqımızın tarixi inkişafı haqqında maraqlı faktlar əldə etməyə böyük köməklik göstərir" (63.97). Dərələyəzdəki *Arpa çayı*, *Axta çayı (Axta)*, *Ərəb bulağı (Amağ, Ələyəz)*, *Abışlar bulağı (Canı)*, *Kəngərli bulağı (Köçbək)*, *Xalaclar bulağı (Qovuşuq)*, *Qılıçlı bulağı (Məmərza)*, *Qısır bulağı (Terp)* hidronimləri məhz hər hansı bir tayfa adı ilə əlaqədar yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dərələyəz ərazisindəki bir sıra çaylar yaxınlığından axdığı kəndin adı ilə adlandırılmışdır. Həmin oykonimlər etnonim mənşəli olduğu üçün, eyni adlı hidronimlər də etnohidronim hesab olunur. Həmçinin, bunun əks prosesi olaraq, bir sıra kəndlər hidronimlərin adı ilə adlandırılmışlar. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək: *Arpa çayı* Dərələyəz ərazisindəki ən böyük çayın adıdır və *Arpa kəndi* də bu çayın adı ilə adlandırılmışdır. "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə *Arpa* adı ilə əlaqədar 9 toponim verilmişdir: *Arpa -Araz çayının sol qollarından birinin adı*; *Arpa - İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adı*; *Arpa - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd*

adı; *Arpava - İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı*; *Arpavar - Artaşat rayonunda kənd adı*; *Arpaqavasin - İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı*; *Arpagöl - Arpaçayın mənbələrindən biri*; *Arpaçay - Axuryan rayonunda kənd adı*; *Arpaçay - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının ərazisindən axan çayın adı (28.128)*. Bundan başqa qeyd olunmalıdır ki, Albaniyanın Artsax əyalətində hələ XII əsrdə *Arpa kənd adı məlum olmuşdur*. Dağlıq Qarabağda *Arpayurdu*, *Arpagədik*, *Arpayazı*, *Zəngəzurda Arpatəpə*, *Arpadağı*, *Arpa-kənd*, *Qars əyalətində Arpalıq və s. toponimlər var*. Qazaxıstanda İssik gölə tökülən bir çay *Arpası* adlanır.

"Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə (Yerevan, 1986) *Arpa* toponimi ilə bağlı bir sıra adlar verilmişdir: *Arpagədik*, *Arpaçaduq*, *Arpagöl*, *Arpadağ*, *Arpadərəsi*, *Arpa dəre*, *Arpaenməz*, *Arpatəpə*, *Arpalı*, *Arpalıq*, *Arpalıqçay*, *Arpalıqqay*, *Arpahaclaqlıq*, *Arpayol*, *Arpanyol*, *Arpaçay*, *Arpaçayır*, *Arpaçuxuru*, *Arpavut*, *Arpa uçurumu*, *Arpa tala*.

Ümumiyyətlə, *Arpa* sözü ilə əlaqədar olan onomastik vahidlərin arealına nəzər salsaq bu toponimin geniş bir ərazidə yayıldığına şahidi olarıq. Bu toponimin belə geniş bir areala malik olması, sözsüz ki, onun tayfa adı ilə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Dərələyəzdə *Arpa kəndi*, *Arpaçayı*, *Zəngəzurda Arpagədik*, *Arpatəpə*, *Qarabağda Arpagədik*, *Qarsda Arpaqala*, *Arpaşen*, *Allahverdi rayonunda Arpatala qışlağı*, *Batumi yaxınlığında Arpa kəndi*, *Ağbabada Arpa qalası*, *Arpa çayırı*, *Arpa kəndi*, *Arpaçayı*, *Arpagözü*, *Krımada Arpalar kimi xüsusi adların olması göstərir ki, Arpa adlı tayfa geniş bir əraziyə yayılaraq məskunlaşmış və öz adını yer-yurd adlarında əbədiləşdirmişdir*.

Bir çox müəlliflər *Arpa* toponimlərinin bitki ilə əlaqəli olduğunu yazmışdır (23.122). Lakin araşdırmalar göstərir ki, *arpa* leksik vahidi ilə bağlı hələ Assuriyada *Arbela* (müəllifə görə, *Arpa ilu*) adlı şəhər olmuşdur (213.52-53). A.Bayramovun fikrincə, müxtəlif derivatlı toponimlərin (*Arpa kəndi*,

Arpaçayı, Arpagözü, Arpaçay kəndi, Arpa qalası, Arpa çayırı və s.) Arpa çayı boyunca Araza qədər sıralanması həmin toponimlərin etnik adla bağlı olmasını sübut edir (20.54).

Məşhur türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzioğlu *Arpa* derivatlı yer-yurd adlarını tayfa adı ilə bağlayır. O göstərir ki, Xan Tenri dağından öz mənşəyini alan və İssık gölə tökülən Arpa suyu hövzəsindən çox-çox qədimlərdə bir türk eli, türk oylağı gəlib Dərələyəzdə, Ağbabada və Şörəyeldə məskunlaşmış və öz adlarını bir sıra yer adlarında əbədləşdirmişlər (229.462). Q.Qeybullayev də bu toponimə toxunaraq, Kazan xanlığında Arpa adı ilə bağlı toponimin olduğunu yazır (177.231).

Arpa etnotoponiminin mənşəyi ilə əlaqədar da bir sıra təzadlı mülahizələr mövcuddur. Bu da Arpa sözünün çox qədim, hətta bəzi fikirlərə görə eramızdan əvvəlki dövrlərə aid olması ilə əlaqədardır. Professor H.Mirzəyev Arpa sözünün etimologiyası barədə araşdırmalar apararkən birinci növbədə söz kökünün tarixən yüksəklik, ucalıq, dağlıq mənasını bildiren Alp-Arp olub-olmadığını, “l” və “r” sonorlarının bir-birini əvəz edib-etmədiyini (zərər–zərə), Arpa və Alban toponimlərinin bir yuvadan təşəkkül tapıb-tapmadığını, Arpa sözünün tarixən “Arpan” formasında işlənilib-şəkilçisinin olub-olmadığını müəyyənləşdirməyin zəruri olduğunu qeyd edir (117.87-88).

Qeyd etmək lazımdır ki, İranda Arpalıq adında türk mənşəli toponim də mövcuddur (209.168). Erməni müəlliflərindən Q.O.Karapetyan Zəngəzurdakı Arpadağı oroniminin kökünü bir rəvayətlə bağlasa da, digər bir erməni müəllifi arpa adı ilə bağlı coğrafi adları eyni adlı türk tayfası adı – etnik yolla əlaqələndirir.

Fikrimizcə, Arpa oykonimi həqiqətən də etnotoponimdir, kas-pi, qar-pi və digər etnotoponimlərin yarandığı yolla, yəni ar-pi – Arpi – Arpa formasında yaranmışdır.

Qabaxlı çayı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində (198.106) qeyd edilmişdir. Hidronim *qabaq* türk etnonimi əsasında

yaranmışdır. *Zirakçay* Zirək kəndinin ərazisindən axır, *sirak*//*şirak* etnonimindən törənmişdir.

Kotanlıçay Kotanlı kəndinin ərazisindən axır, *kotanlı* etnonimini əks etdirir. “Tarixən əkinçilikdə kotan işlədən tayfaya Kotançı deyərmişlər. Türk dillərində “kotan” sözü “*saban*”, “kotançı” sözü isə “*sabançı*” formasında da işlənmişdir” (118.313). Qeyd edək ki, qədim türk dillərində “*saban*” sözü əkin, kotan mənasını bildirir. Tatarların əkinçiliklə, məhsul yığımı ilə bağlı qədim milli bayramları “Sabantuy” adlanır. Bu fakt yuxarıdakı fikri bir daha təsdiqləyir. Kotanlı // Kotançı (Sabanlı//Sabançı) etnonimi ilə əlaqədar Q.Qeybullayev yazır: “kitan (kotan) etnonimi Kotandağ oronimində (Dəvəçi və Naxçıvan rayonları) əks olunmuşdur. XIX əsrdə İrəvan quberniyasında Kotanlı və Xaraba Kotanlı kəndləri qeydə alınmışdır (177.50). O, *kotan* tayfasını qıpçaq mənşəli hesab edir. Bu tayfanın adı XIII-XIV əsr ərəb mənbələrində “*kotyān*” şəklində qeyd olunmuşdur (177.48). B.Budaqov, Q.Qeybullayev (28.306), İ.Bayramov (26.404-405), Ə.Ələkbərli (53.383) və digər tədqiqatçılar bu etnotoponimin qıpçaq mənşəli *kotan* tayfasının adından yaranması fikrindədirlər.

A.Bayramov Şirak vadisində, Talin rayonunda olan Sabunçu kəndi haqqında yazır ki: “Mənbələrdə, həm də qoca yaşlıların dediyinə görə, bu kəndin adı Sabançı və ya Kotançı olmuşdur. İrəvan quberniyasının Qəmərli sahəsində də Sabunçu adlı daha bir oykonim olmuşdur. Buna baxmayaraq, keçmiş Aleksandropol qəzasındakı Kotançı kəndinin sinonimi kimi işlənən Sabançı oykoniminin sabunla əlaqəsi yoxdur. V.V.Radlovun lüğətində *saban* qədim türk dilində “əkin, kotan” anlamını ifadə etdiyini görürük. Zəngin taxıl mənbəyi olan bu ərazilərdə belə bir ilkin tayfa adının formalaşması, daha sonra isə oykonimdə öz əksini tapması təbiidir. Deməli, Sabançı əkinçiliklə bağlı etnooykonimdir (20.53). Göründüyü kimi, Talin rayonundakı Sabunçu oykonimi sinonimi olan Kotançı adı ilə paralel işlənmişdir. İrəvan xanlığının Vedibasar ma-

halında da Kotanlı kəndi olmuşdur. Kotançı // Kotanlı adının sinonimi olan Sabançı // Sabanlı etnotoponimi daha geniş bir arealda yayılmışdır: “Türk mənşəli Sabunçu tayfası bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda yayılmış və buranın toponimikasında öz izlərini buraxmışdır. Məsələn, vaxtilə Karbi, Şirakel, Xıncirək nahiyələrində də Sabunçu kəndləri qeydə alınmışdır. XVI yüzildə Gəncə sancağının Kürəkbasan nahiyəsində Sarı Sabunçu eli, XVIII yüzildə Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində Sarı Sabunçu etnonimi, XIX yüzildə Qars əyalətinin Kağızman dairəsində Sabunçu kəndi mövcud olmuşdur. Abşeron rayonundakı Sabunçu kənd adını, Xanlar rayonunun Fatılı kəndi yaxınlığındakı Sabunçu dərəsi, Qax rayonunun Qıpçaq kəndi ərazisindəki Sabunçu arxı və Sabunçu kənd xarabalığı adlarını da bura əlavə etmək olar. Vaxtilə Qərbi Azərbaycanın Talin rayonunda digər adı Kotanlı olan Sabançı kəndi də mövcud olmuşdur” (54.498). Başqırdıstan Respublikasının Aşşeyev rayonunun Niqmatullin sovetliyində Sabançı kəndi, Aurqazin rayonunun Batırov sovetliyində Sabançı qəsəbəsi, Tatışlın rayonunun Şulqanob sovetliyində Sabançı adlı kənd qeydə alınmışdır (169.23,38,264). Mənbələrdə Türkiyə ərazisində də Sabunçu etnonimi yaşadan yer-yurd adları haqqında məlumat verilir. Sabunçu – Ağrı, Kütahya; Sabunçubeli – İzmir; Sabunçular – Azdavay, Kastamonu, Seydiler, Devre-kani; Sabunlu – Ortaca, Köysegiz, Muğla (231.120). A. Bayramov Bolqarıstan ərazisində Sabunçu adlı oykonimin mövcudluğu haqqında məlumat vermişdir (21.111). Bütün bunlar Kotanlıçay hidroniminin etnonim mənşəli olduğunun sübutudur.

Herher çayı Arpaçayın bir qoludur, *qarqar* (*herher*) etnonimindən törənmişdir. Qarqar etnoniminin adı çox müxtəlif fonetik variantlarda – Herher, Gerger, Xerxer, Qerqer, Qarqar – işlənmiş və tarixi sənədlərdə öz əksini tapmışdır: Ptolomey Qarqar məntəqəsinin, Strabon Şimali Qafqazda yaşayan qarqar tayfasının, Favst Buzand (V əsr) Her mahalının, Aqafanqel (V

əsr) Her mahalının, Moisey Xorenski (V əsr) Qarqar knyazlığının və Qarqar düzənliyinin, Asogik (XI əsr) Qarqar düzənliyinin, Böyük Vardan (XIII əsr) Qarqar vilayətinin və qarqar tayfalarının, Musa Kalankatlı qarqar tayfalarının, Kirakos Qandzaketsi Karkar toponiminin, İbn Xordadbeh (IX əsr) Karkar toponiminin, İdrisi (XII əsr) Dərbənd yaxınlığında Karkar şəhərinin, Yaqut Həməvi Karkar toponiminin, Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Mərənd ərazisindəki Karkar ticarət şəhərinin, “Dərbəndnamə”də (XVII əsr) VI-VII əsr hadisələri ilə əlaqədar Karkar toponiminin adı qeyd olunur (177.8-14). Göründüyü kimi, ilkin mənbələrdə bu ad “her (qer)” formasında, sonrakı mənbələrdə isə qoşa, təkrar formada verilmişdir ki, bu da mənşə etibarilə çox qədim olan cəmlilik bildirmə üsuludur. Dərələyəz ərazisindəki Salsal, Herher, Qarabağdakı Xalxal, Tərtər toponimləri məhz bu üsulla formalaşmışdır.

“Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim türk tarixi ilə bağlı bilgilərə qədim Asur və Urartu mixi yazılarında da tez-tez rast gəlirik. Öncə xatırladaq ki, e.ə. 1200-cü ilə aid Asur yazılarında adı çəkilən türksöylü Xarxar // Qarqar ölkəsinə həm də indiki Qərbi Azərbaycan ərazisi daxil idi. Təsədüfi deyil ki, Xarxar // Qarqar // Gərgər // Herher variantlarında günümüze qədər gəlib çıxan bu etnonimin izləri bu gün bütöv Azərbaycan, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış yüzlərlə toponimdə yaşamaqdadır. Təkcə elə İrəvan xanlığı tərkibinə daxil olan 15 mahaldan 2-si (Qarnibasar və Qarbibasar) bu etnosun adını daşımışdır” (55.10).

Qarqarlar miladdan qabaq IV-II yüzilliklərdə Qafqaz dağlarının ətəklərində, sonrakı dövrlərdə isə həm də Qarabağ düzənliklərində məskunlaşmışlar (84.161). Bizim eramın I əsrində Strabon qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda yaşamalarını qeyd etmişdi. “Strabonun Qoqar (ena), qədim erməni mənbələrinin isə Quqar(k) şəklində verdiyi Göyər mahalı da Azərbaycan tayfalarından olan göyərlərin adı ilə bağlıdır. Erməni tarixçisi Favstos Buzand masaget (maskut)

hökmdarı Senesanın başçılığı ilə Ermənistanı hücum edən Alban tayfaları sırasında hunlarla quqarların adını yanaşı çəkir. Göründüyü kimi, həm Quqar (Qoqar) toponimi, həm də quqar etnonimi göy sözlünün qədim formasını əks etdirir” (151.151-152). K.V.Trever I əsrdə Albaniyada Qarqar düzü adlı yerin mövcud olduğunu göstərmişdir. S.T.Yeremyan isə həmin düzün Mil düzü olması fikrini irəli sürmüşdü. Lakin sonradan qarqarların məskunlaşdığı ərazilər genişlənmişdir. Çünki Qarqar etnonimi və onun fonetik variantları olan Karkar, Xarxar, Xalxal, Xerxer, Herher, Qerqer, Gərgər etnonimlərinin arealı çox böyükdür. “XIX əsrdə Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Gərgər, Şuşa qəzasında Gərgər, Borçalı qəzasında mənbəyini Boz Abdal dağından götürən Gərgərçay, Dağlıq Qarabağda Maçkalaşen kəndi yaxınlığında Herher kənd xarabalığı, Dağlıq Qarabağda Qarqardağ silsiləsi və b. Toponimlərlə mənşəcə eynidir. XVIII əsrin ortalarına aid ermənicə mənbədə Türkiyənin şərqində Karkar adlı kənd qeyd olunmuşdur” (28.315). Qərbi Azərbaycanın Stepanavan, Əzizbəyov rayonlarında kənd adları, Əzizbəyov rayonunda Arpaçayın qollarından birinin adı Gərgər olmuşdur (28.315-316).

Qarqarların qədim Alban tayfalarından birinin adı olduğunu qeyd edən N.Məmmədov yazır ki: “Qarqar sıra dağları, Qarqar düzü, Qarqar çayı hələ bizim eradan əvvəl Azərbaycanda məskən salan türkdilli Qarqar tayfasının adını bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır” (107.111,137-138).

“Qarqar boylarının yaşadığı yerlərdə çoxlu çay, dağ, ovalıq, bölgə və yaşayış məskənləri qarqar etnotoponimi ilə adlanmışdır. Quzey Azərbaycanda bir sıra Qarqar, Karkar və Xarxar adlı yaşayış məskəni olduğu kimi, Güney Azərbaycanda da Kərkər, Kərkərə-olya (Yuxarı Kərkər), Baba Kərkər kəndləri və Qarqar, Karkar, Xarxar və hətta adı Xorxor şəklinə düşmüş xeyli yaşayış məskəni vardır. Azərbaycan və Türkmənistanda bir neçə Qarqar çay mövcuddur. M.Xorenasi (V əsr) Mil düzünün bir hissəsini Qarqar çölü kimi vermişdir. Qazaxıstanda

Karkalı dağı, Azərbaycanda isə Qarqar dağ vardır...” (3.140-144).

Qarqar etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin arealına, eləcə də bir sıra tarixi faktlara əsaslanaraq demək olar ki, qarqar tayfaları türkmənşəli olmuşlar və Dərələyəzdəki Herher hidronimi və oykonimi bu etnonimin fonetik dəyişikliyə uğramış formalarıdır.

Culçay Arpaçayın sağ qoludur, *çul* (*çol*) etnonimini əks etdirir. Q.Qeybullayev Ptolomeyə əsaslanaraq yazır ki, *Çul* tayfası Xəzər və Aral sahilində IV əsrin 50-ci illərində yaşamışdır. Daha sonra qeyd edir ki, *Çol*//*Çul* adlı türk tayfası Albaniyada çox qədimlərdə mövcud olmuş, yaşamış və öz adlarını Qafqazda olan 5 kənd adında əbədiləşdirmişdir. Bu tayfa Cənubi Azərbaycanda da qədim dövrlərdən məskən salmışdır. Eranın ilk əsrlərindən sonra Cənubi Azərbaycan ərazisinə hunlar, cullar, suvarlar, xəzərlər və başqa türk tayfaları da gəlib məskunlaşmışlar. *Çol* etnonimi *Çor*, *Çul*, *Sul*, *Sur* variantlarında da işlənir (99.196; 178.57,74,354; 179.38). Q.Kazımov müxtəlif mənbələrə istinad edərək *Çul* oykonimi haqqında etnolinqvistik tədqiqat aparmışdır. Müəllif qeyd edir ki, *Çul*//*Çor* eramızın V əsridə yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır. V əsrin erməni tarixçiləri Egişə, Favst Buzand və Aqofongel türk tayfalarının şimaldan Azərbaycana gəldiyini qeyd edərək, *Çol*//*Çul* mağarasının adını tez-tez çəkirlər. Müəllif V.V.Bartolda istinad edərək yazır ki, bəzi ərəb mənbələrində rast gəlinən *sul* oykonimini *çul* kimi oxumaq düzgündür, çünki sad ərəb hərfi “ç” səsinin əvəzlənməsi kimidir. Q.Məşədiyev V.Q.Yeqorova əsaslanaraq yazır ki, *Çol* – *Çul* türk mənşəli söz olub çuvaş dilində daş, qaya, dərə mənasında işlənir ki, bu da həmin oykonimin coğrafi landşaftına uyğundur. Bizcə, *Çul*//*Çol* sözü çöl sözü ilə əlaqədar olub, “çöllük” mənasını verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eyniadlı oykonimə Özbəkistan Respublikasında Çulobad, Cənubi Azərbaycanda Çölabad şəklində rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, *çol//çul* tayfaları barədə elmi ədəbiyyatda bir çox məlumatlar vardır. M.İsmayılov yazır ki, Çol//Çul adlanan soylar Azərbaycan ərazisində Çullular adı ilə də tanınmışdır. Qarabağ ərazisində keçmiş Şuşa, Zəngəzur, Qar-yagin qəzalarında bir neçə Çullu toponiminin olması təsadüfi deyildir (84.270). Türkoloqların bir qismi V əsrin tarixi mənbələrinə əsaslanaraq göstərilər ki, Zaqafqaziyada Çul adında şəhər də olmuşdur (182.168; 105.180). Hətta bəzi mənbələrdə Çul tayfasının II əsrdə Dərbənd ətrafında və Dərbənddə məskən saldığı da qeyd edilmişdir (101.124; 224.194). V.V.Bartold yazır ki, Qırğızistanda Bişkek şəhərinin yaxınlığında Alamedin kəndinin yerində Çul şəhəri olmuşdur (167.37). Bu etnotoponim haqqında məlumat verən bir sıra tarixi mənbələrdən aydın olur ki, qədim Albaniyada Çullu, Çullar, Çulkənd, Kırında Çulkənd, Çulqırağı adlı kəndlər olmuşdur (178.57; 230.80-82).

Y.Yusifov və S.Kərimov toponimik paralellər haqqında danışarkən göstərilər ki, Özbəkistanda Çulobod, İran Azərbaycanında Çulluq adlı kəndlər vardır (159.175-179). V.Qukasyan öz tədqiqatlarında Çul toponiminin türk (Azərbaycan) tayfasının adı olduğunu isbata yetirmişdir. Türkoloqlardan V.Aslanov və T.Əhmədov da Çul sözünün türk tayfasının adı olması qənaətinə gəlmişlər. Mənbələrdə Sibirdə də belə bir tayfanın yaşadığı göstərilir (162.63). Q.Qeybullayevin fikrincə, çul qədim türk etnonimi Çulım adında qalmışdır və bu, Tambov vilayətində XIX əsrdə yaşamış çulım tatarları ilə əlaqədardır. Çulım sözündə Çul etnonimi və mənsubiyyət şəkilçisi -ım vardır. Çox güman ki, bu etnonim bolqar tayfası çelmat adının əsasını da təşkil edir. “Eranın ilk əsrlərində Albaniyanın şimal-şərqində Dərbənddən cənubda bir şəhər Çol//Çul adı ilə məlumdur. Bu toponimi Qafqazdilli hesab edirdilər. Lakin biz bu adın Albaniyada yaşamış türk mənşəli *Çul* tayfasının adını əks etdirdiyini və etnonimin indiyədək Çullu kəndlərinin adlarında saxlandığını demişik” (179.202). Qədim Azərbaycan torpağı olan Borçalıda da Cullu, Cul tayfası vardır (59.128).

V.V.Bartold göstərir ki, Çin ərazisində “Çuos” (“Çuyus”) adlı yer türk tayfasının adını bildirən Çul sözü ilə bağlıdır. Bu tayfa haqqında məlumat verən R.Eyvazova yazır ki, Əfqanıstanın Pərvan adlı yerində “Çol” adında kənd vardır. Daha sonra qeyd edir ki, *Çol, Çar, Sul, Sur* etnonimləri ilə *Sal* və *Sar* etnonimləri bir mənbədən təşəkkül tapmışdır (46.78).

Azərbaycanın da ərazisində cul etnotoponimi çox geniş yayılmışdır. Azərbaycanın Cəbrayıl rayonunda Çullu kəndi, Çullu dağı, Zərdabda Çallı kəndi, Abşeronda Çullu təpəsi, Qubadlıda Çullu dərəsi adlı yerlər vardır (107.164; 7.34; 159.175-179).

Areal türk onomastik vahidlərini tədqiq edən N.Əsgərov Özbəkistanda, Dağlıq Altayda, Tuva Respublikasında, Tatarıstanda, monqollarda, çuvaşlarda, yakutlarda çul//çol adının çox geniş yayıldığını göstərir: “Özbəkistan onomastikasında Çul toponiminin arealları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çulvotır – Şəhrisəbz rayonunda dağ adı; Çullısoy – Dexkonabad rayonunda nəsil; Çulobod – Mübarək rayonunda qışlaq (kənd). T.Molçanova Dağlıq Altayın onomastikasında Çuluş adlı hidronimin adını çəkir. Tuva Respublikasının hidronimlərini tədqiq edən Ondar Kırqısovnə həmin ərazidə Alaş çayının sağ qolu olan Çulça çayının adını ehtimala əsaslanaraq samodiy dilində “çay” anlamında işləndiyini yazmışdır. Tatarıstan və ona yaxın ərazilərdə “Çul” komponentli onomastik vahidlər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir: Çulım ideli – Çulman çayı. Tatarlar əvvəllər Kama çayını belə adlandırmışlar. Kukmar rayonundakı qədim Çullu kəndi... Tetyuş rayonunda Çullu çayı sahilində Çullu kəndi mövcud olmuşdur. Tatarıstan hidronimlərində *çul, yul, jul, cul* sözlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, Çulım çayı – Ob çayının sağ qolu Krasnoyarsk diyarında və Tomsk vilayətində, eləcə də Novosibirski vilayətindəki Karağat çayının sol qolu. Çulım – şəhər, Novosibirski vilayətinin Çulım rayonunun mərkəzi, Çulım çayı yaxınlığında. Çulman – Yakutiyanın Aldan rayonunda şəhər tipli

qəsəbə, Çulman çayı (Lena çayı hövzəsində), Çuluşman // Çulışman – Başkays çayının sağ qolu; Çultu, Çuluş, Çulça – Altayda çay adları; Taldı-Çul, Çumurtuq-Çul, Karaçul, Akçul, Mayatıçul – Tuvada; Çul çayı, Ust Çulsk, Senjul, Minjul – Krasnoyar diyarında; Zinçul, Sistexçul, İzikçul, İtçul, Ostuçul, Balıktıçul, Kızıkçul – Çulum çayı hövzəsində; Şepçul, Xaradjul, Anjul, Tiderçul, Tosdıçul, Uzun Çul, Borojul, Tunqujul, İnzçul, Sokkıçul, Sartıçul, Us Çul, Baltı Çul, Xamdiçul, Muxruçul və başqaları – Xakasiyada su adlarıdır. Tulu-yul – Kemerov vilayəti. Yul çayı – Artalık çayının sol qolu (Çulım ərazisində), Ulu Yul, Yulçek, İri Yul, Balaxda Yul – Ulaqan çayının sağ qolu (Altayın Çulışman ərazisində), Yul çayı – Amıl çayının sağ qolu: İzinyul, Çerekzyul, Çerzyul. Cul Çulma çayının yuxarı axarında daha məşhurdur. Bunlara Kolodcul, Kazıncul, İzincul və başqalarını göstərmək olar (62.307-309). Müəllif çol – çul – sul onimini “su”, “çay” kimi izah etmişdir.

Bütün bu deyilənlər bir daha onu təsdiq edir ki, cul sözü türk mənşəli etnotoponimdir. Bu tayfa ən qədim dövrlərdən türk xalqları yaşayan böyük və geniş ərazilərdə, o cümlədən Dərələyəzdə məskən salmış və bir çox kəndlərə, dağlara, dərələrə və digər yerlərə öz danılmaz möhürünü vurmuşdur (115.73-77).

3.2. Antroponimlərdən törənən hidronimlər: “Antroponimlər əsasında formalaşan hidronimlərə hər bir dildə rast gəlmək olur. Çünki bu hidronimlərin müəyyən hissəsini insanlar özü yaradır. Ona görə də yaradılan, yaxud düzəldilən bulaq onu inşa edən, yaxud da ona səbəbkar olanın adı ilə adlanır” (86.35). Qeyd etmək lazımdır ki, çay və göl adlarına nisbətən, bulaq adlarının tərkibində antroponimlərə daha çox rast gəlinir. Bu onunla əlaqədardır ki, bulaqların yaranmasında insanların rolu böyükdür. Bulağı düzəldən, səliqəyə salan şəxsin adı, əksər hallarda, həmin bulağın adlandırılmasında istifadə olunur. “Hidronimlərin o hissəsi antropohidronim adlandırılı bilər ki,

həmin adları daşıyan obyektlər ya müəyyən bir şəxsə məxsus olsun (nohur, gölməçə, axmaz, qobu və s.), ya da onun əməyi ilə yaradılmış olsun (kanal, arx, quyu, bulaq). İkinci halda hidronimlər süni su obyektləri adlarıdır” (105.373). Su obyektinin növünə və yaranma yollarına görə antropohidronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

3.2.1. I komponenti antroponim, II komponenti “bulaq” hidrotermini ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropohidronimlər: *Yavər bulağı (Ağkənd)*, *Seyid Məmiş bulağı (Ağkənd)*, *Kəlbəqədim bulağı (Ağkənd)*, *Nağı bulağı (Ağkənd)*, *Qasım bulağı (Axta)*, *Nəbi bulağı (Axta)*, *Kazım bulağı (Ardaraz)*, *Hacı Qasım bulağı (Ardaraz)*, *Abduləli bulağı (Ayısəsi)*, *Seyidalı bulağı (Ayısəsi)*, *Hürüxanım bulağı (Bulaqlar)*, *Məmmədhüseyn bulağı (Canı)*, *Alı bulağı (Cul)*, *Oruc bulağı (Cul)*, *Məşədi bulağı (Çaykənd)*, *Həsən bulağı (Çaykənd)*, *Səfərsultan bulağı (Çaykənd)*, *Mələyoğlu bulağı (Çivə)*, *Məcidli bulağı (Çivə)*, *Mehti bulağı (Ələyəz)*, *İsa bulağı (Gəndərə)*, *Nəcəf bulağı (Gomur)*, *Əlabbas bulağı (Gomur)*, *Pəri bulağı (Gomur)*, *Əlverdi bulağı (Gomur)*, *Fətullah bulağı (Gomur)*, *Xudu bulağı (Gomur)*, *Qənbər bulağı (Gomur)*, *Xanlar bulağı (Gomur)*, *İbrahim bulağı (Gomur)*, *Mikayıl bulağı (Gomur)*, *Ağaverdi bulağı (Gomur)*, *Məhəmmədli bulağı (Gomur)*, *Qələndər bulağı (Gomur)*, *Məmmədqulu bulağı (Gomur)*, *Allahverdi bulağı (Gomur)*, *Əli bulağı (Gülüdüzü)*, *Almurad bulağı (Gülüdüzü)*, *Səfəralı bulağı (Gülüdüzü)*, *Hacı Mahmud bulağı (Gülüdüzü)*, *Hacı bulağı (Gülüdüzü, Gülüstan)*, *Muxtar bulağı (Heşin)*, *Xatın bulağı (Heşin)*, *Mehralı bulağı (Heşin)*, *Kəlbə Ələsgər bulağı (Hors)*, *Həsən bulağı (Hosdun)*, *Məmməd bulağı (İstisu)*, *Səfo bulağı (İstisu)*, *Alı bulağı (İstisu)*, *Şahnaz bulağı (İstisu)*, *Qnyaz bulağı (İstisu)*, *Təmraz bulağı (İstisu)*, *Abbas bulağı (Kotanlı)*, *Xıdır bulağı (Kotanlı)*, *Misirxan bulağı (Köçbək)*, *Hacı Fərhad bulağı (Köçbək)*, *Qarabəyli bulağı (Qabaxlı)*, *Şahbazlar bulağı (Qabaxlı)*, *Şadman bulağı (Qabaxlı)*, *Məmməd Həsən bulağı*

(*Qabaxlı*), *Almurad bulağı (Qalaser)*, *Məşədi Ələsgər bulağı (Qalaser)*, *Astan bulağı (Gədikvəng)*, *Arzuman bulağı (Gədikvəng)*, *Bayramalı oğlu bulağı (Qovuşuq)*, *Xudum oğlu bulağı (Qovuşuq)*, *Mustafa bulağı (Qovuşuq)*, *Mirzəli bulağı (Qovuşuq)*, *Şadman bulağı (Qozulca)*, *Eylas bulağı (Qozulca)*, *Xanım bulağı (Sallı)*, *Qələndər bulağı (Gomur)*, *Baba bulağı (Terp)*, *Fərəc bulağı (Terp)*, *Haj Fərhad bulağı (Terp)*, *İsmayıl bulağı (Zeytə)*, *Vəli bulağı (Zeytə)*, *Allahverdi bulağı (Zeytə)*, *Heydər bulağı (Zeytə)*, *Məmmədəli bulağı (Zeytə)*, *Xıdır biçənəyi bulağı (Zeytə)*, *İsa bulağı (Zeytə)*, *Mehdi bulağı (Zeytə)*.

3.2.2. I komponenti antroponim, II komponenti “göl” hidrotermini ilə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropohidronimlər: *İsmayıl gölü (Ağkənd)*, *Nağı gölü (Ağkənd)*.

3.2.3. I komponenti antroponim, II komponenti “çay” hidrotermini ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropohidronimlər: *Xanımın çayı (Gədikvəng)*.

3.2.4. I komponenti antroponim, II komponenti “bulaq” hidrotermini ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropohidronimlər: *Cahangirin bulağı (Axta)*, *Xanomun bulağı (Axta)*, *Bayramın bulağı (Ayısəsi)*, *Qulunun bulağı (Ayısəsi)*, *Nəcəfqulu bəyin bulağı (Bulaqlar)*, *Həsən kişinin bulağı (Çivə)*, *Köçərinin bulağı (Ələyaz)*, *Rəhimin bulağı (Ələyaz)*, *Hacının bulağı (Ələyaz, Gomur)*, *Xıdırın bulağı (Gomur)*, *Əlləzin bulağı (Gomur)*, *Behbudun bulağı (Gomur)*, *Seyidin bulağı (Gomur)*, *Şükürün bulağı (Gomur)*, *Əhmədin bulağı (Gülüdüzü)*, *Musanın bulağı (Gülüdüzü)*, *Qəşəmin bulağı (Gülüdüzü)*, *Məşəd Cəfərqulunun bulağı (Gülüdüzü)*, *Əzizin bulağı (Gülüdüzü)*, *Mahının bulağı (Gülüdüzü)*, *Məşədi Ələsgərin bulağı (Gülüdüzü)*, *Fərəcin bulağı (Gülüdüzü)*, *Calalın bulağı (Gülüdüzü)*, *Qaranın bulağı (Heşin)*, *Cabbarın bulağı (Heşin)*, *İmanın bulağı (Heşin)*, *Kamalın bulağı (Hors)*, *Qaraşın bulağı (Hors)*, *Məhəmmədəlinin bulağı*

(*Hors*), *Qələndərin bulağı (Hors)*, *Namazın bulağı (Hosdun)*, *Nərgizin bulağı (Hosdun)*, *Qurbanın bulağı (Qabaxlı)*, *Hüseyn kişinin bulağı (Qabaxlı)*, *Bəndalının bulağı (Qabaxlı)*, *Alışanın bulağı (Qabaxlı)*, *Hilalın bulağı (Qabaxlı)*, *Firudin bulağı (Qabaxlı)*, *Kərimin bulağı (Gədikvəng)*, *Salmanın bulağı (Gədikvəng)*, *Məstanın bulağı (Qovuşuq)*, *Nəsibin bulağı (Qovuşuq)*, *Həmidin bulağı (Qovuşuq)*, *Səmədin bulağı (Qovuşuq)*, *Almazın bulağı (Sallı)*, *Mərdanın bulağı (Sallı)*, *Qulunun bulağı (Sallı)*.

3.2.5. I komponenti antroponim, II komponenti “göl” hidrotermini ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan antropohidronimlər: *Cəfərin gölü (Ayısəsi)*, *Seyidin gölü (Gomur)*, *Səfonun gölü (İstisu)*, *Cəfərin gölü (Qalaser)*, *Nənəşin gölü (Qalaser)*, *Cahangirin gölü (Gədikvəng)*, *Məşədi Hüseynalinin gölü (Gədikvəng)*, *Nəbinin gölü (Gədikvəng)*, *Yusifin gölü (Məmərza)*.

3.3. Oronimlərdən törənən hidronimlər: “Mürəkkəb hidronim yaradıcılığında sadə və mürəkkəb oronimlərdən istifadə olunur. Onlar hidronimin aparıcı komponenti yerində işlənərək, obyektin başlanğıcını, mənbəyini, yerləşdiyi ərazisini və s. göstərir” (49.226). Dərələyəzin oronimiyası çox zəngin olduğuna görə, hidronimlərin də adlandırılmasında kifayət qədər oronim orohidronimlərin birinci komponenti kimi çıxış etmişdir:

3.3.1. I komponenti oronim və ya orotermin, II komponenti hidroterminlə ifadə olunan I növ təyini söz birləşməsi modelində olan oronimik hidronimlər: *Dərə çay (Amağı)*, *Qaya altı bulaq (Ələyaz)*, *Kaha bulaq (Gülüdüzü)*, *Qayə altı bulaq (Hosdun)*, *Güney bulaq (Gədikvəng)*, *Qara düzəndəki qazlı bulaq (Gədikvəng)*, *Çay qırağı bulaq (Nəbilər)*.

3.3.2. I komponenti oronim və ya orotermin, II komponenti hidroterminlə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan oronimik hidronimlər: *Yoxuş bulağı (Axta)*, *Sarı yamac bulağı (Ardaraz)*, *Gədik bulağı (Ardaraz)*, *Ağ*

yarğan arxı (Çivə), Qaya bulağı (Ertiş), Yallar bulağı (Ərgəz), Qaya bulağı (Gabut), Xaş-xaş dərə bulağı (Gomur), Qara qaya çayı (Gülüdüzü), Kaha bulağı (Gülüstan), Göy qaya bulağı (Heşin), Daşdı gözə bulağı (Hors), Qaragüney bulağı (Hosdun), Dərəyurd çayı (İstisu), Dərəyurd bulağı (İstisu), Topdaş bulağı (İstisu), Pir kahası bulağı (İstisu), DəlİKdaş bulağı (İstisu), Qaz kahası bulağı (İstisu), Topdaş gölü (İstisu), Payız yurdu bulağı (Köçbək), Yurd biçənəyi bulağı (Köçbək), Qısır yurd bulağı (Köçbək), Dərə yurd bulağı (Köçbək), Döllü yurd bulağı (Köçbək), Bozlu biçənək bulağı (Köçbək), Şahbazlar çalası gölü (Qabaxlı), Kalafalıq bulağı (Qabaxlı), Yelli yurd bulağı (Qabaxlı), Qayanın altı arxı (Qovuşuq), Quzey bulağı (Qovuşuq), Zağan qayası bulağı (Qovuşuq), Su ayrıcı arxı (Nəbilər), Meşə başı arxı (Nəbilər), Əli dərəsi çayı (Ağkənd), Dərə bulağı (Zeytə), Yoxuş bulağı (Terp).

3.3.3. I komponenti oronim və ya orotermin, II komponenti hidroterminlə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan oronimik hidronimlər: *Ağ qayanın bulağı (Ardaraz), Böyük Güneyn bulağı (Ardaraz), Yalın gölü (Çaykənd), Top daşın gölü (Gomur), Göy qəjəlin arxı (Gülüdüzü), Qasımölan dərənin arxı (Gülüdüzü), Qızılqayanın arxı (Gülüdüzü), Çayqovuşanın bulağı (Gülüdüzü), Aran yurdun bulağı (Gülüdüzü), Baş biçənəyin bulağı (Gülüdüzü), İncə dərənin suyu (Gülüdüzü), Qəjəlin suyu (Gülüdüzü), Tarı dərənin bulağı (Hors), Göy qayanın bulağı (Hors), Gədiyin bulağı (Kotanlı), Göyçək meşənin bulağı (Qabaxlı), Çala yurdun bulağı (Gədikvəng), Quzeyin bulağı (Gədikvəng), Bərkdərənin çayı (Gədikvəng), Əyri yolun gölü (Gədikvəng), Sutökülənin bulağı (Nəbilər), Dal meşənin bulağı (Nəbilər), Suludərənin çayı (Zeytə), Qorçu dərəsinin çayı (Zeytə).*

3.4. Oykonomlərdən törənən hidronimlər: Oykonomlərdən törənən hidronimlər öz adını, bir qayda olaraq, yaxınlıqdakı yaşayış məntəqəsinin adından götürür. Sintaktik quru-

luşuna görə, bu qrup hidronimlər II və III növ təyini söz birləşməsi modelində olurlar:

3.4.1. I komponenti oykonim, II komponenti hidroterminlə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Ağdərə çayı (Ağkənd), Əli dərəsi çayı (Ağkənd), Ardaraz çayı (Axta), Ardaraz gölü (Axta), Ardaraz bulağı (Axta), Qabaqlı bulağı (Ayısəsi), Çivə çayı (Çivə), Heşin yolu bulağı (Çivə), Heşin suyu (Çivə), Qozulca yolu bulağı (Çivə), Gendərə bulağı (Ələyəz), Ərgəz çayı (Ərgəz), Gendərə çayı (Gendərə), Gülüdüz çayı (Gülüdüzü, Qovuşuq), Canı çayı (Gülüdüzü, Qabaxlı, Qovuşuq), Qabaxlı çayı (Gülüdüzü), Qovuşuq çayı (Gülüdüzü), Gülüdüz arxı (Gülüdüzü), İtqıran çayı (Gülüstan), Almalı çayı (Gülüstan, Qabaxlı), Vartanı gölü (Heşin), Heşin çayı (Heşin), Ağsu çayı (İstisu), Püsyən çayı (İstisu), Ağsu bulağı (İstisu), Əmağı bulağı (İstisu), Qabaqlı bulağı (Qalaser), Qalaser arxı (Qalaser), Ayısəsi çayı (Qovuşuq), Qalaser çayı (Qovuşuq), Ələyəz arxı (Qovuşuq), Güneyvəng arxı (Qovuşuq), Nəbilər arxı (Nəbilər), Sallı çayı (Sallı), Köçbək çayı (Terp), İlanlı bulağı (Hors).*

3.4.2. I komponenti oykonim, II komponenti hidroterminlə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Gədikvəngin çayı (Gülüdüzü), Coşalının çayı (Horbadiğ), Ərgəzin bulağı (Horbadiğ), Canı yurdun bulağı (Qabaxlı).*

3.5. Zoonimlərdən törənən hidronimlər: Dərələyəz mahalının florası kimi, faunası da çox zəngindir və bu xüsusiyyət özünü bölgənin yer adlarında, o cümlədən su obyektlərinin adlarında da büruzə verir. “İstər yer adlarına, istərsə də çay adlarına heyvan və quş adlarının verilməsi vaxtı ilə həmin bölgələrdə adları qeyd olunan quşun və heyvanın çox olmasına bir işarədir” (63.132). Dərələyəz mahalı ərazisindəki zoohidronimləri iki qrupa ayıra bilərik: 1. orintonimlərdən – quş adlarından törənən hidronimlər: *Kəklilik bulağı, Ördək gölü;* 2.

Zoonimlərdən – heyvan və həşərat adlarından törənən hidronimlər: *Ayı bulağı, İlanlı göl, Buzov bulağı, Qoç bulaq* və s. Əmələ gəlmə yollarına görə zoohidronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

3.5.1. I komponenti zoonim, II komponenti hidrotərmimlə ifadə olunan I növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Qurtdu bulaq (Ələyəz, Hors), Kəklikli bulaq (Gülüzü, Qovuşuq), İlanlı göl (Hors), Qoç bulaq (Terp)*.

3.5.2. I komponenti zoonim, II komponenti hidrotərmimlə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Buzov bulağı (Amağu), Kəklik bulağı (Gülüzü, Heşin), Quş bulağı (Hors), Quzu gölü (Hors), Ayı bulağı (İstisu, Köçbək), At bulağı (Kotanlı), Ördək gölü (Gədikvəng), Pələngə bulağı (Zeytə)*.

3.6. Fitonimlərdən törənən hidronimlər: Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış fitohidronimləri üç yerə ayırmaq olar: 1. Fitohidronimlərin bir hissəsi meyvə və meyvə ağaclarının adlarını əks etdirir: *Alçalı bulaq, Armudlu bulaq, Almalı bulaq, İydəli bulaq, Cəvizdi bulaq* və s.; 2. Fitohidronimlərin bir qismi kənd təsərrüfatı bitkilərinin adlarını əks etdirir: *Sarımsaqlı bulaq, Noxudduq bulağı, Soğanlı çayı, Soğanlı gölü*; 3. Fitohidronimlərin bir qismi isə müxtəlif ağac adlarını və yabanı bitki adlarını əks etdirir: *Söyüdlü bulaq, Palıdlı bulaq, Yarpızdı göl, Baldırğanlı bulaq, Gicitkannı bulaq, Həmərsünlü bulaq, Qarağaclıq bulağı, Qırxbuğum bulağı, Qantəpər bulağı, Lilparrı bulaq* və s. Quruluşuna görə fitohidronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

3.6.1. I komponenti fitonim, II komponenti hidrotərmimlə ifadə olunan I növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Alçalı bulaq (Amağu, Ələyəz, Qovuşuq, Zeytə), Sarımsaqlı bulaq (Arınc), Çiyələkli bulaq (Canı), Qamışlı bulaq (Gomur, Hors), Armudlu bulaq (Gomur), Almalı bulaq (Gülüzü), Qijili bulaq (Gülüzü, Qalaser, Qovuşuq), İydəli bulaq (Heşin), Söyüdlü bulaq (Hors, Nəbilər, Heşin), Lilparrı*

bulaq (İstisu), Qamışdı göl (İstisu, Terp), Yarpızdı göl (İstisu), Baldırğanlı bulaq (Məmərza, Horbadıq), Kivişli bulaq (Nəbilər), Palıdlı bulaq (Terp), Gicitkannı bulaq (Terp), Gərməşovlu bulaq (Zeytə), Həmərsünlü bulaq (Zeytə), Tikanlı bulaq (Heşin), Cəvizdi bulaq (Heşin).

3.6.2. I komponenti fitonim, II komponenti hidrotərmimlə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Noxudduq bulağı (Ağkənd), Gərməşov bulağı (Ağkənd), Kolluq bulağı (Ağkənd), Kolluq çayı (Ağkənd), İydəlik bulağı (Axta), Qarağaclıq bulağı (Axta), Almalıq bulağı (Axta), Almalıq bataqlığı (Axta), Qantəpər bulağı (Canı, Qabaxlı), Kol içi bulağı (Çivə), Nərgiz bulağı (Gülüstan), Qırxbuğum bulağı (İstisu), Çayçıçəyi bulağı (Kotanlı), Soğanlı çayı (Gədikvəng), Soğanlı gölü (Gədikvəng), Qarağac bulağı (Qovuşuq), Qırmızı pəncərlik bulağı (Qovuşuq), Qırxbuğum gölü (Məmərza), Alma bulağı (Terp)*.

3.6.3. I komponenti fitonim, II komponenti hidrotərmimlə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Almalığın bulağı (Hors), Qırmızı pəncərliyin arxı (Qovuşuq), Qijili bulağın arxı (Qovuşuq), Armud ağacının bulağı (Zeytə), Qanqallının bulağı (Zeytə), Top arduşun bulağı (Zeytə), Top söyüdünlü bulağı (Zeytə)*.

3.7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən hidronimlər: Dərələyəz mahalı ərazisində bir qrup hidronim qeydə alınmışdır ki, bunlar hər hansı şəxslə və ya digər canlılarla əlaqədar baş vermiş müəyyən hadisələri əks etdirir. Bu qəbildən olan hidronimlər digər qrup hidronimlərdən fərqli olaraq, ismi birləşmə modelində deyil, feli birləşmə (feli sifət birləşməsi) modelində formalaşırlar. Bu qrupa daxil olan hidronimləri aşağıdakı yarımqruplara ayırmaq olar:

3.7.1. Hər hansı şəxslə əlaqədar baş vermiş hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən hidronimlər: *Usubölən bulağı (Ağkənd), Rusölən bulağı (Axta), Seyidalı çimən (Ayısəsi), Məmmədölən bulaq (Herher), İsmayıl boğulan göl (Herher),*

Kərimqaçan bulaq (Horbadiğ), Pəri ölən bulaq (Hosdun), Fatmabatan göl (İstisu), Həsənuçan göl (İstisu), Məmməd ölən bulaq (Köçbək), Mirmehdi ölən bulaq (Qabaxlı), Novruz ölən bulaq (Qabaxlı), Səlim ölən bulaq (Qabaxlı), Haqverdinin toyu olan bulaq (Qabaxlı).

3.7.2. Hər hansı bir canlı ilə əlaqədar baş vermiş hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən hidronimlər: *Ayuölənin çayı (Ayısəsi), Dana boğulan (Ayısəsi), Ayuölən çayı (Ələyəz), Dayça boynu sınıan bulaq (Gabut), Arğalı içən bulaq (Heşin), At ölən bulaq (Köçbək).*

3.7.3. Müəyyən hadisənin baş verdiyini əks etdirən sözlərdən törənən hidronimlər: *Daşagirən göllər (Ələyəz), Mistapılan bulaq (Gabut), Kərpic kəsilən bulaq (Gülüstan), Tarbasanın bulağı (Hors).*

3.8. Əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərdən törənən hidronimlər: Bu qrupa daxil olan hidronimlərin tərkibində işlənən sözlər hər hansı su obyektinin xassəsi, keyfiyyəti, həcmi, quruluşu, dərinliyi, harada yerləşdiyi barədə təsəvvür yaradır. *Qaragöllər, Ağbulaqlar, Qırmızı bulaq, Sarı bulaq, Göy bulaq, Qırmızı su, Göy göl, Ağ göl* və s. hidronimlərin birinci tərəfi rəng bildirən sözlərdən ibarətdir. “Hidronimlərin tərkibində rəng bildirən sözlərin işlənməsi Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında geniş yayılmış dil hadisəsidir” (105.390). *Dolayı bulaq, Dolayı arx, Dolayı arx bulağı* və s. hidronimlər axının səmtinə görə adlanmış su obyektləridir. *Acılı bulaq, Duzlu su, Şor bulaq, Şor su, Turş su* və s. hidronimlər mineral maddələrin təsiri ilə müəyyən iyə və dada malik olan su obyektləridir. *Soyuq bulaq, İsti su, Qaynar bulaq, İsti zağa bulağı* və s. hidronimlər suyunun hərəratinə görə ad almış su obyektləridir. Rəngarəng leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik olan bu qrup hidronimlərin yaranma yolları da müxtəlifdir:

3.8.1. I tərəfi əlamət, keyfiyyət bildirən söz, II tərəfi hidroterminlə ifadə olunan mürəkkəb söz şəklində olan

hidronimlər: *Qaragöllər (Ağkənd), Korbulaq (Amağ), Ağbulaqlar (Ayısəsi), Gurbulaq (Ayısəsi), Ağbulaq (Ayısəsi, Qalaser), Şirinbulaq (İstisu), Qarasu (İstisu), Korabulaq (İstisu), Yoğunsu (Ələyəz).*

3.8.2. I komponenti əlamət, keyfiyyət bildirən söz, II komponenti hidroterminlə ifadə olunan I növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Qırmızı bulaq (Ağkənd, Amağ), Acılı bulaq (Ağkənd), Çatma bulaq (Ağkənd), Qara göl (Ağkənd), Ağ bulaq (Axta, Amağ, Ələyəz, Hors, Köçbək, Qabaxlı), Kor bulaq (Axta), Təknəli bulaq (Axta, Cul, Gomur, İstisu), Pətəkli bulaq (Amağ), Pırt – pırt bulaq (Amağ, Çaykənd, Sallı), Qurtdu bulaq (Amağ), Şır – şır bulaq (Arda-raz, Gülüdüzü, Herher, Köçbək), Pır – pır bulaq (Ayısəsi), Soyuq bulaq (Ayısəsi, Canı, Cul, Çivə, Gülüdüzü, Herher, Heşin, Kotanlı, Qabaxlı), Duzlu su (Ayısəsi, Qalaser), Qara göl (Ayısəsi), Böyük göl (Ayısəsi), Sarı bulaq (Bulaqlar, Çaykənd), Qara bulaq (Bulaqlar, Gülüdüzü, Qozulca), Şırran bulaq (Bulaqlar), Çınqıllı bulaq (Canı, Gülüdüzü, Horbadiğ, Hors, Köçbək, Qovuşuq, Zeytə), Lüləpər bulaq (Canı), Quyu bulaq (Canı), Quru göl (Cul), Daş bulaq (Çaykənd, Çivə, Gabut, Gomur), Damcı bulaq (Çaykənd), Baş kəhriz (Çivə), Aşağı kəhriz (Çivə), Kora bulaq (Çivə), Göy bulaq (Çivə), Yuxarı kəhriz (Çivə), Quzey arx (Çivə), Yağlı bulaq (Ələyəz), Xırlı bulaq (Ələyəz), Yastı bulaq (Ələyəz, Gomur, Kotanlı, Qovuşuq, Terp, Zeytə), Quru bulaq (Ələyəz), Kəpəkli bulaq (Ələyəz), Şor su (Ələyəz), Gilli bulaq (Ələyəz), Qoşa bulaq (Ələyəz), Qırmızı su (Ələyəz), Şor bulaq (Ələyəz, Horbadiğ), Yoğun su (Ələyəz, Gülüdüzü), Tüstülü göl (Ələyəz), Burulğan göl (Ələyəz), Ballı bulaq (Ərgəz), Böyük çay (Gabut), Kiçik çay (Gabut), Südlü bulaq (Gabut, Gülüdüzü, Gədikvəng, Qovuşuq), Novlu bulaq (Gomur, Gülüdüzü, Herher, Horbadiğ, Kotanlı), Dib bulaq (Gomur), Sandıqlı bulaq (Gomur), Dolayı bulaq (Gomur), Orta göl (Gomur), Aşağı göl (Gomur), Güngörməz bulaq (Gülüdüzü), Böyük bulaq (Gülüdüzü), Qumlu bulaq (Gülüstan,*

Herher, Kotanlı, Qozulca, Yanıq bulaq (Gülüstan), Güllü bulaq (Herher), Bol bulaq (Herher), Yuxarı bulaq (Heşin), Şirin bulaq (Heşin), Sızqa bulaq (Horbadiğ), Portport bulaq (Hors), Qara göllər (Hors), Dibiyoq göl (Hors), Göy bulaq (Hors), Yellicə çay (Hortun), Gümüş bulaq (Hosdun, Sallı), Şora bulaq (Hosdun), Cırranı bulaq (İstisu), Turş su (İstisu, Gədikvəng), Bal bulaq (İstisu), Damcılı bulaq (İstisu), Lal göl (İstisu), Balalı bulaq (Köçbək), Böyük arxlar (Köçbək), Haça bulaq (Köçbək), Göy göl (Qabaxlı), Gur bulaq (Gədikvəng, Heşin, Qalaser), Qazdı bulaq (Gədikvəng), Qotur su (Gədikvəng), İsti su (Gədikvəng), Qaynar bulaq (Gədikvəng), O tay bulaq (Qovuşuq), Daşagirən bulaq (Qovuşuq), Dibsiz göl (Qovuşuq), Ağ göl (Terp), Qoşa göllər (Terp), Kiçik göllər (Terp), Palçılı bulaq (Zeytə), Zıǵlı bulaq (Zeytə), Dolayı arx (Qalaser).

3.8.3. I komponenti əlamət, keyfiyyət bildirən söz, II komponenti hidroterminlə ifadə olunan II növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Boymuyoğun bulağı (Ağkənd), Qaragöllər bulağı (Ağkənd), Qotur suyu (Amağ), Zəylik çayı (Ardaraz), Zəylik bulağı (Ardaraz), Turş su bulağı (Ayısasi), Dolayı arx bulağı (Canı), Şırran bulağı (Ələyaz), İsti zağa bulağı (Gülüzü), Damcı bulağı (Herher).*

3.9. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən hidronimlər: Bu qrupa daxil olan hidronimlərin birinci tərəfi müxtəlif sözlərlə ifadə olunur: dini səciyyəli sözlərlə: *Pir bulağı, Molla bulağı, Şeytan bulağı, Qiblə bulağı, Seyidlər çayı, Qazı bulağı, Vəngin bulağı, Dağ pirinin bulağı, Nəzir suyunun bulağı, Ocağın bulağı* və s.; ölçü və həcm bildirən sözlərlə: *Ana arx*; obyektin xarici görünüşünü, oxşarlığını, formasını və digər əlamətlərini bildirən sözlərlə: *Təndir göl, Yoğun burun bulağı, Boğaz bulağı* və s.; yaxınlığındakı obyektin növünü göstərən sözlərlə: *Kənd bulağı, Oba bulağı, Meşə bulağı, Qəbiristanlıq bulağı, Karvansara çayı, Oba çayı, Köhnə kənd arxı, Dəyirman arxı, Binə bulağı, Baş xırmanlar*

bulağı, Orta xırmanların bulağı və s.; müxtəlif saylarla: *Qırx bulaq, Yeddi bulaq, Yeddibulaqlar, Üç bulaqlar* və s.

3.2. Dərələyəz mahalı hidronimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının hidronimlərinin formalaşmasında aşağıdakı morfoloji əlamətlər iştirak edir:

1. -lı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: *Kəngərli bulağı (Köçbək), Qabaxlı çayı, Kotanlıçay* və s.

2. -çı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: *Çanaxçı bulağı.*

3. -lar² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: *Abışlar bulağı (Canı), Xalaclar bulağı (Qovuşuq)* və s.

4. -an² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: *Qurbankəsilən bulaq.*

5. -dın⁴ // -tın⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: *Hosdun bulağı.*

6. -ca² şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: *Qozulca çayı.*

3.3.3. Dərələyəz mahalı hidronimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri:

1. I növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Boğaz bulaq (Gabut), Çırtma bulaq (Gomur), Qızıl bulaq (Ələyaz), Təndir göl (Herher), Qırx bulaq (Horbadiğ, Kotanlı, Qabaxlı), Layla bulaq (İstisu), Yeddi bulaq (Kotanlı, Gədikvəng), Zəncirli bulaq (Qalaser), Ana arx (Nəbilər), Üç bulaqlar (Zeytə), Orta kəhriz (Zeytə), Yeddi bulaqlar (Gədikvəng).*

2. II növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Karvansara çayı (Ağkənd), Qəbiristanlıq bulağı (Ağkənd), Pir bulağı (Amağ, Ertiş, Ələyaz), Qız bulağı (Amağ), Qibla bulağı (Ayısasi), Molla bulağı (Ayısasi, Qalaser, Qovuşuq), Qara parça bulağı (Çivə), Çamur suyu (Ertiş), Şeytan bulağı (Ələyaz), Qızlar gölü (Ələyaz), Meşə bulağı (Gomur, Terp), Biçənək bulağı (Gomur), Dəxdur bulağı*

(Gomur), *Xan bulağı* (Gomur), *Uçuqlar bulağı* (Gülüstan), *Qızlar bulağı* (Heşin, Qozulca), *Qoşa qardaş bulağı* (Heşin), *Gözəllər bulağı* (Hors), *Qiblə bulağı* (Hors, Qovuşuq, Sallı), *Oba bulağı* (Hors), *Batqınnar gölü* (İstisu), *Kənd bulağı* (Kotanlı), *Seyidlər çayı* (Kotanlı), *Kilisə çayı* (Köçbək), *Yayşabaz bulağı* (Köçbək), *Qıl körpü gölü* (Qabaxlı), *Hovuzlar bulağı* (Qabaxlı), *Lülələr bulağı* (Qabaxlı), *Oba çayı* (Gədikvəng), *Taxtalar arxı* (Qovuşuq), *Köhnə kənd arxı* (Qovuşuq), *Dəyirman arxı* (Qovuşuq), *Yoğun burun bulağı* (Qovuşuq), *Əpbəkli bulağı* (Qovuşuq), *Qətər bulağı* (Qovuşuq), *Binə bulağı* (Məmərza), *Qazı bulağı* (Sallı), *Kənd arxı* (Zeytə), *Baş xırmanlar bulağı* (Zeytə), *Bağman arxı* (Zeytə).

3. III növ təyini söz birləşməsi modelində olan hidronimlər: *Vəngin bulağı* (Amağu, Hors), *Novun çayı* (Ayısəsi), *Nənəmin gölü* (Ayısəsi), *Tüngün bulağı* (Ələyəz), *Binələrin bulağı* (Gomur), *Zığlığın bulağı* (Horbadiğ), *Xamların bulağı* (Hors), *Dəfin bulağı* (Hors), *Nəzir suyunun bulağı* (Hors), *Ocağın bulağı* (Kotanlı), *Qazının bulağı* (Gədikvəng), *Çatırlığın bulağı* (Qovuşuq), *Tələlərin bulağı* (Zeytə), *Haçanın bulağı* (Zeytə), *Qazmanın bulağı* (Zeytə), *Orta xırmanların bulağı* (Zeytə), *Dağ piriinin bulağı* (Zeytə), *Qalaçanın bulağı* (Zeytə).

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqindən əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oykonim, oronim və hidronimlərinin hamısı türk mənşəli olmuş, yalnız ermənilərin 1828-ci ildən başlayaraq bu yerlərə köçürülməsindən sonra yaşayış məntəqələrinin adlarının bir qismi süni surətdə dəyişdirilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında tarixin ən qədim dövrlərindən as//kas, sak, hors, şirak, qarqar, qayı, kəngər, qaşqay, gencək, muğ, quşçu, oğuz, ivə//yivə, cığatay, çul, küyərci, sal, aban, xələc və s. türk tayfaları yaşamış və öz adlarını bir sıra etnotoponimlərdə (Ələyəz, Ərgəz, Hors, Hos-

dun, Zirək, Herher, Qaşqa, Gənzək, Quşçu, Cığatay, Cul, Göyərcin, Sallı və s.) əbədiləşdirmişlər.

Dərələyəz mahalının köklü sakinləri olan türk tayfaları öz izlərini yalnız yaşayış məntəqələrinin adlarında – oykonimlərdə deyil, həmçinin oronim (Xalaclar yurdu, Oğuz üzü kaha, Qazax dərə, Kəngərli yeri, Təhlə düşən yurd, Əyricə yaylağı, Vers dağı) və hidronimlərdə (Arpa çayı, Zirək çayı, Sallı çayı, Qabaxlı çayı, Axta çayı, Qısır bulağı, Kəngərli bulağı, Xalaclar bulağı) da yaşatmışlar.

Dərələyəz mahalının toponimləri (oykonimləri, oronimləri və hidronimləri) etnonimlərlə yanaşı, antroponimlərdən (Həsənkənd, Əsgərkənd, Əli dərəsi, Cahangirin bulağı), oronimlərdən (Ağdərə, Dərəkənd, Gendərə), hidronimlərdən (Çaykənd, İstisu, Şirinbulaq arxacı), zoonimlərdən (Ceyranlı, Kəlyatağı, Kəklikli dərə, Quzu kahası, At bulağı, Ördək gölü), fitonimlərdən (Almalı, Alçalıq biçənəyi, Qırmızı pəncərlik dərəsi, Soğanlı çayı, İydəli bulaq), müəyyən hadisələrlə əlaqədar sözlərdən (Bülbülölən, Leyliköçən, Qurbankəsilən dərə, Mistapılan bulaq), ktematonimlərdən (Güneyvəng, Şadıvəng, Vəngin bulağı), apelyativ leksik vahidlərdən (Qalakənd, Meydan kəndi, Baxçacıq, Dəyirman daşı yurdu, Təndir göl), əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərdən (Şiş qaya, Ağ daş, Qaynar bulaq, Şır-şır bulaq, Qara göl) törənmişlər.

Dərələyəz mahalının toponimlərinin tədqiqi dil tarixi və dialektoloji tədqiqatlar üçün də zəngin mənbədir. Müasir dilimiz üçün işləkliyinə görə passiv fonda keçən, yəni arxaizm və dialekt söz sayılan leksemlər Dərələyəzin toponimlərində mühafizə edilib saxlanmışdır. Dərələyəz toponimlərinin tərkibində mühafizə olunan bu arxaik elementlər dilimizin qədimliyini əyani olaraq sübut edir. Dərələyəz mahalındakı Qozulca, Tərətüm, Köçbək, Vartanis, Gindivaz, Gomur, Maratuz, Qoytul, Gabut, İrind, Kələkulux və s. oykonimlərin tərkibində hazırda dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunan leksik vahidlər vardır.

Dərələyəz mahalının morfoloji yolla yaranan toponimlərinin tərkibində müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər mövcuddur: -lar,-lər: Novlar, Hüseynqulular, Bulaqlar; -lı,-li,-lu,-lü: Ceyranlı, İlanlı, Almalı, Kotanlı, Çırxanlı; -çı,-çi,-çu,-çü: Çanaxçı; -lıq,-lik,-luq,-lük: Kalafalıq, Gərməşovluq, Zirinlik; -cıq: Baxçacıq; -ca: Qozulca; -stan: Güllüstan və s.

Dərələyəz mahalının sintaktik yolla yaranan toponimləri də rəngarəngdir: a) I növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər: Qazax dərə, Kaha bulaq, Dərə çay, Güney bulaq və s.; b) II növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər: Kəlyatağı, Əyricə yaylağı, Yallar bulağı, Əlidərəsi çayı, Topdaş gölü və s.; c) III növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər: Uçuğun çınqıllığı, Demlərin kahası, Nərgizin qayası, Göllərin biçənəyi, İstisuyun yarğanı, Vəngin bulağı və s.; ç) feli birləşmə modelində olan toponimlər: QurbankəsİLən, Bülbül-ölən, Qəndbölən, Kərpic kəsİLən (bulaq), Daşagirən (göllər) və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis), Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 s.
2. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. ADU nəşri, 1987, 84 s.
3. Ağasıoğlu F. Azər xalqı (seçmə yazılar). Bakı, "Ağrıdağ", 2000, 436 s.
4. Ağasıoğlu F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, "Maarif", 1988, 285s
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Elm", 1964, 475 s.
6. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
7. Azərbaycan SSR-in inzibati - ərazi bölgüsü. Bakı, Azərənəşr, 1968, 218 s.
8. Azərbaycan respublikasının inzibati - ərazi bölgüsü. Bakı, 2001.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. "Çıraq", Bakı, 1997.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, "Elm", 1980.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Bakı, "Elm", 1983.
12. Azərbaycan tarixi. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1994, 876 s.
13. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, "Gənclik", 1983, 136 s.
14. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, 391 s.
15. Axundov A. "Kür" sözünün etimologiyası haqqında. ADU elmi əsərləri, 1956, N-10.
16. Babayev S. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. Bakı, "XXI", Yeni nəşrlər evi, 1999, 224 s.
17. Bağırov A. Naxçıvan hidronimləri. Bakı, "Elm", 2000, 90 s.
18. Bağırov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı, "Nurlan", 2008, 336 s.

19. Bayramov A. Ağbaba və Şörəyel toponimləri. "Elm və həyat", N 11-12, Bakı, 1996, s. 27-29.

20. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt, 1996, 240 s.

21. Bayramov A. Qafqaz, Krım və Bolqarıstan ərazilərində türk mənşəli oykonimlərin paralelləri. AOP, VI, Bakı, 1996, s. 110-112.

22. Bayramov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Qafqaz. Bakı, 2000, 123 s.

23. Bayramov A. Arpaçay hidronimi haqqında. AOP, IX, 2000.

24. Bayramov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri və Qafqaz arealı. Bakı, "Nurlan", 2007, 405 s.

25. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti. Bakı, "Elm", 2000, 106 s.

26. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm", 2002, 696 s.

27. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, "Elm", 2005, 432s

28. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "Oğuz eli", 1998, 453 s.

29. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, "Elm", 1994, 271 s.

30. Budaqov B. İndiki Ermənistan qədim türk yurdu idi. Elturan, N-1, 1992, s. 17-18

31. Budaqov B. Çobankərə eli. Bakı, "Elm", 1996, 200 s.

32. Budaqov B. Didərginlər. Bakı, "Gənclik", 1990, 384 s.

33. Budaqov B., Əliyev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və toponimlərimiz. "Elm və həyat" jur. N 6, 1972.

34. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərnaşr, 1989, 336 s.

35. Bünyadov Z., Məmmədov H. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, "Elm", 1996, 184 s.

36. Bünyadov Z., Məmmədov H. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, "Sabah", 1997, 336 s.

37. Cəfərov N. Türkologiya tarixinə bir baxış. Bakı, 2000.

38. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2001.

39. Cəfərov C. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı, "Səda", 2005, 171 s.

40. Cəfərov C. Belə bir region da vardı – Əştərək. "Vedibasər" qəzeti, 2006, N- 4.

41. Çobanlı M., Çobanlı M. Borçalı toponimləri. Bakı, 1996.

42. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968, 104 s.

43. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Maarif, 1979, 267 s.

44. Dərələyəzli K. Dərələyəz od içində. Bakı, "Ağrıdağ", 1995, 564 s.

45. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, "Gənclik", 1995, 464s

46. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, "Elm", 1995, 244s.

47. Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, ADU, 1985, 88 s.

48. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, "Gənclik", 1984, 125 s.

49. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU, 1991, 318 s.

50. Əhmədov T. Qədim "şen" coğrafi termininin mənşəyinə dair. AOP, VI, Bakı, 1996, s. 63-69.

51. Əhmədov T. Azərbaycan dili morfologiyasının aktual problemləri. Azərbaycan coğrafi nomenli hidronimlərinin yaranmasında sifət, feli sifət və saylardan istifadə. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1987.

52. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu-"Ermənistan". Bakı, "Sabah", 1994, 208 s.

53. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. I c., Vedibasər mahalı, Bakı, "Ağrıdağ", 2000, 664 s.

54. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. II c., Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları. Bakı, 2002.
55. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, "Ağrıdağ", 2006, 227 s.
56. Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski. Bakı, 1996.
57. Əliyev Ə. Bəzi etnonimlər haqqında. Azərb. SSR-in toponimlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1981, s.35-38.
58. Əliyev Ə.A., Vəliyev S.İ. Qədim türk toponimiyasına dair (Orxon-Yenisey yazılı abidələri əsasında). AOP, III, Bakı, 1990.
59. Əliyev X.H. Gürcüstanda bəzi etnonimlər haqqında. AOP, III, Bakı, 1990, s. 127-128.
60. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, ADPU nəşri, 1999, 278 s.
61. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı, "Nurlan", 2004, 295 s.
62. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm", 2005, 485 s.
63. Əsgərov N. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, ADPU, 2002, 146 s.
64. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
65. Əzizov E. Söz xəzinəsi. Söz haqqında araşdırmalar. Bakı, "Maarif", 1995, 128 s.
66. Fəruq Sümər. Oğuznamə. Bakı, "Yazıçı", 1992, 432 s.
67. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərnamə, 1992, 72 s.
68. Hacıyev A. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı, API, 1990, 101 s.
69. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiya məsələləri, Bakı, "Elm", 1983, s. 24-34.

70. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1983, 188 s.
71. Hacıyev T., Əzizov E. Buntürklər kimdir? "Ulduz", Bakı, 1989, N- 2.
72. Hacıyev T. Onomastik vahidlər dilin unudulmuş məna-larının qoruyucuları kimi. AOP, I, Bakı, 1986.
73. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II, Bakı, "Elm", 1984, s.125-136.
74. Hüseynzadə Ə. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adlarının izləri. Azərb. SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1973, N 2, s.21-30.
75. Hüseynzadə Ə. Sabunçu toponiminin mənşəyi. Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərləri", tarix və fəlsəfə seriyası, N7, 1975, s.44-49.
76. Hüseynzadə Ə. Boyat (Bayat) coğrafi adının mənşəyi. Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə ser.N 5, 1976, s.44-52
77. Xəlilov B. Fəllərin ilkin kökləri. ADPU-nun nəşri. Bakı, 1998, 222 s.
78. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, "Nurlan", 2006, 384 s.
79. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfologiyası. I, Bakı, "Elm", 2007, 280 s.
80. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfologiyası. II, Bakı, 2007, "Nurlan", 354 s.
81. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, "Nurlan", 2008, 442 s.
82. İbrahimov T. Qaşqaylar. Bakı, "Elm", 1988, 209 s.
83. İsayev V. Yevlax sənədlərdə və yaddaşlarda. Bakı, 2001.
84. İsmayılov M. Sənin ulu baban. Bakı, 1995, 302 s.
85. İsrəfilov R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, "Elm", 1987, 187 s.
86. İsrəfilov V. Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gür-cüstan arealı. Bakı, ADPU, 1999, 100 s.

87. Kazımov Q. Cəbrayıl toponimləri. Bakı, "Sabah", 1995, 52 s.
88. Kaşğari M. Divani-luğat-it-türk. I c., Ankara, 1992.
89. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı, 1977.
90. "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanları, Bakı, 1992.
91. Kitabı-Dədə Qorqudun izahlı lüğəti. Bakı, 1999.
92. Qasımov A. Kəngərli sözü və kəngərlilər. AOP, Bakı, 1986, s.89-91.
93. Qeybullayev Q. Coğrafi adlar tarixi mənbədir. "Elm və həyat", 1975, N 11.
94. Qeybullayev Q. Azərbaycan toponimlərinin tədqiq edilməsi prinsipləri haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1976, N-2.
95. Qeybullayev Q. Azərbaycanda qıpçaq mənşəli etnotoponimlər haqqında. Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 32-ci cild, 1976, N 4.
96. Qeybullayev Q. Bəzə toponiminin mənşəyi. Tarix və onun problemləri. 1992, N-2.
97. Qeybullayev Q. Qədim ellərdən biri – Qaraçorlu. "Millət" qəzeti, 31 iyun, 1993.
98. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, "Elm", 1994, 101 s.
99. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.
100. Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, "Elm", 1990, 248s.
101. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, Azərənşr, 1992, 140 s.
102. Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi. Bakı, "Elm", 2006, 163 s.
103. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, API, 1986.
104. Qurbanov A. Cücəkəndin daşüstü yazıları. Bakı, "Elm", 2001.

105. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, "Maarif", 1998, 595s.
106. Mahmud İ. Azərbaycan xalqının yaranması. Azərənşr, Bakı, 1995.
107. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 184 s.
108. Məmmədova L. "Kitabi – Dədə Qorqud"un Şirvanda toponimik izləri. AOP, VI, Bakı, 1996, s.74-77.
109. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, "Elm", 1990, 146 s.
110. Məşədiyev Q. Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsində (SMOMPK) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi linqvistik təhlili. (fil.elm.dokt. dis. Avtoreferat), 1991, 56 s.
111. Məşədiyev Q. Etnonimlərdən düzələn toponimlər. AOP, II, 1998, s.112-113.
112. Mirmahmudova S. Ermənistanda türk mənşəli yer adları. Bakı, 1995.
113. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. II, Bakı, "Elm", 2006, 504 s.
114. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, ADPU nəşri, 1997, 352 s.
115. Mirzəyev H. Cul etnotoponimi haqqında. Pedaqoji universitet xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, N 1, Bakı, 1998, s.73-77.
116. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalında olan Qaravəng, Qoşavəng, Şadıvəng, Güneyvəng, Qoduxvəng toponimləri haqqında. Pedaqoji Universitetin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, N-1, Bakı, 1998, s. 43-48.
117. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, "Qızıl Şərq", 2003, 359 s.
118. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. I, Bakı, "Elm", 2004, 854 s.

119. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. III, Bakı, 2006, 535 s.
120. Mirzəyev H. Seçilmiş elmi məqalələr. IV, Bakı, "Elm", 2006, 660 s.
121. Mirzəyev H. Dərələyəz folkloru. VIII, Bakı, "Elm", 2006, 768 s.
122. Mirzəyev H. Hamı o səndəki el, Dərələyəz. XI, Bakı, "Elm", 2007, 800 s.
123. Mirzəyev H. Filologiya məsələlərinə dair tədqiqatlar, mülahizələr və rəylər. VII, Bakı, "Elm", 2006, 640 s.
124. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, BDU, 1990, 374s
125. Murad A. Qıpçaq çölgünün yovşanı. Prof. Tofiq Hacıyevin tərcüməsində və redaktəsi ilə. Bakı, "Gənclik", 1997, 186 s.
126. Naxçıvan MSSR-nin dialekt və şivələri. Bakı, 1962.
127. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1982.
128. Nuriyeva M. Qərbdən Şərqə ulu türk yurd adlarının dəyişdirilməsi tarixindən. Bakı, "Elm", 1999, 244 s.
129. Rəcəbli Ə. Ulu türklər. Bakı, "Nurlan", 2003, 319 s.
130. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, Azərənşr, 1997, 257 s.
131. Rusca – Azərbaycanca lüğət, I c., Bakı, 1975.
132. Rusca – Azərbaycanca lüğət, II c., Bakı, 1976.
133. Rüstəmov Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun yer-yurd adları. Bakı, "İşıq", 1998, 170 s.
134. Sadıqova S. Dərələyəz mahalının Quşçu, Gənzək, Cığatay, Cul, Çivə, Arpa, Ayısəsi//Qayısəsi etnotoponimləri. "Onomastika". Elmi – onomastik jurnal. N- 2-3, Bakı, ADPU nəşri, 2007, s. 58-71.
135. Sadıqova S. Etnonimlər əsasında yaranan oykonimlər. "Dil və ədəbiyyat". Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, N- 4(58), BDU nəşri, Bakı, 2007, s.19-21.

136. Sadıqova S. Dərələyəz toponimlərində yaşayan qədim etnonimlər (Qaşqa, Herher, Qılıçlı, Sallı, Qanlı, Arınc, Şorca, Daylaxlı, Canı, Qaralar). "Tarix və onun problemləri". Nəzəri, elmi metodik jurnal, N- 3. BDU nəşri, Bakı, 2007, s. 348-354.
137. Sadıqova S. Dərələyəz toponimlərinin tədqiqi tarixindən. "Onomastika". Elmi-onomastik jurnal, N-1-2, Bakı, ADPU nəşri, 2008, s.140-146.
138. Sadıqova S. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində ən qədim etnosların izləri. "Elmi xəbərlər", N- 6, ADU nəşri, Bakı, "Mütərcim", 2007, s. 132-136.
139. Sadıqova S. Dərələyəzdə olan Hors, Hosdun, Hortun, Horbadığ, Göyərçin, Axta, Çanaxçı, Kotanlı, Dəmirçilər etnotoponimləri. "Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri)", XXXIII, N- 3, Bakı, "Səda", 2007, s.30-39.
140. Sadıqova S. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində etnonimlər. "Elmi axtarışlar" (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). Bakı, "Nurlan", 2008, s. 44-49.
141. Sadıqova S. Arxaikləşmiş sözlər əsasında yaranan oykonimlər. "Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri)" XXXIV, N- 4, Bakı, "Nurlan", 2007, s. 31-37.
142. Sadıqova S. Relyef quruluşuna görə yaranan oykonimlər. "Filologiya məsələləri", N-8, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2007, s. 60-65.
143. Sadıqova S. Dərələyəz mahalı ərazisində hidronimlər, zoonimlər, fitonimlər, müəyyən hadisə ilə əlaqədar və ümumi leksik vahidlər əsasında yaranan oykonimlər. "Elmi axtarışlar" (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), N-2. Bakı, "Nurlan", 2008, s.111-118.
144. Sadıqova S. Etnonimlər əsasında yaranan oronimlər. "Filologiya məsələləri", N- 2, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2008, s.53-59.

145. Sadiqova S. Dərələyəz mahalı ərazisində antroponimlər əsasında yaranan oykonimlər. Filologiya məsələləri, N- 4, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2008, s.10-14.
146. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, "Yazıçı", 1989, 496 s.
147. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
148. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2002.
149. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992.
150. Səlimov T. Abşeronun yer adları. Bakı, "Elm", 1993, 76 s.
151. Səmədova K. Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları. Bakı, "Nurlan", 2008, 155 s.
152. Şahbazov İ. Coğrafi adların xəritəsi. "Elm və həyat", 1979, N 1.
153. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif", 1967, 421 s.
154. Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, "Maarif", 1993, 336 s.
155. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728 – ci il). Bakı, "Pedaqogika" nəşr., 2001.
156. Vəliyev M. (Baharlı). Azərbaycan. Bakı, Azər nəşr, 1993, 192 s.
157. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1991.
158. Voruşil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı, "Öyrətmən", 1993, 105 s.
159. Yusifov Y., Kərimov S. Toponimikanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1987, 203s.
160. Yusifov M. Oğuz etnonimi ilə bağlı toponimlər. AOP, II, Bakı, 1988.
161. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər), Bakı, "Elm", 1966.

162. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1981, 348 s.

Rus dilində:

163. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. М., «Наука», 1985.
164. Административно-территориальное деление Армянской ССР, Ереван, 1976.
165. Аристов Н.А. Этнический состав тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Вып. «Живая старина», 3-4, 1896.
166. Атанязов С.А. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, «Ылым», 1988, 180 с.
167. Бартольд В.В. Сочинение, II том, I часть, Москва, 1963.
168. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
169. Башкирская АССР. Адм. территор. деление. Уфа, Башкир. кн. изд-во. 1972, 388 с.
170. Бондолов В.О. Русская ономастика. Москва, 1983.
171. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том I, СПб, 1869.
172. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том II, СПб, 1871.
173. Бушуева Е.И. Географический словарь тюркских и других слов, встречающихся в топонимике Азербайджанской ССР. Москва, 1971.
174. Военно-топографическая карта Кавказского военного округа. Тбилиси, 1903.
175. Военно – топографическая карта 1889-го года.
176. Ган К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий. СМОМПК, вып. 40, 1909.
177. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986, 191 с.

178. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, 549 с.
179. Гейбуллаев Г.А. О происхождении названия города Чол в Кавказской Албании. Советская тюркология, Баку, 1975.
180. Географический атлас Армении. Москва, 1979.
181. Геюшев Р.Б. О Хотванском храме и его надписях. Изв. АН Азерб.ССР. Серия истории, философии и права. 1972, № 3.
182. Гукасян В., Асланов В. Исследование по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, 1986.
183. Гусейнзаде А. К этимологии топонима Кушчу. СТ, 1971, № 6, с.89-95.
184. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, 676 с.
185. Историческая география Западного Азербайджана. Баку, 1998.
186. Исхакова Х.Ф. Огузско-кыпчакские соответствия в топонимии Крыма. Ономастика, Типология, Стратиграфия. Москва, «Наука», 1998, с.127-142.
187. Капакертген З. «Хроника», Москва, 1969.
188. Конкашпаев Г.К. Словарь Кавказских географических названий. Алма-Ата, 1963.
189. Лезина Н.И. Вопрос о стратификации тюркских генотопонимов Крыма. Ономастика, Типология, Стратиграфия. Москва, «Наука», 1988, с.144-160.
190. Малов С.Б. Уйгурский язык. Москва, 1954.
191. Малов С.Б. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951.
192. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. «Маариф», Баку, 1979.
193. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва, «Мысль», 1984, 380 с.
194. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. «Мысль», М., 1974.
195. Мурзаев Э.М. Географическая семантика некоторых тюркских топонимов. Ономастика Поволжья. Ульяновск, 1969, с. 101-104.
196. Никонов В.Н. Краткий топонимический словарь. Москва, 1966.
197. Омырзаков Т. Происхождение топоформанта – ас//аш//с в гидронимах Семиречья. Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990, с.214-217.
198. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к 5-ти верстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913.
199. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР, Москва - Ленинград, 1941.
200. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I, часть I, СПб, 1899.
201. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том II, часть II, СПб, 1899.
202. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III, часть I, СПб,
203. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том IV, часть I, СПб, 1911.
204. Русско – башкирский словарь. Москва, 1948.
205. Русско – казахский словарь. Москва, 1954.
206. Русско – киргизский словарь. Москва, 1944.
207. Русско – тувинский словарь. Москва, 1953.
208. Русско – узбекский словарь. Москва, 1954.
209. Савина В.И. Топонимика востока. Москва, 1969.
210. Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана. Москва, 1971, 206 с.
211. Савина В.И. Типы тюркских топонимов в Иране. Топонимика Востока, Москва, 1969.

212. Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана. Ономастика Востока. М., Наука, 1980, с.140-155.
213. Садеев Д.И. История древней Ассирии. Москва, «Наука», 1979.
214. Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893.
215. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833.
216. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, «Наука», 1980, 390 с.
217. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народов. Баку, 1990.
218. Суперанская А.В. Что такое топонимика? Москва, «Наука», 1985, 182 с.
219. Суперанская А.В. Иерархия этнонимов и генотопонимов Крыма. Этническая топонимика. Москва, 1987, с.62-68.
220. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961.
221. Усманова М. Имя отчей земли. Уфа, «Китап», 1994, 272 с.
222. Фазлаллах Рашид-ад-дин. Огузنامه. Баку, Элм, 1987, 128 с.
223. Холмунинов Х. Бойсун район микротопонимларини урганими. Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989, с.89-90.
224. Хоренски М. История Армении (Хроника), Москва, «Наука», 1893, 323 с. (перевод Н.Емина).
225. Шопен И. Исторические памятники. Состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, Типография императорской Академии наук, 1852, 1231 с.

226. Шопен И. Новые заметки о древней истории Кавказа и его обитателей. СПб, 1866.

Türk dilində:

227. Acaroğlu T. Bolqarıstanda türkçə yer adları klavuzu. Ankara, 1988.
228. Doğru Meçid. Kırım və Maykopun yer adları. Türk dünyası araşdırmaları. İstanbul, 1987, N 48.
229. Kırzioğlu Fahreddin. Kars tarihi. İstanbul, “İşıl” mətbəəsi, 1955, 230 s.
230. Türk dünyası araşdırmaları. İstanbul, 1987, N 48.
231. Yurtsever Erk. Asiyadakı türkçe coğrafi adlar derlemesi. Tamğa. Türk dünyası araşdırmaları vakfi. İstanbul, 1993, 156 s.

M Ü N D Ə R İ C A T

ÖN SÖZ	3
GİRİŞ	6
I FƏSİL: QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ OYKONİMLƏRİNİN LİŇQVİSTİK-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ	17
1.1.Dərələyöz mahalı oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri	17
1.2.Dərələyöz mahalı oykonimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri	98
1.3.Dərələyöz mahalı oykonimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri	104
II FƏSİL: QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ ORONİMLƏRİNİN LİŇQVİSTİK-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ	108
2.1.Dərələyöz mahalı oronimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri	108
2.2. Dərələyöz mahalı oronimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri	131
2.3. Dərələyöz mahalı oronimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri	133
III FƏSİL: QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ HİDRONİMLƏRİNİN LİŇQVİSTİK-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ	152
3.1.Dərələyöz mahalı hidronimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri	152
3.2. Dərələyöz mahalı hidronimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri	164
3.3. Dərələyöz mahalı hidronimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri	167
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	179

Sevinc Sərhad qızı Sadıqova

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKOLOGİYASI: DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİNİN LİŇQVİSTİK-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ ƏSASINDA

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev

Texniki redaktor: Gülbəniz Məmmədova

Dizayn: Müşfiq Hacıyev

Cildçi: Azad Həmzəyev

Montajçı: Elmira İsmayılova

*Çapa imzalanmış 29.12.2014-cü il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 12,5
Sifariş 602, sayı 300*

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
E.mail. ADPU@Box.az